

Personhistorisk

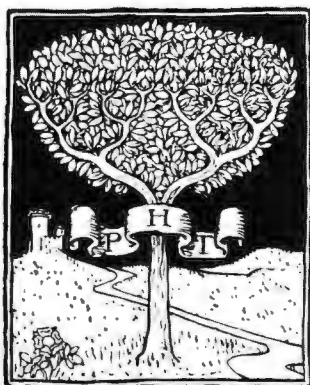
TIDSKRIFT

2008:2

Årgång 104

Personhistorisk tidskrift

Redaktör
Torbjörn Nilsson

Utgiven av Personhistoriska samfundet
2008:2

Personhistorisk tidskrift

ANSVARIG UTGIVARE: Personhistoriska samfundet genom redaktör Torbjörn Nilsson, Samtids-historiska institutet, Södertörns högskola, 141 89 Huddinge. E-post: torbjorn.nilsson@sh.se

Medlemsavgiften är 180 kr/år. Den betalas till plusgiro 2538-7. Inbetalningskortet kommer medlemmarna tillhanda i början av året. Prenumerationsavgiften för institutioner inom och utom Sverige är 200 kr plus porto.

KONTAKT: Samfundets sekreterare Gunnel Furuland, Tomtebogatan 53, 113 38 Stockholm, info@personhistoriskasamfundet.se. Ansvarig för medlems- och prenumerantregister samt distribution är samfundets kassör, Sven-Olov Larsson, Sankt Olofsgatan 4, 1tr, 753 12 Uppsala. E-post: pht@personhistoriskasamfundet.se. Personhistoriska samfundets webbplats: www.personhistoriskasamfundet.se

Äldre nummer av Personhistorisk tidskrift kan beställas från:

SVAR, bokförsäljningen, Box 160, 880 40 Ramsele. Webbplats: www.svar.ra.se

REDAKTIONSUTSKOTT: Fil. dr. Kristina Lundgren samt redaktören.

REFERENSGRUPP: Prof. Tore Frängsmyr (Uppsala universitet), forhänvarande landsarkivar, mag. art. Grethe Ilsoe (Köpenhamn), fil. dr. Åsa Karlsson (Svenskt Biografiskt Lexikon, Stockholm, prof. Bo Lindberg (Göteborgs universitet), förutvarande generaldirektören för Finlands riksarkiv, fil. dr. Kari Tarkiainen (Helsingfors), prof. Gunnar Åselius (Försvarshögskolan, Stockholm).

Personhistorisk tidskrift utges med stöd av Vetenskapsrådet och Kungl. Patriotiska Sällskapet.

TRYCK: Ljungbergs Tryckeri AB, Klippan, 2008

ORIGINAL: Kajsa Hartig, Blenda Bildproduktion, www.blenda.se

ATT LÄMNA BIDRAG: Manus till Personhistorisk Tidskrift ska levereras som redigerbara digitala filer i formatet Word eller Rtf. Textfiler levereras till redaktören per e-post eller på cd-rom. Bifoga gärna några rader till vår spalt "Medarbetare i detta nummer". Fotnoter placeras efter brödtexten i dokumentet. Namn på böcker, tidningar och tidskrifter skall kursiveras varje gång de förekommer i texten. Namn på essäer, tryckta uppsatser, noveller, dikter etc. omgärdas av citattecken. Använd alltid kursiv stil om något skall ges särskild emfas eller relief i texten.

Bifoga gärna lämpliga bilder eller förslag till illustrationer. Bilder/illustrationer levereras antingen i original, per post, för inskanning vid redaktionen, eller som digitala filer i filformatet tiff (färgformat rgb, minst utskriftsformat 17x23 cm, 300 dpi). Bildfiler skickas alltid per cd-rom/dvd. Redaktionen återsänder bilder som bifogats för skanning. Honorar för medverkan i PHT utbetalas inte, däremot erhåller författare till artiklar kostnadsfritt tio exemplar av det nummer där deras bidrag publiceras. Recensenter erhåller på motsvarande sätt tre exemplar.

Personhistorisk tidskrift publicerar i huvudsak material med historisk eller biografisk inriktning. I fråga om texter av renodlat släkthistorisk eller genealogisk karaktär hänvisas till publikationer med särskild täckning av just dessa forskningsområden.

Från redaktören

Med all rätt har Bengt Jangfeldts biografiska böcker prisats och lovordats. I detta nummer av *Personhistorisk Tidskrift* delger han läsarna sina erfarenheter av att skriva biografier. Erfarenheterna rör svårigheten såväl att skriva om en person som fått ett solklart rykte (Axel Munthe) som om den vars verkliga liv skymms av en officiell historieskrivning uppifrån (Vladimir Majakovskij).

Vidare i numret får vi möta så olika personer som konstnären Randi Fisher, kvinnan som var samtida och nära kretsen "1947 års män", men som genom den rådande genusordningen hamnat i skymundan av sina kolleger. Därutöver ett antal klockare, klockaredrängar och ringare vid Lunds domkyrka 1680–1730 samt ölänningsen, historikern och etnografen Abraham Fornander som vistades 40 år i Hawaii. Slutligen analyseras linnélärjungen Fredric Hasselquists resa till Orienten 1749–1751 och hur han betraktade denna del av världen. Här anknyts till begreppet orientalism och andra teoretiska perspektiv.

Recensionsavdelningen är något mer omfattande än vanligt. Den inleds med historieprofessorn Karl Molins kritiska genomgång av Henrik Arnstads biografi över Sveriges utrikesminister under andra världskriget, Christian Günther. Recensionen illustrerar vikten av vetenskaplig granskning av den allt större mängd biografier, ofta med spektakulära tolkningar, som når bokmarknaden.

Torbjörn Nilsson

Innehåll

Artiklar

<i>Bengt Jangfeldt</i>	Att skriva biografier: En verksamhet med livet som insats	135
<i>Linda Fagerström</i>	Randi Fisher – 1947 års kvinna	143
<i>Markus Gunshaga</i>	Kyrkans trognaste tjänare. Om klockare, klockare-drängar och ringare vid Lunds domkyrka 1680–1730	163
<i>Ulf Johansson Dahre</i>	Abraham Fornander. Ölänningen som skrev Hawaiis historia och etnografi	176
<i>Elisabet Karlsson</i>	”Upprunnen av en utmärglad rot”. Fredric Hasselquists resa i Orienten 1749–1751	190

Recensioner

<i>Henrik Arnstad</i>	Spelaren Christian Günther. Sverige under andra världskriget. Av <i>Karl Molin</i>	211
<i>Håkan Larsson</i>	Frihetskämpen från Tullus. En jämtländsk bonde i storpolitiken. Av <i>Anders Björnsson</i>	213
<i>Mats Larsson</i>	Åke Wiberg. Entreprenör och politiker. Av <i>Anders Björnsson</i>	216
<i>Jörn Donner</i>	Diktonius: Ett liv. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	219
<i>Kenne Fant</i>	Torgny Segerstedt. Av <i>Olof Hägerstrand</i>	221
<i>Marie Louise Renata Rodén</i>	Brev och skrifter. Kristina. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	223
<i>Carin Bergström</i>	Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	225

<i>Svante Norrhem</i>	Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormaktstiden. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	226
<i>Boel Englund & Lena Kåreland</i>	Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920. Av <i>Gunnel Furuland</i>	228
<i>Thomas Lindblad</i>	Gustaf Retzius. A Biography. Av <i>Bo G Hall</i>	230
<i>Rune Kjellander</i>	Svenska marinens högre chefer 1700–2005. Chefsbio- grafier och befattningsöversikter samt Kungl. Örlogs- mannasällskapets ämbetsmän och ledamöter 1771–2005. Av <i>Lars Ericson Wolke</i>	232
<i>Anna Haak & Gunnar Edlund</i>	Adolf Kjellström. Levnadsbeskrivning och andra texter. Av <i>Svante Hedin</i>	233
<i>Henrik Höjer</i>	Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell. Officer, statistiker och filantrop. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	235
<i>Gudrun Nyberg</i>	Doktor Carlanders Göteborg. Folkliv, sjukdom och död 1793–1814. Av <i>Lars Gahrn</i>	237
<i>Adam Taube</i>	Mest medvind – intryck från Uppsala och världen. Av <i>Åke Lilliestam</i>	238
<i>Håkan Lindgren</i>	Jacob Wallenberg 1892–1980. Av <i>Torbjörn Nilsson</i>	240
<i>Birger Nerman</i>	Baltiska kommittén 1943–2008. En minnesskrift. Av <i>Anders Björnsson</i> .	242
	Personhistoriska nyheter	245
	Medarbetare i detta nummer	247
	Personregister	249

Att skriva biografier:

En verksamhet med livet som insats

BENGT JANGFELDT

Efter Sovjetunionens kollaps 1991 ledde jag under många år en serie seminarier på temat "Sverige och S:t Petersburg" med deltagande av forskare från Sverige och den forna ryska huvudstaden. Forskningsresultaten gavs sedan ut i en samlingsvolym på ryska, *Svenskarna vid Nevans stränder*. Parallellt arbetade jag på en egen bok som kom ut samma år, 1998: *Svenska vägar till S:t Petersburg*. Det är en genomgång av vår gemensamma östersjöhistoria, från vikingarna fram till i dag, det vill säga fram till 1930-talet, då de sista svenskarna bosatta i Leningrad lämnade staden.

Detta var min första "biografi". Boken består av delbiografier över svenskar verkssamma i Petersburg, från kända namn som familjen Nobel till mindre kända näringsidkare och hantverkare. Men det är också en skildring av en stad som till skillnad från de flesta andra städer inte växte fram på ett naturligt sätt utan föddes genom en enväldshärskares nyck och drygt två hundra år senare dog genom det våldsamma ingrip-

andet av en annan. Att skriva om S:t Petersburg var som att skriva om en levande organism som har både ett födelsedatum – 1712 – och ett dödsdatum – 1918 – då Moskva efter drygt 200 år åter blev Rysslands huvudstad. När S:t Petersburg på 1990-talet återuppstod var det till namnet men inte till gagnet.

Jag är slavist i grunden. Min specialitet är rysk litteratur- och kulturhistoria. Och det var mitt intresse för Ryssland som 1993 ledde mig till Capri. Jag var nyfiken på öns ryska historia: Gorkijs exil på Capri 1906–1913, den marxistiska skolan på ön under några år på 1910-talet. Men under vistelsen på Capri kom mitt intresse att riktas åt ett annat håll. Jag läste där en bok som jag borde ha läst för länge sedan och just därför aldrig läste, en bok av Axel Munthe med den föga inspirerande titeln *Boken om San Michele*. Det var en märklig upplevelse att ligga i en solstol på Marina Piccola och läsa om Munthes dröm att bygga ett hus på Capri – för att sedan kunna besöka villan,

som sedan början av 1950-talet är museum.

I Sverige var Axel Munthe ett legendariskt namn: författare till en av 1900-talets stora boksuccéer, byggare av en fantastisk villa på Capri, läkare till Sveriges drottning Victoria. Men det var inte mycket som var känt om honom. Han var omsusad av rykten och skvaller. Han sades ha varit en charlatan, och han sades ha varit drottningens älskare. Han skulle ha varit ohygienisk och sjaskig och allmänt motbjudande. Också hans politiska och moraliska hållning sattes i fråga. Var han inte till och med nazianstucken?

Det var något som inte stämde. Om Axel Munthe hade skrivit en av världens mest lästa böcker, uppfört en av världens mest kända privatvillor och varit läkare – med rykte om sig som undergörare – inte bara åt Sveriges drottning utan åt en stor del av den europeiska aristokratin och överklassen – liksom åt de fattiga i Nepal och Paris – så kan han väl inte bara ha varit en bluff. Han måste väl ha haft några positiva egenskaper också...

Munthes öde grep tag i mig med ett för mig själv oväntat allvar. Jag kastade mig över annat som han skrivit, långt innan han gav ut *The Story of San Michele* 1929. Det visade sig att han varit en populär författare redan på 1880-talet. Jag läste också allt som fanns skrivet om honom. Det var inte mycket, och det var heller inte bra. En del var positivt, annat var negativt, men inget av det som var skrivet byggde på någon forskning. Fanns det inget källmaterial? Var det därför som Munthe omgavs av en sådan mystik?

När jag 1999 började skriva på min första

bok om Munthe, ett coffee-table-verk som var ett beställningsarbete, upptäckte jag att jag hade haft rätt i mina misstankar. De som skrivit om Munthe, dels alldeles efter hans död, dels på 1970-talet, hade nästan inget källmaterial att konsultera. Men i slutet av 1980-talet hade, visade det sig, Munthes son överlämnat flera kapslar med material om och av fadern till svenska riksarkivet: brev, recensioner, manus etc. Materialet hade dock aldrig kommit till användning.

Nere på Villa San Michele fanns fler dokument, upptäckte jag, som inte heller hade använts, liksom på andra ställen i Sverige och utomlands: med hjälp av e-post och sökningar på internet lyckades jag spåra upp omkring 1 500 brev från, till och om Munthe.

Coffee-table-boken utkom år 2000 med titeln *Drömmen om San Michele*. Textmassan var här bara cirka femtio sidor. Materialet som jag kommit på spåren var emellertid så rikhaltigt att det vore synd att inte gå vidare och försöka skriva en större biografi. Det tyckte också mitt förlag, och 2003 utkom *En osalig ande: Berättelsen om Axel Munthe*, en bok på närmare 700 sidor.

Under arbetet på biografien hade jag flera tillfällen att bli förundrad. Munthe, som hade rykte om sig som tyskvänlig, var i själva verket fanatisk angloman redan i unga år – och senare glödande antinazist. Det framgår av hans brev och inte minst av dossieren om Munthe hos Mussolinis politiska polis, som jag kom på spåren av en ren slump – eller, rättare, som ett resultat av lika delar sittfläsk och forskarintuition. Och Munthes insatser för drottningen visade sig vara livsavgörande: han botade inte bara

Tidigare hade jag bara sett bilder av Munthe som gammal. Det var fotot av en 40-årig Munthe (bevarat i Villa San Michele's arkiv) som fick mig att förstå varför så många män och kvinnor drogs till honom.

hennes fysiska åkommor utan också hennes klena nerver – och han var hennes älskare och förtrogne i nästan 40 år. Ja, och vad äggfläckarna på kavajen beträffar, var de nog mest ett resultat av hans med åren tilltagande blindhet...

Axel Munthe var en person med många talanger: läkare, författare, byggherre, estet. Och han levde sitt drygt 90-åriga liv i många länder, i många kulturer: Sverige, Frankrike, Italien, England. Jag hade inga problem att läsa dokumentationen på dessa språk, och som litteratur- och kulturhistoriker tyckte jag mig ha vissa förutsättningar att bedöma hans författarskap och tiden han levde i. Det jag inte visste kunde jag ju läsa in, exempelvis den politiska situationen i Rom på 1890-talet eller släktförhållandena inom den brittiska aristokratin före första

världskriget. Men ett område saknade jag kunskap om, och ett annat saknade jag intresse för.

Jag är ointresserad av djur, och Munthe var en stor, för att inte säga fanatisk djurvän. Mina beskrivningar av Munthes hundar, apor, ugglor och mungos är därför *matter-of-fact* och synnerligen doftlösa. Jag tror inte att denna defekt har medfört att bilden av Munthe förvrängts på något avgörande sätt, men en sak är säker: en hundvåns biografi över Munthe hade sett annorlunda ut.

Värre var min okunskap om läkekonsten. Hur skulle jag kunna bedöma Munthes kvalifikationer som läkare? Jag läste hans doktorsavhandling om livmodersblödningar efter förlossning och kunde konstatera att det var en engagerad person som skrivit den, en person med ett författartempera-

ment. Men hur var den som avhandling? Lättare var att försöka göra en bedömning av Munthe som praktiserande läkare. Här fanns ju alltid resultaten att tillgå. Var hans patienter nöjda eller inte, blev de friska eller inte? Men var han en helbrägdagörare? Finns det sådana? Hur botar man med suggestion? Här valde jag att diskutera med läkare för att försöka få fram en profil av Munthe som doktor.

En annan svårighet var att bedöma Munthes långt ifrån enkla personlighet. Hur mycket skulle jag, som inte är psykologiskt kunnig, tillåta mig att psykologisera? Kanske var hans personlighetstyp redan beskriven i facklitteraturen? Jag fann uppgiften nästan oöverstiglig och beslöt att konsultera psykologen Johan Cullberg, som skrivit psykologiska analyser av flera svenska författare, bland andra Strindberg. Jag sade att min ambition var att *presentera* Munthe, genom att själv låta honom komma till tals i generösa citat – inte att *förklara* honom. När han svarade att han tyckte det var en bra inställning och att han själv ångrade att han i sina böcker psykologiserat för mycket, tyckte jag mig ha fått licens att gå vidare.

Arbetet med biografien över Munthe övertygade mig om att inse att det finns personer som blivit illa behandlade av historien, som av olika orsaker fått ett eftermäle som de inte förtjänar. Varför hade Munthe fått ett så solkigt rykte? Det finns flera förklaringar. För vänstern var han som livmedikus och drottningens läkare automatiskt en högerman och för högern och hovfolket var han en usurpator – en ofrälse usurpator dessutom – som utövade ett illegi-

timt inflytande över drottningen. Han befann sig således under beskyjtning från två håll. I själva verket var Axel Munthe politiskt radikal, antirojalist, antipreussisk och antinazistisk. Men framför allt var han en självständig och frispråkig person, och det retade många.

Detta för mig över till det andra av mina forskningsobjekt, den ryske poeten Vladimir Majakovskij, också han ett offer för en falsk historieskrivning.

Fem år efter sitt självmord 1930 kanoniserades Majakovskij av Josef Stalin, som proklamerade att han "var och är den mest begåvade poeten i vår sovjetiska epok". Härmed började, med Boris Pasternaks ord, Majakovskij "tvångsinföras som potatisen under Katarina den stora". Det blev, tillade han, "hans andra död, och till den har han ingen skuld". Pasternaks ord om Majakovskijs "andra död" syftade på att positionen som Sovjetunionens poet nummer ett krävde att hans biografi tillrättalades efter den socialistiska realismens normer; han var nu inte längre en levande poet utan ett monument som fick städer, gator och torg uppkallade efter sig. Kanoniseringen skedde vid en tid då bolsjevikledarna på ett närmast maniskt sätt korade hjältar och utsåg förebilder. På alla områden uppställdes *ett* föredöme som skulle tjäna som riktmärke. Arbetaren nummer ett hette Stachanov, traktorföraren med samma siffra – Angelina, bomullsplockerskan – Mamlakat, clownen – Karandasj, radiouppläsaren – Levitan, regissören – Stanislavskij, flygaren – Tjkalov, gräns polishunden – Indus, och så vidare. På

samma sätt höll sig sovjetlitteraturen med två mönsterarbetare, poeten nummer ett var Majakovskij och prosaförfattaren nummer ett – Maxim Gorkij.

Kanoniseringen innebar att Majakovskijs verk gavs ut i massupplagor, men bortsett från de akademiska utgåvorna var urvalet mycket tendentiöst: tonvikten lades vid de politiskt korrekta verken medan de futuristiska ungdomsdiktarna i princip ignorades. Hans politiska profil slätades också ut – den antibyråkratiska pjäsen *Bastubadet*, som hade premiär 1930, kunde till exempel sättas upp igen först efter Stalins död. Likaså tonades Majakovskijs kärlek till Lili Brik ner, för att i början av sjuttioalet helt förtigas – en sovjetpoet ansågs inte böra ha en judisk musa, i all synnerhet inte som hon redan var gift. För att utplåna henne ur Majakovskijs biografi lades därför stor möda ner på att finna en ersättare i rollen som hans stora kärlek. Valet föll på Tatiana Jakovleva, som Majakovskij hade en kärleksaffär med åren 1928–29. Det faktum att hon var emigrant och levde i Paris uppvägs av det faktum att hon inte hade en droppe judiskt blod i sina ådror.

Vid tiden för Sovjetunionens fall var situationen helt absurd. Alla som var någorlunda insatta i Majakovskijs biografi visste att han levt med Lili större delen av sitt liv och tillägnat henne inte bara enskilda dikter utan sina samlade verk. Ändå existerade hon inte officiellt. Lika skev var bilden av Majakovskij som poet. När Sovjetunionen föll, föll också Majakovskij – tungt, som monument gör vid revolutioner, avskydd av generationer sovjetiska läsare som tvängs-

matats med hans dikter. Av de flesta ryssar sågs han som en representant för ett förhatligt samhällssystem. Att han inte bara skrivit hyllningar till Lenin och revolutionen utan några av det ryska språkets främsta kärleksdikter var det inte många som visste. När den litterära hierarkin stöptes om efter Sovjetunionens fall försvann Majakovskij från såväl skolschemat som bokhandelsdiskarna. Det blev hans tredje död, och inte heller den bar han skuld till.

Jag fick mycket tidigt insikt om att det fanns en annan Majakovskij än den officiella sovjetiska bilden av honom: genom Lili Brik, som jag träffade första gången 1972 och som jag kom att bli nära vän med. Denna vänskap var viktig för mig rent personligen, och den var avgörande för min forskning. Jag höll på att skriva en avhandling om Majakovskij och att kunna konsultera poetens egen musa var naturligtvis ett ovärderligt privilegium. Men Lili hade också nytta av mig. Jag publicerade memoarer av henne och hennes syster Elsa Triolet i väst för att på så vis underminera sovjetregimens försök att utplåna henne ur Majakovskijs biografi. Dessa ansträngningar kulminerade med min utgåva av hennes brevväxling med Majakovskij, som jag gav ut på ryska i Stockholm 1982 och som sedan kom ut på flera andra språk.

Efter Sovjetunionens fall släppte jag Majakovskij. Dels var jag litet trött på temat, som jag sysslat med i tjugo år, dels ville jag vänta och se om de nyöppnade arkiven skulle avslöja något nytt.

Vintern 2004 var jag på besök i Moskva, hos änkan till Lili Briks styvson, som bor i

*Vladimir Majakovskij och Lili Brik foto-
graferades i maj-juni 1918.*

*Samma bild retuscherad (ur en sovjetisk bok
från 1964).*

Lilis gamla lägenhet. Vi talade om att den nyvunna friheten att skildra den sovjetiska historien inte hade inneburit något positivt för Majakovskij. Om han på sovjettiden hade ensidigt hade framställts som en proletärpoet med stålkäke skrevs det nu bara om hans kärleksaffärer, och dessutom på ett vulgärt och oseriöst sätt. Jag minns tanken som flög genom mitt huvud under samtalet: "Om Du nu är så förbaskat duktig, skriv den där boken om Majakovskij själv då!"

Majakovskij är en av 1900-talets största ryska poeter, med kultstatus i många västländer, inte minst bland ungdomar. Men det fanns ingen biografi över honom

på något språk, av skäl som jag inte skall gå in på här. Trogen uppmaningen som farit genom mitt huvud i Moskva satte jag efter hemkomsten igång med att skriva en sådan. Jag trodde det skulle gå rätt snabbt. Jag hade ju sysslat med Majakovskij en stor del av mitt liv och hade haft privilegiet att personligen känna många av hans närmaste vänner: vid sidan av Lili Brik bland andra den framstående lingvisten Roman Jakobson, liksom Majakovskijs Pariskärlek Tatjana Jakovleva och Veronika Polonskaja, den kvinna i vars närvaro han sköt sig. Av dem hade jag fått inte bara material utan också muntliga förtroenden som gjorde att

jag trodde mig äga en känsla för epoken som gav mig inte bara en rätt utan också en skyldighet att skriva denna bok. Om jag inte gör det, tänkte jag förmätet, gör ingen det – och om någon gör det om, säg, tjugo år, så blir det en person utan kunskap om det land och det samhällssystem där Majakovskij levde och verkade.

Men det var svårare än jag trodde. Visst hade jag nytta av att jag redan kunde så mycket, men under arbetets gång uppstod frågor som jag aldrig hade ställt mig tidigare. Det är inte så konstigt: en biografi kräver ett djupare engagemang och en större detaljkunskap än en artikel som behandlar någon enskild problemställning. Men de frågor som jag konfronterades med under arbetet med Majakovskij var av speciell art. Jag insåg snart något som jag redan tidigare anat, nämligen att jag åtnjutit något som man skulle kunna kalla för en "kallakriget-rabatt". Under det kalla kriget var allting mycket enklare: Sovjetunionen var "the bad guys" och vi i väst var "the good guys". Man stod på Boris Pasternaks och Solzjenitsyns sida mot sovjetmakten, man stödde dissidenterna i deras kamp mot partibossarna.

Att välja Lili Briks sida under den absurda kampanj som det sovjetiska kommunistpartiet förde mot henne var således varken svårt eller särskilt hjältemodigt. Men det ledde samtidigt till en ensidighet. Samtidigt som det var sant att hon var Majakovskijs stora kärlek fanns det komplikationer i deras relation som jag var medveten om men som det var omöjligt att skriva om. Varför? Därför att man då riskerade att utnyttjas av partiets propagandaavdelning. "Till och med den svenske Majakovskij-specialisten

så-och-så erkänner det-och-det", hade det stått i någon volym med titeln "Majakovskij i den borgerliga kritiken" eller liknande.

Bland de saker som jag tvingades ta ställning till och försöka besvara var ryktena om att Lili skulle ha samarbetat med den sovjetiska hemliga polisen, Tjekan, och spelat en ödesdiger roll för hans beslut att ta livet av sig. Jag ägnar många sidor åt dessa frågor men har inga riktigt bra svar. Men nu kan de ändå diskuteras, det kunde de inte tidigare. Jag skulle kunna ge flera exempel på liknande frågor, som kanske aldrig kommer att kunna besvaras – eftersom mycket material är borta för alltid, förstört av privata och politiska skäl.

Det skulle föra för långt att gå in på alla olika problem och frågeställningar som jag stötte på under arbetets gång. Jag vill dock ta upp en problematik som jag ställdes inför både under arbetet med Munthe och med Majakovskij. Hur skall man bedöma politiskt känsliga ämnen med linser slipade *post factum*, med facit i hand? Vad visste människor om förtrycket, om brotten som begicks, vad kunde de förväntas känna till, och hur skall deras tystnad, deras likgiltighet bedömas, deras medlöperi?

När Munthe 1932 kontaktade Mussolini för att övertala honom att förbjuda fågeljakten på Capri, vilken Mussolini var det då han kontaktade? Hur såg man på Mussolini 1932? Den frågan är rätt lätt att besvara. Mussolini 1932 var en man som hade många anhängare, bland andra Winston Churchill och den svenske antinazisten Torgny Segerstedt. Att Munthe vände sig till Mussolini ansågs vid den här tiden inte som moraliskt förkastligt. Svårare är

att förklara varför han 1937 ville sälja sin älskade Villa San Michele till Hermann Göring. Jag skall här inte gå in på hur jag i min bok ser på Munthes agerande utan vill bara anföra det som ett exempel på denna komplikation: hur skall vi, som har facit i hand, rättvist bedöma handlingar av personer som inget facit hade.

Samma typ av frågor hade jag att ta ställning till i fallet Majakovskij. Hur var synen på säkerhetspolisen i slutet av 1920-talet, före 30-talets utrensningar? Lili Brik uppgav i en intervju långt senare att de på den tiden såg tjekisterna som "hjältar". Men samtidigt fanns det sådana som inte gjorde det, som hade en annan, moraliskt otadlig, syn på säkerhetspolisen, exempelvis Boris Pasternak. Att de som var skeptiska till revolutionen också var skeptiska till Tjekan är självklart. Men hur hårt skall vi döma dem som trodde på bolsjevismen och såg Tjekan som en garant för att revolutionens

fiender inte skulle segra? Att Majakovskij var uppriktig i sin tro på revolutionen, att han trodde att det var möjligt att skapa ett nytt och bättre samhälle är för mig uppenbart. Lika uppenbart som att han var naiv och blind för alla de signaler som visade att samhället redan i slutet av 1920-talet utvecklade sig i riktning mot diktatur.

*

Ibland får jag höra att jag vägrar moralisera – för några är detta en positiv kvalitet, för andra en brist. Hur man än ser på det är det ett medvetet val från min sida. Jag har velat försöka förstå vad mina hjältar ville med sina liv, inte bara se till facit. Därför är mina biografier rika på citat och annan dokumentation. Om läsaren tycker att jag moraliserar för litet, har han eller hon således alla möjligheter att göra det jobbet själv...

Randi Fisher – 1947 års kvinna

LINDA FAGERSTRÖM

Den svenska konstnären Randi Fisher (1920–1997) var mellan 1939 och 1944 elev vid Konstakademien i Stockholm. Dessförinnan hade hon utbildat sig vid Tekniska skolan (nuvarande Konstfack), där för övrigt hennes mor Eivor Fisher, var lärare. Modern var ursprungligen textilkonstnär, själv utbildad vid Tekniska skolan. Randi Fishers norske far, Ejnar Fisher, var ingenjör och amatörentomolog. Den äldre systemen Else var koreograf, dansare och författare och var 1943–46 gift med Ingmar Bergman. Under hela 1940-talet och en bit in i 1950-talet arbetade Fisher med stafflimåleri i olja, tempera, gouache och akvarell. Hon formgav även många bokomslag för flera Stockholmsförlag, inte minst Bonniers. Flera av Maria Wines diktsamlingar utgivna där på 1950-talet har omslag av Fishers hand. På andra förlag gjorde Fisher omslag för bland andra Ulla Isaksson. Randi Fisher reste en del utomlands, oftast i sällskap med Olle Gill, akademikamraten som hon gift sig med 1945. Deras dotter Katarina föd-

des 1948. Randi Fisher började dock under 1950-talet allt starkare intressera sig för offentlig konst, ett område hon fortsättningsvis nästan helt och hållet kom att ägna sitt konstnärliga intresse. I skiftande tekniker som emaljmåleri, muralmåleri, textil och glas arbetade hon på platser över hela landet med viss betoning på huvudstadsområdet. Fisher gifte 1963 om sig med Ralph Bergholtz, den man hon då sedan några år tillbaka hade samarbetat med konstnärligt. Deras dotter Pia föddes samma år. Fisher och Bergholtz' produktion på framförallt glasmåleriets område blev stor och omfattar cirka 25 verk. Efter deras skilsmässa 1977 levde Fisher ett kringresande liv, utan (egentlig) fast adress. Hon företog resor till många platser världen runt och arbetade för ideella hjälporganisationer som Greenpeace, Emmausrörelsen och Amnesty International. Vid 77 års ålder, 1997, dog hon efter en tids lungsjukdom.

I den mån hon förekommer alls, brukar Randi Fisher i den svenska konsthistorien omtalas som en av de konstnärer som deltog i utställningen *Ung konst* på galleri Färg och Form i Stockholm våren 1947. Fisher deltog där tillsammans med målarna Olle Bonniér, Olle Gill, Lage Lindell, Pierre Olofsson, Karl Axel Pehrson, Lennart Rodhe, Armand Rossander, Uno Vallman samt skulptörerna Knut-Erik Lindberg och Liss Eriksson.¹ Konsthistorieskrivningen brukar omnämna dessa konstnärer som "1947 års män" – utan att notera att en kvinna, Fisher, deltog.² Utställningen har kommit att betraktas som något av en milstolpe när det gäller modern svensk konst: den svenska konkretismen, menar många, föddes vid detta tillfälle. Konkretistisk konst utgår inte från föremål i sinnevärlden. I den finner man inte heller abstraherade figurer eller landskap, det är alltså inte *abstrakt* konst, utan *konkret* konst, helt skapad i konstnärens idévärld. Här finns färgytor i ofta starka kulörer som samspelar med och bryter av mot varann. Tanken är att konstnären med hjälp av dessa kan skapa ett eget bildrum, där växelverkan mellan yta och djup står i centrum.³ Benämningen "1947 års män" går tillbaks på gruppen "1909 års män" och användandet av tillägget "års män" blir således ett sätt att referera till en etablerad punkt i den svenska konsthistorien.⁴ Gruppbenämningen myntades inte av konstnärerna själva. Det kom till i konstkritikerketsar och antagligen var *Expressens* kritiker Lars Erik Åström först med att nämna det.⁵ Ändå upprepas "1947 års män" i de allra flesta konsthistorier som skrivits, som om det

vore just ett etablerat gruppnamn. Benämningen är problematisk på många plan. För det första var det tydligt att konstnärerna själva fjärmade sig från allt vad grupp med fasta medlemmar hette. Lennart Rodhe sa till exempel – "grupp kallar vi oss ogärna själva för vi vill inte ha någon kottaribildning utan vill gärna att andra skall komma med".⁶ Också en av skulptörerna som deltog i utställningen *Ung konst*, Liss Eriksson, har dementerat existensen av en sammanhållen grupp. Enligt honom var det inte "en utspekulerad tendensutställning. Det var en högst fri och oenhetlig samling konstnärer".⁷

Året efter *Ung konst*-utställningen, 1948, deltog Olle Bonniér, Randi Fisher, Olle Gill, Arne Jones, Einar Lyng-Ahlberg, Nils Nixon, Pierre Olofsson, Karl Axel Pehrson, Palle Pernevi, Lennart Rodhe, Armand Rossander, Bengt Sjögren och Uno Vallman i utställningen *40-talskonst* i Lund. Utställningsarrangörerna Kristian och Stefan Romare framhöll då i katalogen, att det faktum att de deltagande konstnärerna var jämgamla och nyutbildade

ger oss dock alls inga skäl att betrakta dem som en grupp eller att sammanfatta deras konst under någon ism-beteckning. Tvärtom finner vi hos dem hela skalan från den vitala realismen till den intellektuella problematiken. Dessa så olika komponenter har här sammanförts för att utställningen i all sin ofullständighet dock skall ge en så trogen bild som möjligt av 40-talsgenerationens konstskapande med de samband och de motsättningar, som är naturliga för all skenande konst.⁸

Här finns alltså tanken om en mångstämmig fyrtiotalmodernism tydligt uttryckt, kanske mer precist föreställningen om att flera olika fyrtiotalmodernismer samexisterade. Gruppbeteckningar betecknar man sig för, istället betonas ofullständighet och motsättning som intressanta, ja, *naturliga* aspekter. Också Thomas Millroth har senare framfört att det inte var "en grupp-utställning, bara en samlingsutställning. Bonniér och Rodhe kände till exempel inte ens varandra före utställningen".⁹

Så småningom har det dessutom uppstått en glidning i betydelsen av "1947 års män". Ibland har det använts för att referera till alla de elva konstnärer som ställde ut på Färg och Form-utställningen, vid andra tillfällen endast några av dem. Ofta avses Olle Bonniér, Pierre Olofsson, Karl Axel Pehrson och Lennart Rodhe – men ibland även Lage Lindell. Ofta nämns också skulptören Arne Jones som en av "1947 års män" – trots att han alltså inte ens var med på utställningen 1947. Dessutom är namnet alltså enkönat, varför en rimlig uttolkning borde vara att någon kvinna *inte* fanns med. Ändå har Randi Fishers namn under de senaste åren börjat nämnas i konsthistoriska översiktsverk.¹⁰

Trots den presumtiva förvirring som "1947 års män" alltså kan ge upphov till, har en dåtida konstkritikers uppfinning blivit ett slags konsthistorisk sanning – åtminstone som starkt etablerat begrepp. Först under efterkrigstiden utvecklades den numer så bekanta normativa modellen för modern konsthistorisk beskrivning, enligt vilken rivaliserande medlemmar i avantgardegrupper kategoriseras kronologiskt i linje

med den internationella utvecklingen (med nationella variationer) för att sedan etiketteras som "stora" eller "mindre" konstnärer och hierarkiskt placeras in som "nyskapare" eller "efterföljare".¹¹ Det som nu kallas "den moderna traditionen" är resultatet av en selektiv process och "ett urval av alla de former av visuell kultur som producerades vid en given tidpunkt".¹²

Kvinnor och män på Konstakademien

Redan som nittonårig började Randi Fisher sin utbildning vid Konstakademien. Bakom sig hade hon två års studier vid Tekniska skolans reklamlinje – också den en konstnärlig utbildning, dock en yrkesskola, vars uppgift inte var att utbilda fria konstnärer. Det var däremot Konstakademiutbildningens syfte. Det är inte svårt att föreställa sig en ung människas virvlande tankar och känslor av osäkerhet, lycka och kanske rädsla inför den konstnärliga yrkesbanan. Den traditionstyngda utbildningen och institutionen, respekterade föregångare och lärare, konkurrens från äldre och jämgamla studiekamrater, personlig stimulans, inspiration och konstnärliga utvecklingsmöjligheter – nybörjaren konfronteras med många utmaningar. Så även Randi Fisher, som förvisso genom sitt för fältet passande habitus var väl förberedd. Men, som kvinna hade hon sin könstillhörighet att förhålla sig till dessutom. Faktum är, att 1939 antogs endast två kvinnor till målarskolan vid Konstakademien; förutom Fisher även Brita Nordenfelt (som dock slutade i förtid några år senare).¹³ Samma år antogs åtta manliga elever (John Ivar Berg, Göran Folcker,

Erik Birger Gustavsson, Reinhold Ljunggren, Carl Riise-Gadd, Einar Rosén, Bengt Sjögren och Uno Vallman).¹⁴

Kvinnorna bland eleverna på Konstakademien uppmärksammades flitigt av de manliga eleverna.¹⁵ Flera av dem har berättat om svärmerier för och förälskelser i just Fisher, som ofta beskrivs som mycket vacker. En kvinnlig kamrat har liknat henne vid "en madonna med sina stora ögon och sitt ljusa hår".¹⁶ För Randi Fisher verkar det ha varit omöjligt att förbise att de tidigare nämnda utmaningarna i konstnärsutbildningen filterades genom könstillhörigheten, eller hennes genus.

Konstnärsyrket har, som bekant, en mansdominerad historia. Majoriteten av alla välkända konstnärer har varit eller är män och föreställningarna kring yrket har tydlig maskulin prägel. Att som kvinna arbeta i denna sfär har förstås varit annorlunda och icke-traditionellt. I Sverige har kvinnor kunnat utbilda sig till konstnärer sedan 1864 då *Fruntimmers-Afdelningen* öppnades vid Konstakademien i Stockholm.¹⁷ Då Randi Fisher började sin utbildning 75 år senare var kvinnorna, liksom under 1800-talet, i minoritet (även om de under det tidiga 1940-talet, då värnpliktspermitteringen bland männen var stor, kom att utgöra 40 procent av eleverna vid Målarskolan).¹⁸ Som kvinna måste man ständigt ha blivit påmind om att utgöra ett undantag från regeln.

Att kvinnliga konstnärer ännu under 1940-talet (då Fishers båda tidiga självporträtt kom till) betraktades som nästintill en omöjlighet i Sverige, vittnar den dåtida journalisten och författaren Sven Aurén

om. I sin *Livet i Stockholm* från 1942 gav han under rubriken "I Konststockholm" exempel på kvinnors positioner i det samtida konstlivet. Dessa kunde, enligt Aurén, vara två: antingen "konstnärshustrur" eller modeller. De förra, menar han, hjälper

på ett storartat och uppoftande sätt sina slarviga men hyggliga och begåvade äkta män att hålla huvudet över vattnet när kriserna sätta in. [...] Men de flesta konstnärshustrur kunna inte lämna några penningbidrag till familjens uppehälle. Deras insats blir hårt hemmaarbete, gott humör, en aldrig sviktande tro på maken och hans talang.¹⁹

Aurén fortsätter beskrivningen genom att citera den dåvarande konstkritikern på *Stockholms-Tidningen*, Gustaf Näsström, som menar att konstnärshustrur

äro kvinnor av en mjuk och överströmmande moderlighet, som sublimeras i omvårdnaden om maken, den stora, slarviga, oresonliga pojken. En hel del låta hela sin moderlighet samlas kring mannen och bli barnlösa, andra föda – i en skrattande, zigenaraktig livstillit – hela kullar av barn och finansiera sitt stora hushåll med hälften gott humör och hälften vackert väder.²⁰

Vad gäller modellerna, skriver Aurén att de

utgöra en yrkeskår för sig, där medlemmarna äro unga, välväxta och inte så litet yrkesstolta. Enrolleringen sker på konstakademien, varest anmälda adepter sakkunnigt granskas och, därest provet utfaller till belåtenhet, införas i den modellbok efter vilken engagemangen sedan äga rum. Det är en i och för sig ganska sällsam betygsförteckning, som den boken rymmer. Där stå olika anteckningar om de unga damerna: intill ett par av namnen

berättar anteckningen om en speciellt vacker barm, i ett annat fall är det ett 'utmärkt höftparti' som utgör kvalifikationen, i ett tredje välbyggda ben.²¹

Sven Auréns text är förvisso inte vetenskaplig, men speglar nog ändå på ett ganska belysande sätt sin samtids allmänuppfattning om konstfältet – i vilket kvinnor antogs vara glättiga, barnafödande och ordningsamma konstnärshustrur eller konstnärsmodeller med utmärkta höftpartier. Kvinnor som konstnärer är ett fenomen som verkar vara okänt.

Helga Henschen (1917–2002) som gick på Konstakademiens Målarskola samtidigt som Randi Fisher, har bekräftat Auréns skildring av "konstnärshustrun". De manliga eleverna, skriver Henschen, hade "fruar därhemma som lagade deras mat och gjorde marktjänst".²² De kvinnliga akademikamrater, skriver Henschen, som gifte sig med (manliga) konstnärskollegor "försvann in i äktenskap och barnafödande. Allt medan männen steg som ballonger mot skyn".²³ Margareta Rodhe menar att den kvinna som gifter sig med en konstnär har "fullt sjå ska jag säga. Hon får sköta det mesta. Hushållet".²⁴ Faktum är, att Fisher gifte sig med en man som också var konstnär, Olle Gill. Han var en av kamraterna på Konstakademien och bröllopet stod 1945. När deras dotter Katarina föddes 1948 bestämde sig föräldrarna för en helt tidsbalanserad ansvarsmodell dem emellan: varannan dag var arbetsdag och varannan barn-dag.²⁵ I relief mot nämnda beskrivningar framträder modellen som ett framsynt försök från Fishers sida att verkligen inte riskera rollen

som *enbart* mor och "konstnärshustru" med penslarna på hyllan.

I Henschens beskrivning av den måleriprofessor som Randi Fisher hade under sitt första akademiår, Isaac Grünewald, blir uppfattningen om kvinnors funktion i konsten som råmaterial (i form av objekt avsedda att avbildas) tydlig.

Som en stor skådespelare och dansör med manligt graciösa armrörelser visar han upp modellen, centralfiguren i rummet. 'Se, denna ljuvliga nakenhet, poserande på ett medelhavsfärgat täckelse. Som en mussla av ostindisk pärlemor med bröst som grädde och hallon, med mage som ambra eller det blonda hos en persika, med lår som färsk koriander från det inre av Guatemala.' Något i den stilen kunde Isaac säga. [---] Jag protesterar mot Isaacs sätt att betrakta en levande kvinna bara som några frukter. Det sårar mig. 'Jag vill söka karaktären. Se vem hon är.' Då ropar Isaac så alla hör: 'Du borde bli psykolog eller ta hand om fångelsekunder! Det här är måleri!'²⁶

Rent statistiskt var dock inte mansdominansen särskilt stor bland Målarskolans elever. Enligt akademiens egna elevkataloger var andelen kvinnor bland målareleverna under det här aktuella läsåret, 1942–1943, hela 36 procent.²⁷ Uppfattningen om den kvinnliga konstnären som annorlunda och särskild verkar således ha sin grund snarare i förutfattade meningar, så som de framställdes bland annat av Sven Aurén, snarare än i faktiska förhållanden.

En viktig lärare och konstnärlig förebild för Fisher och hennes samtida var alltså Sven X-et Erixson. X-et hade 1932 varit

med och grundat konstnärgruppen Färg och Form och var sedan 1940-talets början verksam som professor vid Konstakademien i Stockholm. Där hade han bland andra Randi Fisher, Pierre Olofsson, Karl Axel Pehrson och Lennart Rodhe i sina klasser. Färg och Form-gruppen drev galleriet med samma namn, och Sven Erixson var förstas med att arrangera utställningen *Ung konst* med sina före detta elever. Tidpunkten för utställningen, 1947, var viktig; konstlivet i Sverige hade då just börjat komma på fötter efter att under krigsåren ha varit mycket försvagat.

Det är just under denna period, under krigsåren och den första efterkrigstiden, som Randi Fisher utbildar sig till konstnär och skaffar sig sina första erfarenheter som yrkesarbetande. Hon kom att bli mycket framgångsrik i det svenska konstfältet under 1940-talet och det tidiga 1950-talet.²⁸ Hennes konstnärliga förebilder, arbetsmetod, ideologi och konstnärliga uttryck var helt i linje med tidens. Sina konstnärliga föredömen fann hon, likt många av de unga på 1940-talet, hos Sven Erixson, i det norska freskmåleriet hos bland andra Edvard Munch och de så kallade fresko-bröderna samt hos Bauhauskonstnärerna. Randi Fishers arbetssätt var, precis som vid Bauhaus, inspirerat av den medeltida bygghyttans kollektiva insats av både konstnärer och hantverkare – något som även flera av kamraterna och kollegorna anammade. Hon var politiskt engagerad och förde in sin socialistiska övertygelse också i yrkesutövandet; hon deltog i sammanhang – utställningar, offentliga uppdrag, fredsarbete – där

Randi Fisher. Självpporträtt.

konsten fick möjlighet att nå en ny publik. Till stilen var hon influerad av morisk och arabisk konst såväl som Paul Klee och De stil-konstnärer. Randi Fisher arbetade figurativt och nonfigurativt och så småningom både abstrakt och konkretistiskt i de många offentliga uppdrag hon hade.

På grund av sin könstillhörighet var Fisher unik i fältet – ofta ensam kvinna vid samlingsutställningar eller kollektiva insatser med offentliga arbeten. Trots att hon länge sällan varit omnämnd i svensk konsthistorieskrivning, var hon mycket framgångsrik i sin samtids ögon. Kanske är den framgång hon, som kvinnlig konstnär, ändå hade och den position hon trots allt skaffade sig möjlig endast i ett samhälle som det svenska krigstidspräglade, där det som brukar kallas *genuskontraktet* är under omförhandling?

Genuskontrakt under omförhandling

Genuskontraktet är vad historikern Yvonne Hirdman beskrivit som "den sociala norm som vid olika tidpunkter existerade vad gäller kön: plats, sysslor, egenskaper".²⁹ Detta kontrakt omförhandlas i olika sammanhang och vid skiftande tidpunkter, exempelvis i samband med förändrade samhällsvillkor. Ett sådant tillfälle är naturligtvis krigssituationen. Under andra världskriget lämnade stora mängder av den manliga befolkningen – i de krigförande länderna såväl som dess grannländer – arbetsmarknaden för att ägna sig åt militära uppgifter. För att uppehålla produktionen tog kvinnor, som innan kriget inte yrkesarbetat, plats i industrin och vid företagen. När det visade sig att kvinnor hade kapacitet att arbeta utanför hemmet i lika stor grad som män, sattes den etablerade föreställningen om lämplig fördelning mellan män och kvinnor i arbetsliv/offentlig sfär och hushållsarbete/privat sfär i gungning.³⁰ Den omkastning av ordningen som nöden påtvingade medförde helt enkelt att den traditionella uppfattningen om mäns och kvinnors förmåga och funktion i arbetsliv och familjeliv blev möjlig att utmana och ifrågasätta.³¹ När kriget var över, var flera av de återvändande männen dessutom fysiskt såväl som psykiskt skadade och handikappade för livet – många återvände naturligtvis inte alls.³² Av bägge anledningarna kvarstod i viss mån den brist på arbetsföra män som varit akut under själva kriget. Krigets effekter på arbetsmarknad och familjeliv var givetvis starkast i de länder som verkligen deltog i kriget, de europeiska såväl som USA.³³ Kriget och dess

konsekvenser var emellertid högst märkbar även i flera av de icke krigförande länderna: i Sverige, exempelvis, var åtskilliga män inkallade som värnpliktiga och deras frånvaro på arbetsmarknaden och i familjerna var förstås påtaglig. Också konstnärer och konstliv präglades av den extraordinära situationen. För Randi Fisher och kamraterna vid Konstakademien var kriget ständigt närvarande, bland annat genom att man i Akademiens byggnader lät inreda allmänna skyddsrum.³⁴ Bland Randi Fishers kollegor var Karl Axel Pehrson såväl som Lennart Rodhe värnpliktiga under utbildningstiden. Under krigsåren blev Liljevalchs konsthall militärförläggning, Nationalmuseum tömdes på konstverk – om än till förmån för uppskattade tillfälliga utställningar. För både kvinnor och män förde alltså krigsåren och 1940-talet med sig utmaningar av personlig såväl som strukturell karaktär. Uppfattningen om kvinnors och mäns funktion och uppgift i samhället var under omförhandling. Hur detta blev märkbart även för konstnärerna och i konstens sfär diskuteras i det följande.

En ny generation presenteras

Både konstnärernas egna och omgivningens syn på konststillhörighet och möjligheten för eventuella utmaningar av denna tillhörighet tog sig visuella uttryck. Från konstnärernas sida skedde detta främst genom klädsel och handlingar, medan omgivningens uppfattning blir tydlig bland annat i hur konstnärerna representerades i bild: exempelvis på teckningar och i fotografier. Ytterligare något

framträder här: det nya konstnärsidealet, *konstnärssingenjören*, synliggörs och signaleras visuellt på samma vis och på samma områden.

Randi Fisher och kollegorna stod för ett helt nytt konstnärsideal, som skilde sig från tidigare decennierna. Skillnaden fanns inte enbart i de konstnärliga uttrycken (deras konst skilde sig tydligt från 1930-talets kolorism och ofta romantiserade människor- och landskapsskildringar), utan också i synen på konsten och konstnärens funktion i samhället. Detta nya ideal underströk konstnärerna inte enbart i handling utan även i den egna framtoningen i offentligheten, bland annat vad gäller klädsel. Konstnärerna fungerade på så vis själva som tydliga markörer för detta nya som också kunde skönjas i deras konstverk.

Det tidigaste exemplet på en fotografisk presentation av konstnärerna i konkretistgenerationen är de bilder som 1952 publicerades i tidskriften *Röster i Radio* samt i *Det unga måleriet. Radions Konsthandbok 2*.³⁵ Bägge publikationerna utgavs av Radiotjänst, som i det förra fallet ville skapa uppmärksamhet inför ett radioprogram i serien *Det unga måleriet* där de unga konstnärerna skulle medverka. Syftet med serien var, att "presentera problem och strävanden inom den svenska konsten av idag".³⁶ *Det unga måleriet. Radions Konsthandbok 2* var helt enkelt en ambitiös handbok att använda inför, under och efter lyssnandet av detta och andra konstprogram som radion sände. (Man får erinra sig om att televisionen ännu inte gjort sitt intåg i de svenska hemmen 1952, då radion alltså ännu var ensamt etermedium i Sverige.)

Fotografierna återanvändes 1956 då dess författare, Karl Axel Arvidsson, tillsammans med Bengt Segerstedt presenterade och porträtterade ett antal konstnärer i boken *Svenskt måleri 1900-1950*.³⁷ På så sätt kom bilderna att bli än mer spridda än genom de ovan nämnda och mer tillfälliga publikationerna *Röster i Radio* och *Det unga måleriet. Radions Konsthandbok 2*. Varje konstnär ägnas i *Svenskt måleri 1900-1950* en sida som rymmer ett stort porträttfotografi och ett längre stycke text.

På vilket sätt tonar då konstnärerna fram i dessa samtida porträtt? Pierre Olofsson är fotograferad i sin ateljé. Stående lutar han sig över ett bord med en palettkniv i handen. Med koncentrerad blick iakttar han något utanför fotot, kanske det han just håller på att avbilda. I bakgrunden skymtar långa rader av etikettmärkta färg- och kemikalieburkar. Konstnären bär mörka byxor, vit skjorta och fluga. Olofssons klädsel signalerar något långt bortom den excentriske bohem som vi är vana att möta i Salvador Dalís eller Vincent van Goghs gestalt.

Fotografiet av Lennart Rodhe är kanske taget i en ateljésituation, kanske inte. Han är placerad framför ett av sina mest kända verk, *Snurran* från 1948, som syns i bakgrunden.³⁸ Konstnären är klädd i mörka byxor, tröja och en vit skjorta vars kragsnibbar syns i halsen. Aktiv och stående stöder han sig med ena handen mot något. Den andra handen vilar bestämt på höften och blicken är riktad ut ur bild. Han står i kontrapost, avslappnad och poserar framför sin målning.

Uno Vallman sitter ned, till skillnad från de tidigare nämnda konstnärerna. Ändå

framstår han inte som passiv; benen är brett isär och med högerhanden tar han spjörn mot knäet som om han är på språng eller på väg att resa sig upp. Han är iklädd kritstrecksrändig kostym, skjorta med manschettknappar och slips. Koncentrerat betraktar han något utanför fotografiet. Även Uno Vallman poserar, som Lennart Rodhe, framför ett konstverk. Utan den inramningen hade man med ledning av klädseln misstagit honom för en tjänsteman eller kanske chef. Det är intressant att just Vallman är den ende som i porträttserien är riktigt uppklädd i hel kostym och manschettknappar. Han var känd som en genuin arbetarklasskille och gick knappast klädd på detta vis till vardags – inte ens utanför ateljén. Det är tydligt att han poserar som konstnärsingenjör; en muralmålare stolt framför symbolen för yrket, sitt verk, samtidigt beredd att ta plats vid ett konferensbord för att tillsammans med andra män i kostym – politiker, arkitekter och ingenjörer – diskutera nya konstnärliga uppdrag.

Att bilderna knappast framställer verkliga arbetssituationer understryks då man jämför dem med fotografier av Lennart Rodhe då han arbetade med två av sina viktigaste uppdrag i Ängby respektive Östersund. Här framträder konstnären verkligen under arbete, iklädd praktisk målaroverall och mössa på huvudet för att skydda håret från färgstänk.

Samhällsengagerad konkretist – inte bohemisk artist

Vad kan porträtten säga om konstnärerna? Jag menar att bilderna är indikatorer på den

förändring som skedde i övergången mellan 1940-tal och 1950-tal, då genuskontraktet gick från att vara under tillfällig omförhandling till att återupprättas. Yvonne Hirdman har beskrivit genuskontraktets skiftande karaktär under 1900-talet i termer av *husmoderskontraktet* (1930–1960), *jämlikhetskontraktet* (1961–1975) och *jämställdhetskontraktet* (1976–).³⁹ Hon menar alltså, att trots den strukturella flexibilitet som krigsåren medgav, var perioden betraktad ur ett längre perspektiv, ändå en del av husmoderskontraktet. Hon har dock konstaterat att "genuskontraktet som det designats under 1930- och 1940-tal fungerade [...] dåligt under 1950- och 1960-tal".⁴⁰ Nyligen har historikern Johanna Overud djupstuderat genuskontraktets villkor i Sverige under krigsåren, och lanserat begreppet *beredskapskontraktet* för att understryka periodens särskilda karaktär.⁴¹ Enligt henne verkar husmoderskontraktet ha fått "sin reviderade form redan vid planerna på kvinnors insteg i manligt kodade miljöer och uppgifter som den krigsviktiga industrin erbjöd. Här skapades en alternativ genusrelation, lika alternativ som beredskapssituationen i övrigt".⁴² Den öppenhet som alltså trots allt uppstod var i första hand samhällelig, men fick påtagliga konsekvenser också i konsten och för konstnärsrollen – detta blev tydligt inte minst i den Stockholmskrets av unga konstnärer som diskuteras här. Krigs- och efterkrigsårens av nöden påtvingade uppblandning av mäns och kvinnors ansvarsområden transformerades under det påföljande 1950-talet till sin motsats. Strävan efter att återvända till en könsbaserad ansvarsfördelning, likt

den innan kriget, var stark. Johanna Overud menar att de förskjutningar som uppstod i och med beredskapskontraktet fick konsekvenser under efterkrigstiden som medförde att den andra halvan av perioden för husmoderskontraktet (1945–1960) trots allt får betraktas äga en annorlunda prägel än den första (1930–1939).⁴³ Denna prägel tog sig uttryck i en mer eller mindre ideologiskt färgad önskan om att återgå till och återuppliva den "gamla goda tiden" innan krigets fasor bröt ut – en tid då män var män och kvinnor kvinnor; ett slags konsolidering av könsstereotyperna.

Det är denna förändring man kan finna spår av i fotografierna. Konstnärerna poserar där som tydligt maskulina, med kostym, skjorta, manschettknappar och fluga, utan spår av femininitet. För dem var dock syftet kanske inte i första hand att markera avstånd från kvinnlighet utan snarare att distansera sig från den klichéartade bilden av den moderna konstnären; outsidersn, bohemen och artisten. Som bland andra Peter Cornell noterat, var bohemens "fattigdom och livsstil [...] från början betingad av en materiell nödvändighet men utvecklades snart till en roll med kodifierade attribut och uniform klädsel".⁴⁴ I Sverige kan man exempelvis tänka på den äldre modernistgeneration som Isaac Grünewald representerar. Han uppträdde åtminstone inledningsvis i sitt konstnärskap som bohem, under en period då föreställningen om konstnären som bohemisk artist var stark. Han möttes till och med av misstro då han vid ett tillfälle hade klätt upp sig i kostym. Den danska konstsamlaren och mecenaten Christian Tetzen-Lund sade då: "Ni är bra

klädd, till och med soignerad. Ni har klocka, som till på köpet går precis. Ni kan inte vara en riktig konstnär!"⁴⁵ Senare i karriären, när ekonomin tillät, förvandlade sig Grünewald till dandy. Sedd både ur den aspekten och den tidigare, bohemiskt präglade rollen, var han sannolikt viktig i egenskap av representant för det äldre konstnärsideal som de unga konkretisterna ville kontrastera mot. För dem företrädde han också rent personligen föräldragenerationen. Han var professor på Konstakademien då många av dem var elever där, och Olle Bonniér hade dessutom honom som lärare vid Grünewalds egen målarskola.

Till skillnad från Grünewald valde de unga att inte framstå som outsiders i samhället, tvärtom. Den nya tidens konstnärer var samhällsengagerade konstnärssingjörer, och porträtten i fotografierna kan läsas som tydliga markörer för denna nya konstnärssroll. Sven Aurén diskuterade i sin tidigare nämnda *Livet i Stockholm* från 1942 under rubriken "I Konststockholm" föreställningar om konstnärer, eller

de där patentföreställningarna, som folk har ifråga om konstnärer. Eller hade. Ty konstnären själv har ju sett till, att *han mer och mer liknar de borgare*, som han själv tidigare så föraktade. Inte ens den bredskyggiga hatten finns längre kvar som symboliskt inslag i hans klädedräkt. Och än mindre några speciellt lysande hattfärger. Hör man sig för i den gamla hattbutiken Bodeckers vid Fredsgatan, så får man veta, att *numera skall konstnären ha borgerligt korrekta hattar*. Svunnen är den tid, då Albert Engström prompt fordrade en viss, skarp nyans av tegelrött eller Isaac Grünewald inte kunde få brättarna nog

svajiga. *Nu se herrar konstnärer ut som de direktörer, vilka de hoppas skola köpa deras tavlor.*⁴⁶

Lika medvetet som Isaac Grünewald poserade i vidbrättade hattar och färgglada kostymer, uppträder konkretisterna i de här aktuella porträttfotografierna. Grünewald såväl som Rodhe, Olofsson, Vallman och de andra unga konstnärerna var yrkestränade i god kunskap om visuella uttryck. De var förstås mycket medvetna om hur de tog sig ut på bild. Särskilt viktiga var antagligen tillfällena då porträtt togs av en dagstidningsfotograf eller inför en bok.

Konstnärerna skilde sig från äldre generationer såtillvida att de inbjöd till interaktion med samhället och dess representanter. De ville betraktas som och vara – och blev det ganska snabbt också – samhällsengagerade ansvarsaxlande män i linje med det nya mansideal som 1950-talet bar med sig. De var män som sammanträdde med andra män i kostym för att förhandla om offentliga konstuppdrag, projektering av nybyggnationer, stadsplanering, färgsättning i industritillverkning och annat.

Konstnärsingenjör i text och bild

Konstnärer som ville leva upp till ett sådant ideal anammade ingenjörspräglade arbetsmetoder och samarbetade med andra konstskapare – konsthantverkare såväl som arkitekter. Denna strävan hade också ideologiska övertoner. Åtskilliga konstnärer var mer eller mindre uttalat politiskt engagerade med socialistiska förtecken – åtminstone gällde detta många av dem som, likt Randi Fisher, hade Sven Erixson som

professor vid Konstakademien. Att använda sina konstnärliga färdigheter så att de kom samhället till nytta och glädje ansågs eftersträvarsvärt. Så har till exempel Lennart Rodhe kallat sitt arbete under efterkrigsåren just "samhällstjänst."⁴⁷ Konkretisterna framhöll ofta likheten i yrkesmetoder mellan till exempel arkitekten och konstnären. De hävdade ett gränsöverskridande arbetssätt konstarnas emellan; ingenjörens, arkitektens och konstnärens samarbete, sida vid sida.

Utvecklingen av en ideal konstnärsroll som snarare lutar åt den socialt engagerade ingenjören än den enslige, inåtvände artisten blir alltmer tydlig. Peter Cornell, som noterat detta skifte, menar att just

Lennart Rodhes många arbeten för offentliga rum är typiska för denna antiromantiska och antibohemiska hållning, där konstnären närmar sig ingenjören och arkitekten och tar uppdrag som utgår från människans vardagsliv – det kan, som i Rodhes fall, gälla skolan Nya Elementar i Ängby, personalmatsalen på ASTRA i Södertälje eller posten i Östersund.⁴⁸

Tanken på kollektivism stärks av Randi Fisher, som 1950 gick så långt som att beskriva sig själv som en arbetare bland andra arbetare. Hon fick under det sena 1940-talet tillsammans med en grupp kollegor, bland andra Karl Axel Pehrson och Pierre Olofsson, i uppdrag att skapa terazzogolv i ett nybyggt hyreshus i Stockholmsförorten Västertorp. Det var, menade hon

stimulerande och lärorikt att få vara på en stor arbetsplats och tillsammans med andra

arbetare, att bli en av de många som är sysselsatta med att göra en människoboning så bra och trivsamt som möjligt – var och en med sin detalj.⁴⁹

De ungas åsikter fick gehör och den konstnärsroll de propagerade för blev accepterad i fältet – det vill säga, för att framgångsrikt röra sig i fältet var denna konstnärsroll ett måste. Inte på länge skulle dess motsats, det bohemiska konstnärsidealet, bli aktuellt i det svenska konstfältet igen. Kunde då Randi Fisher som kvinna inkarnera den analytiska, strikta ingenjören i kostym – den roll som konstnärskollegorna visar upp exempelvis i *Svenskt måleri 1900–1950*?

Det står klart att hon försökte. Till skillnad från de flesta andra kvinnor i Stockholm vid den här tiden, var hon alltid klädd i långbyxor – ”Hon klädde sig väldigt neutralt, och väldigt grått. Inte några starka färger, som jag minns. Och med byxor.”⁵⁰ Klädseln gick i mörka, anspråkslösa färger och material – ”Hon klädde sig lite pojkflicksaktigt och diskret, inga påfallande färger. Mycket grått, vadmalstyg. Synas men inte märkas.”⁵¹

En annan källa till kunskap om konstnärernas visuella framtoning utgörs av Konstakademiens elevtidning *Palettskrap*. Denna årligen återkommande publikation blandade skämtteckningar av lärare och elever i scener från det gångna året med korta kåserier och porträttbilder. Fishers klädstil har där fångats i några teckningar gjorda av kamrater från tiden på Konstakademien. I teckningen ”Konstnärinnor” från 1943 års *Palettskrap* blir det tydligt att Fisher redan då skiljer sig från de kvinnliga kamraterna

genom sitt medvetna utseende: kläderna, byxor och enkel tröja, understryker en nästan androgyn kroppsbyggnad, skorna är praktiska och saknar klack, hon bär varken på hatt eller handväska. Hon har varken hårband, hårspänne eller moderiktig frisyr (som de andra).

Även i 1942 års nummer av *Palettskrap* finns Fisher avbildad iklädd byxor. Det karaktäristiska långa, jämna håret faller över ryggen på en enfärgad tröja, händerna är nedstoppade i byxfickorna och skorna platta och enkla utan klackar. En teckning av Elsa Munktell i samma nummer av *Palettskrap* visar hur Isaac Grünewald vid en fest på Konstakademien dansar med Fisher – som har byxor på sig.

Redan 1941 tecknade en annan kvinnlig akademikamrat av Randi Fisher. Det var Inki Olsson, som under en modellteckningslektion släppte fokus på modellen för att istället rikta uppmärksamheten mot den tecknande Fisher. Vi ser henne både sittande och liggande med ryggen mot betraktaren, och, som det verkar, djupt koncentrerad. Den strama och enkla klädseln syns tydligt. Byxor var i Sverige 1941 ett mycket ovanligt klädesplagg bland svenska kvinnor i allmänhet, även om kvinnliga konstnärer och författare, som Anna Lena Lindberg och Barbro Werkmäster noterat, ofta klädde sig i manskläder under 1900-talets början – ”den kvinnliga bohemen lade sig till med manskläder och mansvanor. Hon klädde sig i skjorta, kavaj, byxkjol, fluga eller slips och herrhatt.”⁵² Maria Carlgren har med Siri Derkerts exempel tydligt visat vilken betydelse klädedräkten hade för kvinnliga såväl som manliga konstnärer under den

här perioden – både som arena för konstskapande och som identitetssignaliserande attribut.⁵³ Carlgren menar att ”den manliga klädseln för det tidiga 1900-talets kvinnliga konstnärer var just ett tecken på, eller en strävan efter emancipation och en önskan för de kvinnor som sökte sig till konsten att tydliggöra sin frihet visavi den borgerliga kvinnorollen.”⁵⁴ Ett berömt exempel är den tyska sångerskan Marlene Dietrich som under 1930-talet ofta bar byxor såväl som herrkostym – en vana som ansågs så provokativ att hon portförbjöds på ett hotell i London och medförde att hon knappt accepterades i Frankrike.⁵⁵

Genuskontraktet återupprättas

Låt oss återvända till porträttfotografierna från 1952. Det finns bland dem även en bild av Randi Fisher. Också detta är taget i ateljén, men till skillnad från de andra som står upp, sitter hon ned bakom ett bord, iklädd mörk tröja och ett förkläde. I högra handen har hon en pensel. Den vänstra, på vars ringfinger en vigselring tydligt framträder, ligger vilande på bordet. Håret är struket bakom öronen och blicken riktad nedåt, på teckningen på bordet framför henne. Detta *skulle* kunna vara en faktisk bild av en konstnär i arbete snarare än en bild av mer tydligt poserande karaktär: Fishers kläder är exempelvis sådana praktiskt enkla man med fördel bär i ateljén. I vilken grad fotografiet egentligen är arrangerat är dock omöjligt att avgöra. Däremot kan man säga att fotografiet visar en kvinna som kanske, om man så vill, ”klädsamt blygt” slår ned blicken. De manliga kollegorna med

blicken bestämt riktad mot betraktaren eller koncentrerat ut ur bild ger känsla av övertygelse och framåtblickande. Intrycket av Fisher blir med introvert. Hennes vigselring, och därmed även status som hustru, redovisas. Vidare kan vi notera att hon passivt sitter ned, till skillnad från majoriteten av de manliga kollegorna i samma porträttserie, som står upp. Den samhällsengagerade konstnärsingenjören Randi Fisher känns i fotografiet egentligen ganska långt borta. Hon skildras annorlunda än de andra. Bilden ger oss kanske en indikation om den nya ordningen i samhället såväl som i konstvärlden: kvinnlig könstillhörighet ska inte kombineras med yrkesarbete.

Efter kvinnornas ibland konkreta och ibland mer symboliska tillfällighetsvistelse i den offentliga sfären under 1940-talet återställdes alltså, som här tidigare nämnts, ”ordningen” under -talet. Arbetsmarknaden såväl som hela den offentliga sfären betonades åter som maskulin och den privata sfären som feminin. Annika Forssén och Gunilla Carlstedt beskriver hur kvinnor i Sverige efter krigsslutet

utestängdes [...] i stor utsträckning från många lönearbeten, till förmån för de återvändande männen. Debatten om kvinnors plats i samhället fick därmed förnyad kraft. Somliga hävdade, åter, att gifta kvinnor – särskilt om de hade barn – uteslutande skulle ägna sig åt hemmets arbetsuppgifter. Kvinnorna skulle skonas från dubbelarbete och barnens behov prioriteras. Inom den framväxande psykologiska vetenskapen betonades också betydelsen av en tidig mor-barnrelation. Detta bidrog ytterligare till en idealisering av hemmafrutillvaron.⁵⁶

Det är mot bakgrund av den situationen vi bör betrakta fotografierna av konstnärerna. Det är också med kunskap om en sådan samhällssituation vi bör förstå konsthistorieskrivningens svaga intresse för Randi Fisher: den första konsthistorieöversikt över svensk modernism i vilken Fisher och hennes samtida diskuteras grundligt – Rolf Söderbergs *Den svenska konsten under 1900-talet* från 1955 – skrevs just under detta skede och kom att bli enormt stilbildande för efterföljande publikationer i samma genre.⁵⁷ *Den svenska konsten under 1900-talet* uppvisar, när det gäller Randi Fisher, tecken på författarens osäkerhet inför en människa som är både kvinna och konstnär. Genom att i sina resonemang sammanknyta henne med konstnären och maken Olle Gill understryker Rolf Söderberg för säkerhets skull Fishers konststillhörighet och påminner läsaren om hennes dubbla funktion som konstnär och hustru.

I recensioner av *Ung konst*-utställningen 1947 beskrev många konstkritiker flera av konstnärerna som lekfulla, spontana och naiva.⁵⁸ Rolf Söderberg valde 1955 dock att endast karaktärisera Fishers konst på detta vis. Då markerade han henne, kvinnan i gruppen, som annorlunda jämfört med de andra. De, som under 1950-talet ofta karaktäriseras som Arvidsson och Segerstedt gör i sin beskrivning av Lennart Rodhes konstnärskap i *Svenskt måleri 1900-1950*:

I tyska skolor föddes Lennart Rodhes intresse för färgernas problematik och där grundlades kanske också hans förmåga att klarlägga estetiska sammanhang i formuleringar som betytt åtskilligt både som incitament och

rättesnöre för kamraterna och för konkretismens ställning utåt. Efter akademitiden kom hans viktiga roll som inspiratör och det var då främst formens problem som stod i förgrunden och känslans eliminerande. Han har sedan dess, även i dekorativa uppgifter, med envis kraft skapat konkreta kompositioner, där formerna och färgerna är sig själva nog.⁵⁹

Rodhe beskrivs här egentligen som den ideala konstnärsingenjören: intresserad av "färgernas problematik" men samtidigt med "förmåga att klarlägga sammanhang". Vidare arbetar han även med "formens problem" och "*känslans eliminerande*". Allt detta står i direkt motsättning till de egenskaper Randi Fishers konst och konstnärskap (av bland annat Rolf Söderberg) påstås präglas av: känslor, fantasi, spontanitet.

Det sätt på vilket Fishers särställning som kvinna understrukits av bland andra just Söderberg, kulminerade 1956 i samband med den separatutställning hon då hade på galleri Färg och Form i Stockholm. Då framstod, exempelvis i Harry Källmarks recension i *Dagen*, hennes konststillhörighet som viktigare än konsten: "konstnärinnan Randi Fisher är mästarinna i färg och redovisar utsökt utformade dukar, präglade av fantasi och känslighet, geometriskt ensriktade och mönsterpräglade. Ett typiskt feminint måleri, utan virilitet".⁶⁰ Eller, hos Carl Molin i *Arbetaren*, vars resonemang följde samma linje:

I allt – eller åtminstone i nästan allt – hon gör känner man en utstrålning av hennes personlighet. En spiritualitet som jag inte känner

någon motsvarighet till i vår unga konst. En stilla humor som arbetar med oändligt förfinade medel men som stoppar alla stora gester [...] På något sätt känns Randi Fishers utställning så oändligt ren. [...] den underström av ömhet som går genom allt hon gör. [...] Det måste ha varit denna känslighet Dagny Bohlin tog fasta på.⁶¹

Året efter, 1957, hade en kamrat från Konstakademien och kollega till Fisher utställning på samma galleri. Det var Margit Ljung, som var gift med Pierre Olofsson. Som en parallell vill jag här bara snabbt citera Martin Strömbergs recension av utställningen i *StockholmsTidningen*, där han menade att Ljung "öppet och omedelbart demonstrerar [...] sin kvinnliga livsbejaktelse och glädje över att få skildra och beskrydda hemmets värld".⁶² Strömberg lyckas här med konststycket att konstruera ett slags hemmafru-konstnär och dessutom uttrycka sin entusiasm över detta fenomen.⁶³ Den starka önskan om att återvända till den "gamla goda tiden" innan kriget, att konsolidera könsstereotyperna och på bred front marknadsföra hemmafrun finns under 1950-talet i konsten såväl som i resan av samhället.

Hustru utan egen kontur

En del kvinnor som, likt Randi Fisher, har ingått eller förekommit i en krets av manliga kollegor har kunnat dra fördel av sin position. De skaffar sig, som Anna Lena Lindberg och Barbro Werkmäster noterat, på så vis "ofta konstnärlig stimulans av sina manliga kamrater, särskilt den hon

står nära, och kommer med där något nytt händer. Tack vare sin position i en mansgrupp får hon del av den uppmärksamhet som visas män".⁶⁴ Detta resonemang stämmer i mångt och mycket in på Fisher. För henne verkar det dock inte ha uppvägt de nackdelar som positionen också medförde. Lindberg och Werkmäster skriver, att som hustru "till en konstnär och med i hans krets undermineras hennes möjligheter att få en egen kontur. [...] Även om hon signerar sina arbeten med sitt eget namn, som t ex Sigrid Hjertén gjorde, blir hon fru Grünewald (madame Delaunay, Frau Modersohn)".⁶⁵

Det är möjligtvis en sådan hållning gentemot kvinnliga konstnärer under 1950-talet som också resulterat i den märkliga notis om Randi Fisher i ett konstnärslexikon från 1960, som lyder "RANDI Christine G., f. Fischer [sic!], föregåendes maka, målaren, tecknare, grafiker, f. i Melbourne, Australien, 1920, stud. vid akademien, har utfört konturlösa figursaker m.m. – Repr. i N.M."⁶⁶ Fisher beskrivs i första hand som maka och inte konstnär. "Föregåendes maka" syftar på att hon var gift med den förra personen i lexikonet, som är Olle Gill. Hon står alltså noterad under makens efternamn Gill och inte Fisher, som var det hon använde livet igenom och med få undantag signerade alla verk med.⁶⁷ Vidare uppges hon ha ägnat sig åt "konturlösa figursaker" vilket förstås är en stark nedvärdering av hennes konst.

Ändå är det den ovan nämnde Rolf Söderberg, som stått för den kanske mest underliga och fördomsfulla skildringen av en dåtida konstnär och hans fru(ar). Det gäller Arne Jones, vars äktenskap med

konstnären Margit Jones så sent som 1991 beskrivs av Söderberg som

fullt av schismer. Arnes starka alkoholberoende var naturligtvis en huvudorsak. Margit försökte hejda det, eller åtminstone begränsa det. Men tjat och moralkakor var inte den rätta medicinen. Hon begick också kardinalfelet att i vredesmod hålla ut flaskor i slasken.⁶⁸

(Det saknas reflektioner om det "kardinalfel" – själva alkoholintaget – som var schismernas upphov.) När Margit Jones slutligen lämnade Jones, gifte han om sig med sin sekreterare Maria Edvardsson. Hon var dessvärre, menar Söderberg, alltför tolerant visavi drickandet. Resultatet: mästaren blev improduktiv.

Margit hade varit en stridbar men öppen och kontaktvänlig partner. [...] Margit hade också försökt hindra honom från att dricka. Maria hade en annan attityd. Mästarens integritet var huvudsak. När vännerna kom var dörren stängd. Maria sade att Arne höll på att arbeta och inte fick störas. Efter några sådana stopp uteblev vännerna. Marias omtanke var hedervärd men Arne mädde inte bra av den nya isoleringen. Maria var också alltför tolerant visavi drickandet. Hon ville inte påverka. Följden blev långa sjukdomsperioder och improduktivitet.⁶⁹

Maka och mor – inte konstnär

Slutligen vill jag återvända till det inledningsvis nämnda numret av *Röster i Radio* under den vecka i november 1952 då konstnärerna Randi Fisher, Olle Bonniér och Olle Gill presenterades.⁷⁰

På fotografiet möter Olle Bonniér frimodigt betraktarens blick iklädd kavaj, tröja och en scarf runt halsen. Olle Gill, som är fotograferad i profil, blickar koncentrerat med allvarlig min nedåt. Klädseln är skjorta med ficka och krage. Båda konstnärerna är urklippta som silhuettbilder och effekten blir att de framträder som monoliter utan sammanhang och omgivande bakgrund. Bilderna av både Olle Bonniér och Olle Gill förmedlar intrycket av seriösa yrkesutövare avporträtterade för offentligheten. Fotografiet på Randi Fisher betonar emellertid i första hand hennes roll som *mor* snarare än rollen som yrkesutövande konstnär. I hennes knä vid bordet i ateljén sitter nämligen dottern Katarina och ritar med mammas pensel. Fisher blickar tålmodigt ned mot dotterns hand och söker kanske hindra burken med tuschfärg att falla omkull. Scenen är privat och fotografiet skulle kunna vara hämtat ur familjealbumet. På fotot håller alltså konstnären inte ens själv i penseln – det arbetet sköts av barnet. Trots att Olle Gill är lika mycket förälder till dottern som Randi Fisher är det svårt att tänka sig honom fotograferad med dottern lekande i ateljén.

Genom att skildra Fisher i en privat situation tillsammans med sitt barn understryker man hennes konststillhörighet och hemmahörande i den privata familjesfären och inte den offentliga yrkesvärlden. Fisher är dessutom inte, som de båda andra konstnärerna, urklippt som silhuettfigur. Fotografiet är fyrkantigt och skildrar även bakgrunden vilket har effekten att hon inkorporeras i ett sammanhang både i själva fotografiet och genom att fotografiet form-

mässigt smälter in i tidningssidans övriga layout. Fisher presenteras på fotografi i en privat situation som betonar hennes modersroll och påminner om konsthistoriska madonnabilder med jungfrun och barnet. Trots sin tillfällighetskaraktär har bilder som denna fått stor betydelse, eftersom den tid och det samhälle vars värderingar den speglar sammanföll med den första historieskrivningen, Rolf Söderbergs, om svensk efterkrigskonst.

Vid tidpunkten för den omhuldade *Ung konst*-utställningen, 1947, var samhället dock annorlunda. Som jag visat ovan, var den strukturella flexibilitet som gällde synen på män och kvinnor i det svenska 1940-tals-samhället tydlig även bland konstnärerna. Beredskapstidens påtvingade uppluckring

av könspräglade förväntningar på individen medförde större handlingsutrymme för kvinnliga såväl som för manliga konstnärer. Randi Fisher beskrevs exempelvis 1947 som "dristig" och Lage Lindell "naivistiskt lekfull".⁷¹ Ändå har 1950-talets strikta könsdikotomiska ideologi blivit tongivande i konsthistorieskrivningen, inte minst på grund av Rolf Söderbergs *Den svenska konsten under 1900-talet* som tillkom 1955 i den efterkrigstidspräglade diskurs jag ovan kort sökt skissera. Så kom 1950-talets föreställningar om konst, om konstnärsroll såväl som kvinnors och mäns funktion i samhället att snabbt cementeras i den mängd publikationer som snart följde och som idag utgör den svenska konsthistorien.

Noter

- 1 Olle Bonniér (1925–), Olle Gill (1908–1996), Lage Lindell (1920–1980), Pierre Olofsson (1921–1996), Karl Axel Pehrson (1921–2005), Lennart Rodhe (1916–2005), Armand Rosander (1914–1976), Uno Vallman (1913–2004), Knut-Erik Lindberg (1921–1988), Liss Eriksson (1919–2000).
- 2 Se till exempel Louise Lyberg, "1880–1980" i *Svensk konsthistoria*, Mereth Lindgren et al. Lund 2002 (1986), s. 440, Beate Sydhoff, *Sveriges konst 1900-talet. Del 2. 1945–1975*, Stockholm (SAK publikation nr 109) 2000, s. 28, Elisabeth Lidén, *Sveriges konst 1900-talet. Del 1. 1900–1947*, Stockholm (SAK publikation nr 108) 1999, s. 156, Bo Lindwall i *Då och nu. Svenskt konstliv under 150 år*, Stockholm (SAK publikation nr 91) 1982, s. 117, KG Nilsson, "Ett landskap öppnar sig (inledning)" i Sune Nordgren (red.), *Konkret kalejdoskop*, Åhus 1981, s. 11, Beate Sydhoff, "Vår egen tid" i *Bildkonsten i Norden* (del 5), Stockholm 1973, s. 77 ff, Rolf, Söderberg, *Den svenska konsten under 1900-talet. Måleri, skulptur och grafik från sekelskiftet till 60-talet*, Stockholm 1955 (s. 311 ff), 1961 (s. 166 ff) och 1970 (s. 231 ff) eller Gösta Lilja, *Svenskt måleri under 1900-talet*, Stockholm 1968, s. 117.
- 3 Ursprunget till den svenska konkretismen finns i Otto G. Carlsunds konkreta konst, eller "Art Concret" som han lanserade på 1930-talet. Dåtiden hörsammade dock inte hans idéer och först efter kriget verkar tiden ha varit mogen i Sverige för den här sortens konst, som då kom att kallas konkretistisk.
- 4 I gruppen ingick bland andra Tor Bjurström, Nils Dardel, Leander Engström, Isaac Grünewald, Einar Jolin, August Lundberg och Gösta Sandels. De fick sitt namn av den dåtida konstkritikern August Brunius efter en känd utställning i Stockholm just 1909. För vidare diskussion, se exempelvis Elisabeth Lidén, *Sveriges konst 1900-talet. Del 1. 1900–1947*, Stockholm (SAK) 1999, s. 38–40 samt 156.
- 5 I recensionen av utställningen *Ung konst* under rubriken "Konstkrönika", *Expressen* 27/4 1947
- 6 Marianne Kärre, (sign. *Mareng*), "Självlärd 40-årig debutant fick Lindahlsstipendium", *Dagens Nyheter* 16/1 1949
- 7 Intervju med Britta Reich Eriksson & Liss Eriksson 6/8 1999, bandinspelad och nedtecknad i författarens ägo.
- 8 *40-talskonst*, utställningskatalog Skånska konstmuseum Universitets konstmuseum i Lund 1948, s. 4.
- 9 Thomas Millroth, *Rum utan filial. "1947 års män"*, Lund 1977, s. 13.
- 10 Se till exempel "I utställningen ingick, förutom ovan nämnda Bonniér, Lindell, Olofsson och Rodhe, målarna Randi Fischer [*sic!*] (kvinna!) [...]", Lidén 1999, s. 158 (Randi Fishers efternamn är felstavat i hennes text) eller den biografiska noteringen om Randi Fisher i *Utopi och verklighet. Svensk modernism 1900–1960* (Moderna Museets utställningskatalog nr 297), Stockholm 2000, s. 302 som säger "Deltog som enda kvinna på utställningen Ung konst 1947 på Färg och Form och räknas till den konkretistiska gruppen '1947 års män'."
- 11 Katy Deepwell, "Introduction" i förfs. (red.), *Women Artists and Modernism*, Manchester och New York 1998, s. 3.
- 12 Ibidem.
- 13 Hon är inte längre upptagen som elev i katalogen från 1942–43. Se Kungl. Akademien för de Fria Konsterna, *Kungl. Konsthögskolan. Katalog läroåret 1942–1943*, s. 2–3.
- 14 Kungl. Akademien för de Fria Konsterna, *Kungl. Konsthögskolan. Katalog läroåret 1940–1941*, s. 2–3.
- 15 Se exempelvis intervju med Britta Reich Eriksson & Liss Eriksson 6/8 1999. Bandinspelad och nedtecknad, i författarens ägo samt intervju med Egil Malmsten 23/1 2001. Bandinspelad och nedtecknad, i författarens ägo.
- 16 Intervju med Margit Ljung-Olofsson, 28/4 1997, nedtecknad i författarens ägo.
- 17 Se vidare Barbro Werkmäster, "Frumtimers-Afdelingen. Om de första kvinnliga eleverna vid Konstakademien och om inrättandet av en särskild avdelning för dem" i Eva-Lena Bengtsson & Barbro Werkmäster (red.) *Från Amalia Lindegren till Julia Beck*, Stockholm 1997, s. 50–69.
- 18 Se Kungl. Akademien för de Fria Konsterna, *Kungl. Konsthögskolan. Katalog läroåret 1940–1941* s. 2–3 samt 1941–1942 s. 2–3. Det var i Målarskolan som de flesta kvinnliga eleverna vid KA fanns. I Skulpturskolan dominerade männen stort, i Arkitektskolan förekom under Fishers tid vid KA endast en kvinna, Maj Sisefsky, som var elev 1940–1942. När det gäller det totala antalet elever vid KA under det tidiga 1940-talet utgjorde kvinnorna

- 31 respektive 29 procent under läsåren 1940–1941 och 1941–1942.
- 19 Sven Aurén, *Livet i Stockholm. Människor i närbild*, Stockholm 1942, s. 217.
- 20 Gustaf Näsström citerad i Aurén 1942, s. 218. Aurén anger inte källan för citatet.
- 21 Aurén 1942, s. 223.
- 22 Helga Henschen, *Åren med Peter*, Stockholm 1991, s. 19.
- 23 Ibidem.
- 24 Intervju Margareta Rodhe 20/9 2001. Bandinspelad och nedtecknad, i författarens ägo.
- 25 Intervju Katarina Gill 24/8 1999. Nedtecknad, i författarens ägo.
- 26 Henschen 1991, s. 20.
- 27 Se Kungl. Akademien för de Fria Konsterna, *Kungl. Konsthögskolan. Katalog läroåret 1942–1943*, s. 2–3. Under läsåret 1940–1941 utgjorde de 41 procent, 1941–1942 var de 40 procent och under Fishers sista läsår 1943–1944 utgjorde kvinnorna 33 procent. Se Kungl. Akademien för de Fria Konsterna, *Kungl. Konsthögskolan. Katalog läroåret 1940–1941 resp. 1941–1942, 1943–1944*, s. 2–3 i samtliga.
- 28 Se vidare Linda Fagerström, *Randi Fisher – svensk modernist* (diss.), Lund 2005.
- 29 Yvonne Hirdman, "Om genuskontrakt" i *Häften för kritiska studier* 2000:2, s. 30.
- 30 Yvonne Hirdmans välbekanta beskrivning av genussystemet bygger på två grundläggande förutsättningar. Den första är *dikotomi*: isärhållandet, att manligt och kvinnligt inte bör blandas, den andra är *hierarki*: mannen är norm och utgör "det allmängiltiga." Se vidare Yvonne Hirdman, "Genusystemet – reflexioner kring kvinnors sociala underordning" i *Kvinnovetenskaplig tidskrift* 1988:3, s. 49–63.
- 31 Se vidare Yvonne Hirdman, "Konsten att vara kvinna. Stilleben, Sverige 1950" i Birgit Sawyer & Anita Göransson (red.), *Manliga strukturer och kvinnliga strategier. En bok till Gunhild Kyle*, Göteborg 1987, s. 292–307.
- 32 Se vidare Maureen G. Shanahan, "Vad gör en man till man? Hur det maskulina skapas" i Anna Lena Lindberg (red.), *Den maskulina mystiken. Konst, kön och modernitet*, Lund 2002, s. 137–68 för en diskussion om dessa samhällseffekter efter det första världskriget.
- 33 Angående situationen i USA, se bl.a. Michael Kimmel, *Manhood in America. A Cultural History*, New York (1996) 1997 s. 223 ff eller Susan Faludi, *Stiffed. The Betrayal of the Modern Man* London 1999, s. 3–101 på svenska *Ställd. Förräderiet mot mannen*, Stockholm 2000.
- 34 Erik Lindberg, "Sekreterarens berättelse om Kungl. Akademiens verksamhet sedan högtidsdagen 1939. Avgiven till högtidsdagen 1940" i *Meddelanden från Kungl. Akademien för de fria konsterna 1940*, Stockholm 1940, s. 35.
- 35 "Det unga måleriet" *Röster i radio* 5/11 1952 samt Karl Axel Arvidsson, *Det unga måleriet. Radions konsthandbok* 2, Stockholm 1952.
- 36 Radiotjänst, "Förord" i Karl Axel Arvidsson, *Det unga måleriet. Radions konsthandbok* 2, Stockholm 1952, s. 5.
- 37 Karl Axel Arvidsson & Bengt Segerstedt, *Svenskt måleri 1900–1950*, Stockholm 1956
- 38 Verket finns idag på Moderna Museet. Det inköptes ursprungligen av Moderna Museets vänner för att sedan skänkas av dem till museet då det öppnade 1958.
- 39 Hirdman 2000.
- 40 Yvonne Hirdman, "Genusystemet" i *Demokrati och makt i Sverige. Maktutredningens huvudrapport* (SOU 1990:44), s. 88.
- 41 Johanna Overud, *I beredskap med Fru Lojal. Behovet av kvinnlig arbetskraft i Sverige under andra världskriget*, Stockholm (diss.) 2005.
- 42 Overud 2005, s. 220.
- 43 Overud 2005, s. 219–25.
- 44 Peter Cornell, "Rollhäfte. Konstnärsrollen i fokus" i *Utopi och verklighet. Svensk modernism 1900–1960* (Moderna Museets utställningskatalog nr 297), Stockholm 2000, s. 29.
- 45 J-P Hodin, *Isaac Grünewald*, Stockholm 1949, s. 97.
- 46 Sven Aurén, *Livet i Stockholm. Människor i närbild* Stockholm 1942, s. 224. Mina kursiveringar. Den omnämnda hattbutiken Bodeckers hade alltså adress Fredsgatan – samma som Konstakademien.
- 47 Lars-Göran Oredsson, *Rumsbildning. Om Lennart Rodhes arbete med Paket i långa banor i Östersunds posthus* (lic. Lund), Åhus 1991, s. 27. Samhällsengagemanget hade för de flesta konstnärer även konkret politiskt-ideologiska aspekter. Många av dem var engagerade i vänsterföreningen Clarté, andra i den fredsrörelse som efter kriget växte sig stark. Detta medförde förstås att det blev naturligt att låta sina politiska ideal genomsyra konstnärsrollen och det konstnärliga utövandet.

- 48 Peter Cornell 2000, s. 33.
- 49 Randi Fisher, "Konst i hyreshus", *Konstrevy* 1950: 3, s. 165.
- 50 Bandinspelad intervju med Ulla Isaksson, 24/10 1998, i författarens ägo.
- 51 Bandinspelad intervju med Egil Malmsten 23/1 2001, i författarens ägo.
- 52 Anna Lena Lindberg & Barbro Werkmäster, "Kvinnor i svenskt avantgarde 1910-1940" i Lea Vergine, *Andra hälften av avantgardet 1910-1940. Kvinnliga målare och skulptörer inom de tidiga avantgardistiska rörelserna*, Stockholm 1981, s. 295.
- 53 Maria Carlgren, *Marginaliserad modernism. Siri Derkert som klädskapare och modeteckningen som estetiskt objekt* Magisteruppsats i konstvetenskap, Institutionen för konst- och musikvetenskap, Lunds universitet, ht 1999.
- 54 Carlgren 1999, s. 25.
- 55 Mona Skagerfors, *Ytans magi. Crossdressing och annat*, Stockholm 1996, s. 95-96.
- 56 Annika Forssén & Gunilla Carlstedt, *Varsågod och var stark. Om kvinnors liv, arbete och hälsa under 1900-talet*, Lund 2003, s. 20.
- 57 Rolf Söderberg, *Den svenska konsten under 1900-talet. Måleri, skulptur och grafik från sekel-skiftet till 60-talet*, Stockholm 1955. Senare upplagor 1961 och 1970.
- 58 För omfattande redovisning av detta, se Fagerström 2005, s. 75-85.
- 59 Arvidsson & Segerstedt 1956, s. 70.
- 60 Harry Källmark, "Konsthistoriskt tvärsnitt" *Dagen* 12/4 1956.
- 61 Carl Molin, "Kandinsky - banbrytaren. Konstkrönika" *Dagstidningen Arbetaren* 22 mars 1956. Dagny Bohlin var Fishers lärare vid Tekniska skolan 1937-39 och uppmuntrade henne att söka sig vidare till Konstakademien.
- 62 Martin Strömberg, recension av Margit Ljungs utställning på galleri Färg och Form *Stockholms Tidningen* 4/10 1957.
- 63 Margit Ljung-Olofsson är en av många kvinnor som tvingats prioritera makens konstnärskap framför det egna. Antagligen var glädjen "över att få skildra och beskydda hemmets värld" ambivalent. Intervju, Margit Ljung-Olofsson 28/4 1997. Nedtecknad, i författarens ägo.
- 64 Lindberg & Werkmäster 1981, s. 291.
- 65 Ibidem.
- 66 *Svenska konstnärer. Biografisk handbok* Malmö 1960, s. 123. Randi Fishers efternamn är här felstavat, precis som i åtskilliga samtida recensioner, flera konsthistorieöversikter och dessutom av uppdragsgivaren Bonniers, på flera av de böcker hon gjort omslag för.
- 67 Jag har under åtta års forskning stött på ytterst få verk som är signerade Randi Fisher-Gill.
- 68 Rolf Söderberg, *Arne Jones* (SAK publikation 100), Stockholm 1991, s. 89.
- 69 Söderberg 1991, s. 139.
- 70 "Det unga måleriet" *Röster i radio* 5/11 1952 s. 7.
- 71 Av Emmy Melin i en recension av utställningen *Ung konst* med rubriken "25 år efter Isaksons död" *Arbetaren* 26/4 1947. Dessa epitet skulle knappast använts om en kvinna respektive man under 1950-talet - snarare tvärtom: en dristig man och naivistisk lekfull kvinna.

Kyrkans trognaste tjänare

Om klockare, klockaredrängar och ringare vid Lunds domkyrka 1680–1730

MARKUS GUNSHAGA

År 1680 efterträdde den nyligen avlidne Peder Winstrup (1605–1679)¹ som biskop i Lunds stift av Canutus Hahn (1633–1687). Winstrup hade ansetts vara en ”ilak svensk” som inte bara hade anklagats för att ha förbigått välmeriterade svenskar för att istället besätta lediga tjänster med skånskfödda präster, utan även för högförräderi. Tillsättandet av den svenskfödde Hahn blev därför ett välkomnat inslag i stiftet – som konungens främste medhjälpare ledde han försvenskningen av Skåne och Blekinge. Under åren 1681–1683 pågick en stor satsning på att likställa de skånska och svenska städernas privilegier, samtidigt som svensk lag, rättskipning och kyrkoskick infördes i Skåne.² Biskop Hahn blev drivande inom den kyrkliga försvenskningen, och genom att sända ut svenska ABC-böcker till församlingarna samt ersätta de danska bönböckerna, biblarna och katekeserna med svenska dito skulle skolundervisning, gudstjänstliv och hela den kyrkliga organisationen försvenskas.³ Det är under denna tid, då

Skåne på allvar blev svenskt, som denna artikel tar sin början. Tanken är att försöka gå djupare in i hur klockare, klockaredrängar och ringare vid Lunds domkyrka hade det under denna period, från ca 1680 fram till ca 1730. Hur var arbetsförhållandena vid domkyrkan? Hur såg de sociala förhållandena ut, och skedde någon förändring under perioden? Hur stor påverkan hade klockare respektive klockaredräng och ringare på sina överordnade? Hur var relationen mellan prästerskapet och domkyrkans anställda respektive mellan de anställda sinsemellan? Påverkades domkyrkans anställda på något sätt av den pågående försvenskningen?

Klockaren

Klockaren beskrivs i litteraturen som kyrkoherdens biträde i allt, något som stämmer väl om man ser till hans arbetsuppgifter. Han skulle bland annat ha tillsyn över kyrkans lösöre, biträda vid själ- och fattigvård, leda kyrkosången, vara lärare samt i senare

tid även vaccinator.⁴ Enligt 1686 års kyrkolag skulle en klockare vara "ärlig, trogen och flitig, boklärd och kunna sjunga och skriva, så att han däruti kan undervisa församlingens ungdom".⁵ I Lund verkar det som att klockarens uppgifter överensstämde med vad kyrkolagen föreskrev, med ett undantag – enligt lagen skulle klockaren "med all flit och trohet driva barnaläran" men denna tjänst förrättades i Lund under lång tid av särskilda "skolemästare" som fick underhåll genom offer vid aftonsången i domkyrkan.⁵ Klockaretjänsten vid Lunds domkyrka var uppenbarligen så krävande att den helt tog klockarens tid i anspråk och prästen hade vid sin sida, som vid de flesta större kyrkor, dessutom ett flertal medhjälpare.⁶ Klockaren vid Lunds domkyrka skulle till exempel sörja för ljushållningen, ha uppsikt över kyrkans skrud och inventarier samt vara prästerskapet tillhanda vid ämbetsförrättningarna.⁷ På 1690-talet biträdde klockaren vid domkyrkan även vid musiken mot ersättning av stipendiemedel.⁸

Även sysslan att föra kyrkobok ingick i klockarens arbetsuppgifter. Klockaren Magnus Risbeck skrev till exempel i Lunds domkyrkas kyrkobok år 1686, när han gifte sig andra gången, att "d: 22 augusti lüstes första gång til Echtenskap för mig Magnus Rijsbeck klockare här wedh Dom[...] kyrckian, och dödälskande Jomfru Martha Pers dotter Torina", och den 7 juli samma år "blef iag Magnus Rijsbeck klockare her wed dom kyrckian och Marta Pers doter Torina copulerat". Tydligt fortsatte klockarna vid Lunds domkyrka att föra kyrkoböcker även längre fram. När det själaringdes för klockaren Johan Reinholtz 1729 har det noterats

i kyrkoboken att "d. 16 Majj Siählaringdes för min Sal. K: fader domkyrckio Kläckaren Johan Reinholtz", så man får anta att en av klockarens söner har tagit hand om arbetsuppgifterna, åtminstone en tid efter faderns död.

Enligt kyrkolagen skulle klockaren tillsättas av kyrkoherden och församlingen gemensamt, något som i Lunds domkyrkoförsamling var olika vid olika tillfällen. När klockaretjänsten skulle tillsättas 1702 förklarade domkyrkorådet till exempel att denna tjänst "dependerades mest av Hr Pastoris behag och disposition".⁹

Klockarna vid domkyrkan

Under 1680-talets första år hette klockaren vid Lunds domkyrka Jörgen Stisson. Han omnämns i domkyrkans räkenskaper 1680–1683, "Klockaren Jörgen Stijßon",¹⁰ men bör ha dött strax därefter då berörda hade samlats uti salig Jörgen Stissons hus 28/7 1684 för att förrätta arvskifte och delning efter honom, "fordom klockare her till Lunde dombkyrckia".¹¹

Vem som var klockare därefter är osäkert. I en skrivelse till biskopen från borgaren Lars Pålsson i Lund 1685 omnämns "at Klockaren Wällärde Magnus Rijsbeck förledit åhr 1684 war assignerat pro laborie at åthnutha helgoneskyllen af Karleby och Saxtrups församlingar". Det är dock tveksamt om Magnus Risbeck verkligen innehade klockaretjänsten, åtminstone officiellt. I ett kvitto daterat Lund 22/9 1684, bifogat till samma skrivelse, nämner Olaus Oselius och Johannes Uhr med flera att "Collega Scholæ Lundensis" Magnus Ris-

beck – efter biskopens och universitetsrektorns order och beslut – skulle åtnjuta helgonskylden från Barsebäck, Hofterup, Västra Karaby och Saxtorps församlingar.¹² Ännu när Magnus Risbecks dotter Annika föddes i Lund i september 1687 står han utan titel i kyrkoboken, men när sonen Petter föddes 27/9 1688 kallas Magnus för första gången ”Kläckare”.

Näste klockare vid Lunds domkyrka var alltså Magnus Risbeck. Han hade blivit inskriven som student vid Lunds universitet 1676 (”Magnus Andræ Risbeck e schola Christianostadiensi anno 1676 die 4 April”).¹³ Till en början var han kollega i Kristianstad, sedermera i Ystad, och innehade tjänsten som pedell (vaktmästare vid universitet¹⁴) mellan åren 1682 och 1687.¹⁵ Under denna tid var pedellerna regelbundet studenter som var tvungna att försörja sig.¹⁶ År 1679 den 30/9 gifte sig ”Mons Andersen Studiosus” i Lund med Ellene Thullisdotter, som var dotter till Tule Andersson i Lund. Vid bouppteckningen efter denne 17/7 1683 omnämns bland annat dottern Elna Tullesdotter, som var närvarande ”medh Sin Man och lagwerge Måns Anders Rijsebeck, Pedell här wedh Academien”.¹⁷ Troligen bodde paret till en början i Ystad då deras första barn i Lund, sonen Andreas, inte föddes förrän 1684 (döpt 5/10) och Magnus kallas i dopnotisen ”Mogens Andersen Rißebeck”. När Magnus emottog klockaretjänsten vid domkyrkan lämnade han samtidigt tjänsten som pedell vid universitetet.¹⁸ Hustrun Elna måste ha avlidit en tid efter sonen Andreas födelse 1684 då Magnus gifter sig andra gången 7/9 1686 i Lund med den

”dygdälskande jungfrun” Marta Persdotter Torina. De fick tillsammans barnen Annika (döpt 4/9 1687), Petter (f. 27/9 1688), Anna Batthia (f. 9/3 1690), Andreas (f. 3/4 1692), Helena Christina (f. 20/6 1693), Annika (f. 12/5 1695), Knut (f. 21/5 1696), Ulrik (f. 18/2 1698) samt Cecilia Catharina (f. 13/5 1699).

Från ¹⁶⁹⁶ finns en intressant händelse bevarad i källmaterialet – det året anmälde nämligen kyrkoinspektör Sven Kråka till konsistoriet att han natten till söndagen den 25/5 samma år hade fått sina ympade fruktträd förstörda. Han hade hört talas om att en studentfest på lördagen hade ägt rum hos grannen Risbeck, och missdådarna hade tagit sig in i hans trädgård från deras tomt. Kråka beskyllde därför 15 studenter som deltagit i festen för övergreppet.¹⁹

Magnus Risbeck innehade inte bara kyrkliga sysslor. När spisningen vid Lunds universitet tog sin början hösten 1700 erbjöd han sig att sköta denna för 1 daler silvermynt i veckan utan förhöjning. Rådsmannen Land, som tidigare hade innehaft rätten, kunde inte erbjuda lika goda villkor varpå kontrakt skrevs med Magnus. Något som talade för Magnus var att han var underställd den akademiska jurisdiktionen vilket gjorde att konsistoriet därför lättare kunde rätta till de eventuella fel som kunde uppstå.²⁰ Kort därefter avled Magnus Risbeck, men spisningen övertogs av hans änka Marta som drev rörelsen fram till 1705. Som änka drabbades hon av fattigdom, något hon beskriver i det brev hon skickade till viceguvernören 1701 och som inleds med orden ”jag fattiga och usla Enkja”. Hon skriver att hon innehade en

rättmätig fordran i salig doktor Fosses gods för sitt fäderne- och modernearv som både hon och hennes släktingar blivit lovade men inte fått ut. Marta påpekar att hon nu mer än någonsin skulle behöva få ut arvet "det jag är nu fattig och arm Enkja, som har många små omvändiga barn".²¹ Det verkar som att hon fick ut sitt arv till slut, för när guldsmeden Sören Nilsson Salling uppbjöd sin tomt nr. 61 i Krafts rote i Lund 10/5 703 var det Marta som köpte den.²²

Martas tid som spismästerska blev relativt turbulent. År 1705 framkom klagomål från studenternas sida om att portionerna inte räckte till, ibland kom maten för sent och var dåligt kokt – "Dessutom är ock mycket dåligt dricka". Marta medgav att man någon gång haft anledning till klagomål, men tillade att "därsom de äntligen intet skulle vara nöjda med henne, hon då kunde vara förnöjd att bliva av med kommunitetet".²³ Klagomålen fortsatte, varpå hon gjorde allvar av hotet och stängde hela kommunitetet. För att matgästerna skulle kunna få kontant ersättning för den indragna spisningen krävdes Marta av konsistoriet på de förskott hon erhållit och när hon inte kunde betala blev hon istället tvungen att lämna ifrån sig en viss del av gårdens inkomster. Spisningen övertogs samma år av rådmannen Kristoffer Santesson.²⁴

Näste klockare vid Lunds domkyrka hette Johan Reinholtz, och han gifte sig 10/7 1703 i Lund med jungfrun Botela Risbeck.²⁵ Tillsammans fick de fyra barn, Helena (f. 29/4 1704),²⁶ Jonas (f. 26/12 1706),²⁷ Christina (f. 6/2 1708, död som barn) samt Magnus (f. 19/3 1709, död som barn). En tid därefter måste hustrun Botela ha av-

lidit, eftersom Johan Reinholtz gifte sig andra gången 13/6 1711 i Lund med Maria Christiansdotter. De fick tillsammans åtta barn, Daniel (f. 23/5 1712),²⁸ Catharina Christina (f. 11/12 1713),²⁹ Christian (f. 19/1 1716, död som barn), Maria (f. 7/4 1718, död som barn), Margaretha (f. 25/12 1720, död som barn), Pernilla (f. 9/1 1722),³⁰ Märta (f. 5/6 1724)³¹ samt Lars (f. 1729, d. 1730). Klockaren Johan Reinholtz avled i maj 1729, och det själaringdes utan kostnad med alla klockorna varefter han blev begravd på Krafts kyrkogård där han hade alla klockorna utan kostnad både före och efter begravningen. Vid bouppteckningen, som undertecknades av borgaren Lorens Larose och kämnarsbisittaren Hans Jönsson 24/5 1729, noterades det att Johan Reinholtz bebodde en gård med tomt och en liten hageplats som var "domkyrkian till hörig". I boet fanns en förgylld silvertumlar och tre silverskedar, och hela lösöret värderades till 157 daler och 25 öre silvermynt.³² Änkan Maria Christiansdotter överlevde sin make med tjugofem år och avled 68 år gammal klockan ¾ på 12 före middagen den 2/8 1754 av svår stenpassion.

Inte många dagar efter Johan Reinholtz' död 1729 inkom ett brev till biskopen,³³ skrivet av kyrkoherden Jöns Rönbeck och daterat Helsingborg 20/5 1729. Rönbeck skriver i brevet att "Det berättas, at Kläckaren Reinholt i Lund skal wara genom döden afgången; fördenskul som Studiosus Dng Helseen gärna skulle önska at aldregunstigst blifå befordrat i hans ställe, så har jag uppå hans anmodan icke kunnat underlåta, at honom härmedelst til det bästa ödmuikast anmäla". Rönbeck skriver vidare

att studenten Helséen ”gör sig härom så mycket bättre hopp, som han har den lyckan at förut wara Eder faderl: högwördighet bekant”. För att ytterligare försäkra biskopen om att han gör rätt val skriver Rönbeck att Helséen har uppfört sig stilla och beskedligt under tiden han vistats i Helsingborg samt att han ”lärer icke underlåta efter sitt ämne at wijsa sig tacksam” om han fick tjänsten.³⁴ Studenten Erasmus Helséen hade skrivits in vid Lunds universitet under namnet Erasmus Strömqvist 1719,³⁵ kallade sig senare Helséen och blev klockare i Listerby.³⁶ Man får anta att biskopen Jonas Linnerius noga övervägde Rönbecks förslag. Linnerius, som beskrivs som en man med ett smidigt sätt och diplomatiskt framträdande, samt en kraftfull och energisk ordförande som inte lät sig avskräckas av några hinder eller svårigheter när det gällde att sörja för domkyrkans och församlingens bästa³⁷ valde att inte anställa Erasmus Helséen som klockare vid Lunds domkyrka. Ett decennium senare dyker Helséen upp igen i källmaterialet, denna gång sökte han tjänsten som klockare vid Finja och Hörja församlingar 1741. Han sade sig vilja äkta klockaren Petter Ahlbecks dotter om han fick tjänsten, men inte heller denna gång var turen på hans sida.³⁸

Klockaredrängarna

Det krävdes åtskillig personal för att underhålla en helgedom av Lunds domkyrkas storlek och klockaren hade till sin hjälp en klockaredräng som utsågs av domprosten. Klockaredrängen hade ingen fast lön anslagen i staten utan verkar ha fått ersättning i

varje särskilt fall av olika uppdrag. Klockaredrängen Per, som tidigare hade varit dräng hos domprosten, begärde till exempel i juli 1730 att få ersättning för att han vid den nyss hållna promotionen ”strött sand och ris samt sopat och satt bänkar och stolar på gången tillrätta”.³⁹

Den tidigaste klockaredräng som man känner till vid namn under denna tid är Lars Jönsson, som omnämns i domkyrkans räkenskaper 1680 och 1681. Under åren 1682–1683 nämns klockaredrängen inte vid namn i räkenskaperna men troligen var det Lars Jönsson som innehade sysslan även under dessa år. Lars ägde tomten nr. 7 i Krafts rote.⁴⁰ Vid bouppteckningen efter Christopher Hansson i Lund 7/4 1682 omnämns ”Kiersten Larß Klockerdreng Som war full Syster till Christopher Hansons Sl: hustru”.⁴¹ Christopher Hansson hade dött 1682 och Lars klockare i Lund var ”hans rätta arfwinge”.⁴² Lars Jönsson ägde också tomterna nr. 25 och 37 i Vårfru rote, och 1691 nämns det att Lars hustru hade dött föregående år och att han därför hade en dotter hos sig som var hemma hos fadern.⁴³

Näste klockaredräng som nämns vid namn är Nils Persson⁴⁴ som enligt egen utsago i sin ungdom hade företagit sig att lära timmerhantverket men blivit till tjänsten som klockaredräng ”lijcksom dragen ock af Sahl: Mag: Severin med andra fleere goda män” övertalad att ta tjänsten som klockaredräng.⁴⁵ Nils Persson blev antagen och förordnad av biskopen Christian Papke och de dåvarande konsistorieherrarna för att han skulle förtjäna sitt bröd, vilket han av biskopen och konsistorieherrarna hade

blivit lovad så länge han förhöll sig trogen, lydig och vaksam vid samma tjänst. Nils Persson verkar ha stått på god fot med biskop Papke – förste sonen bars till och med vid dopet av självaste fru biskopinnan. Nils gifte sig 13/9 1692 i Lund med Anna Nilsdotter,⁴⁶ och de fick tillsammans barnen Nicolaus (f. 9/7 1693, död som barn), Karna (f. 7/5 1696),⁴⁷ Maria (f. 26/3 1698),⁴⁸ Johannes (f. 29/8 1699, d. som barn), Christian (f. 30/11 1700)⁴⁹ samt Gertrud (f. 13/10 1702).⁵⁰ Efter trettio års tjänst som klockaredräng vid domkyrkan lämnade Nils Persson slutligen jordelivet i juli 1729, själärning den 14/7.

Ringarna

Klockaren skötte egentligen aldrig själva klockringandet vid domkyrkan utan detta arbete sköttes istället av särskilda ringare. Vid Lunds domkyrka skulle det enligt bestämmelserna finnas fyra ringare, var och en med en lön av fyra daler silvermynt "förutom 4 daler, som vardera njuter av pungpenningarna eller andra i församlingens flytande medel".⁵¹ Dessa ringare hade ett ganska stort ansvar och krävande arbete – domkyrkans många klockor var ofta igång.⁵¹ I äldre tid kombinerades ringarens syssla dessutom ofta med bälgrampens,⁵² som trampade luft i orgelpiporna.⁵³ I Lunds domkyrkas räkenskaper för året 1680 omnämns "Dom Kyrkans 4 st: Ringare". Vad samtliga män som innehade ringaresysslor vid domkyrkan hette under denna tid är svårt att veta, men några är kända till namnet. Nils Eskilsson blev utnämnd till ringare 31/3 [...],⁵⁴ och en intressant no-

tis finns bevarad från en annan (?) ringares barns dop. När "Hans Eskälson Ringares" barn Eskäld döptes 11/9 1692 var både "Nils Persson Kläckare dreng" och klockaren Magnus Risbecks hustru "Martha Risbecks" faddrar vid dopet, något som pekar på en viss sammanhållning bland domkyrkans tjänare. Borgaren Nils Caspersson var ringare åtminstone från 1703 till 1709, och var gift med klockaredrängen Nils Perssons yngre syster Karna Persdotter. Efter hustruns död gifte han om sig 1710 och sadlade om ganska rejält – han blev ryttare i Reslövs socken. Hans post som ringare blev väl troligen ersatt av Rasmus Grelsson, som utnämndes till ringare 1710 28/12.⁵⁴ Jöns Jönsson nämns som ringare när hans dotter Beata föddes 9/8 1706, 31/1 1726 omnämns Jöns Nilsson som domkyrkoringare när hans son Bengt föddes och 29/9 1726 utnämndes Per Andersson till ringare.⁵⁴

Fattigdom och nöd

Ernst Newman skriver att klockaretjänsten vid Lunds domkyrka var så pass väl avlönad att det aldrig fanns några svårigheter att hitta högt kvalificerade sökande,⁵⁵ men i de samtida brev som finns bevarade i Lunds domkapitels arkiv får man snarare uppfattningen att det var en ständig kamp om klockarens inkomst och att klockaren ofta fick be biskopen om ekonomiskt stöd. Enligt gammal praxis uppbar klockaren ett slags sportler ("avgifter"),⁵⁶ så kallade accidentier, vid lysningar, vigslar och begravingar.⁵⁷ I en odaterad handling i domkapitlets arkiv, troligen från tidigt 1700-tal, står det att

"Ringaren då för likj blifwer ringt med alla
dom:/ Kläckorna 1 dl:r 16 S:mt. hwaraf
Kläckaredrängen för det han ringer med
sin andehl i Proportion med en af Ringaren
får".⁵⁸

Trots dessa beskrivningar av löneförmåner är skildringar av fattigdom, uteblivna löner och orättvisa arbetsförhållanden för de anställda vid domkyrkan många under denna tid. Redan i en handling daterad 14/12 1682 heter det bland annat att "domkyrkans betiente hafue i någre år bortåt ringa eller ingen lön bekommitt".⁵⁹ Klockaren Magnus Risbeck skrev ett brev till biskopen 10/9 1688 där han påminde konsistoriet att "gunstigt efftertenckia" hans förra muntliga ansökan om samma ärende, nämligen orsakerna till hans fattigdom. Magnus skriver hur han "ej lenger kan udstå domkyrkians nödwändigheter bethala" och påpekar att tidigare klockare hade fått ut så mycket lispund talg att det hade räckt till hela domkyrkan men att han själv, sedan han tillträtt som klockare, endast hade fått ut fyra lispund talg som skulle räcka till predikstolen, ljuskronorna och altaret, till både predikan och aftonsången samt till alla vanliga bönestunder. Magnus skriver vidare att han under tre vintrar hade varit tvungen att ta av sina ringa medel för att kunna köpa de ljus som krävts, men att det utöver detta ändå hade behövts fler ljus till både predikstolen och trapporna. Han krävde att konsistoriet

"nochsamt gunstigast lærer efftertenckia"

saken och att han

"detta i rättan tijdh till känna giffwa kunna
om någott försummat warder".⁶⁰

Konflikter och klagomål

Liksom på de flesta arbetsplatser uppstod det ibland konflikter samt framkom klagomål vid domkyrkan. Den klockare som det finns flest bevarade skrivelser ifrån är utan tvekan Johan Reinholtz. Den 16/5 1707 skrev han till biskopen "tillika med högwählborne h:r Vice gouwerneuren" att han helst inte skulle vilja beswära dem men att han tyvärr på grund av sitt fattiga tillstånd "för orsakad worden". Han var missnöjd med det faktum att han inte fick den minsta betalning av Torn och Lilla Råby byar samt Källby mölla för

"den dageliga dienst iag dem så wähl som de andra församlingens leda möther göra måste".

Han skriver också att klockare på alla andra orter fick ersättning för liknande tjänster. Reinholtz föreslår att nämnda byar skulle kunna ge honom något årligen

"antingen en offer och helgonskyl [...] eller offer och Kläckare skeppa". Han avslutar sitt brev med att återigen påpeka anledningen till att han besvärat biskopen och guvernören, nämligen eftersom han "af den lilla lönnen här på denna dyra orten i denna beswärliga tiden ej kan Subsistera, och [...] snart att säja altz intet hafwer af detta fattiga och Owilliga Borgerskapet".⁶¹

Några månader senare, 21/11 1707 skrev Reinholtz ett nytt brev, denna gång

adresserat endast till biskopen. Han påpekade att biskopen inte kunde ha missat det faktum att såväl den ordinarie lönen som accidentierna

”warit wid Kläckare tiensten här wid domkyrkian, tijdh effter annan till en märkelig afsaknad är indragit”

och att Johan därför ”på en så dyr ort” fick svårt att försörja sig själv, sin hustru och barn, samt klockaredrängen och tjänstefolket. Han påpekar att detta skulle komma att kosta mycket och att han därför ”icke allenast intet kunna vinna [sitt] nödtorftiga uppehälle uthan och inwecklas hos andra uthj outhärdelig skuld”. Han bad av den anledningen biskopen om att årligen få ett litet understöd av domkyrkoförsamlingens medlemmar i form av offer vid högtider, jul, påsk och pingst från samtliga som begär den heliga nattvarden.⁶²

Det verkar som att Johan antingen fick ett otillräckligt svar av biskopen eller så blev han otålig och bestämde sig för att vara på den säkra sidan, eftersom han sju dagar senare, den 28/11, skriver ett brev till generalguvernören där han bönfaller honom och beskriver hur ”Kläckare lönen, här wid doom Kyrckian hwariehanda tillfälle och ordsak, wid förelupne tijder indragen” samt att den hade blivit ”så swag och ringa” att han efter att ha betalt alla nödvändigheter ”icke hinner att närha”.⁶³ Dåvarande generalguvernören över Skåne, Magnus Stenbock, lär under sin tid vid ämbetet ha vunnit befolkningens tillgivenhet genom sitt vinnande sätt, sin rättrådighet och sin månhet om deras intressen,⁶⁴ så man kan undra

hur han reagerade på klockarens förtvivlade brev. Det verkar åtminstone inte som att Johan fick något gehör på sin vädjan till generalguvernören eftersom hans egen klockaredräng Nils Persson lite mer än tre månader senare, 10/3 1708, skriver ett brev till biskopen. Tydligt hade Johan börjat motarbeta Nils i ett försök att driva honom från tjänsten som klockaredräng – detta skulle komma att gagna Johan, eftersom han i så fall skulle slippa försörjningsplikten gentemot sin dräng. Nils beklagade ”at Kläckare Monsr Reinholt för uthan all skiäll och orsack af egen myndigheet mig der ifrån drifwa will, ock samma lille brödbeete fräntaga” trots att ju både biskopen och konsistoriet lovat honom, då han blev antagen som klockaredräng tjugo år tidigare, att han skulle få behålla sin tjänst så länge han höll sig. Nils beskriver hur han haft sin bästa tid vid denna tjänst och att han inte skulle kunna arbeta med något annat yrke eftersom han i ungdomen blivit övertalad av bland andra stadskomministern Severin Torslow att ta tjänsten som klockaredräng trots att han från början hade tänkt lära timmerhantverket och att han av den anledningen ”intet annat lärdt” som han skulle kunna förtjäna brödfödan för sin hustru och ”små omyndige barn” med. Nils bad biskopen och konsistoriet ”utj diupaste ödmukheet” att ta hänsyn till hans fattiga tillstånd samt att han ”samma lilla tienst måtte få behålla”. Brevet till biskopen måste ha haft viss verkan eftersom Nils faktiskt stannade kvar vid sin tjänst som klockaredräng fram till sin död.⁶⁵

Tre år senare, 20/9 1710, skriver Johan Reinholtz på nytt ett brev till guvernören, denna gång angående det faktum att befallningsmannen Elias Löfberg om våren 1710 hade "uthj huus til sig tagit en dom kyrkio Bonde Märten Olson" som olagligen hade flytt från hemmanet Abiltorp nr. 2 i Spjutstorps socken och Ingelstads härad och lämnat det osätt och öde. Anledningen att Johan bekymrade sig var för att hemmanets räntor, som tillföll domkyrkokostaten, hade anslagits på domkyrkoklockarens lön. Johan krävde därför att Löfberg inte bara skulle svara på varför han hade tagit bonden under sitt beskydd, utan dessutom betala hemmanets räntor "som [Johan Reinholtz] i lön bör tillkomma", både från den förrymde bonden och den kvarsittande bonden "som icke will betahla".⁶⁶

Klockaren Johan Reinholtz och hans dräng Nils Persson verkar ha blivit sams igen efter stridigheterna 1708, eftersom de den 12 april 1722 gemensamt undertecknade en skrivelse till domprosten Bonde Humerus där de klagade över det faktum att det ibland hände att personer som vistades i staden och församlingen låtit lysa till sina äktenskap i andra församling, samt därefter antingen gift sig i staden eller på lysningsorten. De båda påpekade dessutom att det var biskopens och domkyrkans mål att böterna för otidigt sängelag borde erläggas så att "wij fattige betienter ofta komma att niuta våra andehlar der af som kunde wara of till någon hielp och understöd [...] så wähl som de fattige". De bad ödmjukast och vände sig till domprostens "af högt beröml: nijt för rättwijsan" och undrade ifall han skulle vilja vara dem behjälplig så att

"wij som alle andre, hwar och en församlingars betienter" skulle kunna få nytta av de förmåner och rättigheter "som af ålder warit".⁶⁷

Humerus läste den "klagoskrift" som domkyrkobetjänterna lämnat honom, men skickade ärendet vidare till biskopen och konsistoriet 18/4 1722 eftersom det

"dock likwähl inthet står hoos mig antingen till att afgjöra eller förhindra".

Humerus påpekade dock i brevet till biskopen att det var viktigt att både kyrkolagen och andra kungliga förordningar följdes samt att "ministerium och andre betiänter här wid domkyrckjan, samt domkyrkjan siälf och de fattige må niutha sin rättighet".⁶⁷

Slutord

Denna artikel avslutas runt år 1730. Året förut hade två av domkyrkans gamla trotjänare lämnat jordelivet, klockaren sedan tjugosju år tillbaka Johan Reinholtz avsomnade i maj och klockaredrängen sedan fyrtio år Nils Persson i juli 1729. Vid en genomgång av de insända skrivelserna till biskopen och domkapitlet ifrån domkyrkobetjänterna som finns bevarade får man en inblick i deras många och skiftande arbetsuppgifter, men även i deras ständiga och återkommande kamp för inkomsterna. Stora delar av dessa var ovissa och trots att förmånerna och de så kallade accidentierna var stadgade i domkyrkans bestämmelser skedde det ofta att lönerna uteblev, och om man ska försöka se någon förändring får man nog säga att denna var mycket liten

eller ingen alls. Redan 1682 nämns ju att klockarens lön uteblivit i flera år, och så sent som 1722 undertecknar "wij fattige betienter" en förtvivlad skrivelse om ytterligare uteblivna löneförmåner. Givetvis kan man inte utesluta att brevskrivarna understryker sin fattigdom och nöd men man kan inte heller bortse från det faktum att de överordnade inte tycks ha prioriterat domkyrkans anställda, deras arbetsförhållanden eller löner särskilt högt.

Om man studerar de sociala förhållandena ser man att det inte finns något riktigt bestämt mönster. Visserligen gifter sig klockaren Reinholtz troligen med företrädarens dotter och två av klockaredrängen Nils Perssons döttrar gifter sig med klockare, men man återfinner även yrken som skollärare, tornväktare, tunnbindare, borgare, hovslagare, studenter osv. i familjekonstellationerna. Detta tycks inte ha förändrats under perioden så man kan konstatera att något socialt uppsving inte har skett. Genom att undersöka vilka personer som var faddrar och dopvittnen när domkyrkobetjänternas barn döptes ser man att den sociala spridningen är ganska stor. Inte sällan dyker professorer och universitetsanställda med respektive makar upp som faddrar, och vid vissa tillfällen även biskopinnan, tillsammans med domkyrkobetjänternas egna familjemedlemmar. Om den "fina närvaron" vid dopen pekar på de domkyrkoanställdas sociala status ska vi låta vara osagt. Däremot kan man lägga märke till att domkyrkans anställda brukade vara faddrar åt varandras barn, något som tycks peka på en viss samhörighet trots uppblåsande konflikter med jämna mellanrum.

Genom att undersöka klockaren Johan Reinholtz skrivelser till både biskop och generalguvernör 1707–1710 kan man se att domkyrkans anställda inte verkar ha haft någon större påverkan på situationen, men detta behöver inte ha betytt att biskop och domkapitel struntade i domkyrkobetjänternas klagomål – Sverige befann sig i ett brinnande krig, något som måste ha influerat bedömningen en aning.⁶⁸

Hur påverkades då domkyrkans anställda av den pågående försvenskningen? Det är svårt att säga, den mest omfattande processen skedde åren 1681–1683 och runt år 1690 hade det mesta lugnat ner sig.⁶⁹ Under dessa år (1680–1700) är källäget när det gäller domkyrkobetjänternas arbetsförhållanden inte de bästa, så det blir heller inte lätt att få en komplett bild av försvenskningens påverkan på Lunds domkyrkas anställda. Gissningsvis kan man anta att försvenskningen – åtminstone till en början – skedde relativt snabbt. Domkyrkans anställda ingick ju i kretsen kring biskop Hahn, den person varifrån försvenskningen av stiftet utgick som starkast – domkyrkans anställda bör alltså ha varit bland de allra första i stiftet att påverkas av "försvenskningens vägen" som pågick fram till Hahns död 1687. Därefter avstannade det mer aktiva försvenskningsarbetet då Hahn efterträddes av den tyskfödde Christian Papke, men troligen var försvenskningen av domkyrkans anställda redan mer eller mindre fullständig vid den tidpunkten.

Många var de män som tjänade Lunds domkyrka båda före 1680 och efter 1730, och denna artikel har belyst arbetssituationen, lönerna, de personliga förhållan-

dena och konflikterna som präglade domkyrkobetjänternas liv under 1600-talets sista och 1700-talets första decennier. Det är vitt skilda uppgifter som har framkommit under arbetets gång om de olika betjänterna, men alla hade de dock samma mål – att tjäna sin församling, sin kyrkoherde, sin biskop, men framförallt – sin kyrka.

Noter

- 1 *Svenska män och kvinnor*, del 8, s 401-402.
- 2 Skansjö, s 186.
- 3 *Svenska män och kvinnor*, del 3, s 240-241; Skansjö, s 186.
- 4 Andersson & Anderö, s 153.
- 5 Newman, s 175.
- 6 Wentz, s 17.
- 7 Newman, s 175.
- 8 Rosén, s 88.
- 9 Newman, s 176.
- 10 Lunds domkyrkas räkenskaper, 1680-1683.
- 11 LuRM FIIa:4, s 485.
- 12 LDA FIIe:2.
- 13 Wilner, s 26.
- 14 Pedell; universitetsvaktmästare, enl. *Svenska Akademiens Ordbok*.
- 15 Wilner, s 222.
- 16 Rosén, s 312.
- 17 LuRM FIIa:4.
- 18 Rosén, s 312.
- 19 Rosén, s 320.
- 20 Rosén, s 297.
- 21 SkGuv DIVc:7.
- 22 Carlquist 1924.
- 23 Kommunitet; stiftelse eller inrättning med uppgift att bereda vid universitet studerande ungdom bostad och gratis kost eller mot ringa betalning, enl. *Svenska Akademiens Ordbok*.
- 24 Rosén, s 297.
- 25 Troligen dotter till företrädaren Magnus Risbeck; bör vara född i Ystad då någon födelse-notis varken har återfunnits i Kristianstad eller Lund.
- 26 Levde vid faderns bouppteckning 1729, 25 år gammal.
- 27 Levde vid faderns bouppteckning 1729, 22 ½ år gammal.
- 28 Gick i Lunds skola i nästan 5 år, student i Lund 1729, skollärare i Kristianstad 1734, klockare i Hörröd och Maglehem 1740 (Sjöström, s 189).
- 29 Gift 1746 18/3 i Lund med tornväktaren Nils Christophersson.
- 30 Gift 1746 18/2 i Lund med tunnbindaremästaren Sven Larsson Borberg.
- 31 Gift 1751 26/4 i Lund med borgaren och skräddaremästaren Gregorius Kiellström från Laholm, som flyttade till hustrun i Lund.
- 32 LuRM FIIa:12.
- 33 Här kan det vara intressant att notera hur brevskrivaren titulerar adressaten; "Kongl: Maytz Tro Man, och Biskop öfwer Skåne och Bleking, samt ProCancellarius öfr Kongl: Carolinska Academien i Lund, den högwördige och höglärde herren, Hr: Doctor Jonas Linne-rius".
- 34 LDA FIIe:17.
- 35 Wilner, s 85.
- 36 Wilner, s 229.
- 37 Carlquist 1980, s 170; Newman, s 162-163.
- 38 Sjöström, s 154.
- 39 Newman, s 178.
- 40 Carlquist 1924, s 5.
- 41 LuRM FIIa:4.
- 42 Carlquist 1924, s 5.
- 43 Carlquist 1924.
- 44 Född ca 1666, son av borgaren Per Mårtensson (död 1722) och Gertrud Nilsdotter (död 1699).
- 45 LDA FIIe:10.
- 46 Född ca 1659, dotter av borgaren i Lund Nils Andersson Beiler som var död i januari 1673 o.h.h. Karna Nilsdotter, d 1695; död 1736 i L., själaringning 26/3.
- 47 Död 1754 i Revinge, begr. 1754 7/4, g. 1718 15/10 m. borgaren och sedermera hovslagaren Jöran Hansson Broman.
- 48 Död 1763 11/10 i L., g. 1731 1/9 i L. m. klockaren i Stångby och Vallkärra församlingar Johannes Lundsten.
- 49 Stud. i Lund, d. i L. 1722, själaringning 1/9 – fadern Nils Persson fick efter domkyrkorådets godkännande bevillning på fria ringningar och ett litet gravställe för sonen, eftersom denne "war uthi dess [faderns] bröd och hus" och ännu inte hade fått någon tjänst. Sonen blev begravd nederst vid norra torndörren i kyrkan, och själaringningen skedde utan kostnad med

- alla klockorna (LDkfs F:1, s 69).
- 50 Död 1779 28/4 i Villie, g. 1732 19/9 i L. m. klockaren i Villie och Örsjö församlingar Mathias Hobro.
- 51 Newman, s 180.
- 52 Andersson & Anderö, s 163.
- 53 Andersson & Anderö, s 159.
- 54 LDkfs C:1.
- 55 Newman, s 175.
- 56 I *Nordisk Familjebok*, 1800-talsutgåvan, band 15, s 285 kan man läsa om sportler att det är "sådana afgifter, hvilka omedelbart gingo till ämbetsmännen, såsom lön för deras ämbetsförrättningar".
- 57 Newman, s 177.
- 58 LDA FIIP:5.
- 59 Carlquist 1952, s 36.
- 60 LDA FIA:11.
- 61 SkGuv DIIIk:4.
- 62 LDA FIIP:4.
- 63 SkGuv DIVa:16.
- 64 *Svenska män och kvinnor*, band 7, s 203.
- 65 LDA FIIE:10.
- 66 SkGuv DIVa:22.
- 67 LDA FIIP:5.
- 68 Skansjö, s 189.
- 69 Sanders, s 44-56.

Källor och litteratur

Domkapitlets i Lund arkiv (LDA)

- FIa:11, Inneliggande handlingar till protokollen (Acta cleri) Huvudserie 1689.
- FIIE:10, Klockarhandlingar (-mål) 1707-1709.
- FIIE:17, Klockarhandlingar (-mål) 1728-1729.
- FIIP:4, Församlingshandlingar 1600-talets slut - 1700-talets mitt. 1681-1710 Lund.
- FIIP:5, Församlingshandlingar 1600-talets slut - 1700-talets mitt. 1711-1757 Lund.

Lunds domkyrkoförsamlings kyrkoarkiv (LDkfs)

- C:1, Födelse- och dopbok 1671-1700, Lysnings- och vigselbok 1671-1747.

- C:2, Födelse- och dopbok 1700-1745.
- F:1, Död och begravningsbok 1703-1750.
- Kyrkliga räkenskaper 1680-1683.

Lunds stadsarkiv: rådhusrättens och magistratens arkiv (LuRM)

- FIIa:4, Bouppteckningar och arvskiten Huvudserien 1679-1684.
- FIIa:12, Bouppteckningar och arvskiten Huvudserie 1719-1736.

Skånska guvernementskansliets arkiv (SkGuv)

- DIIIk:4, Skrivelser från prästerskapet 1707-1708.
- DIVa:16, Skrivelser från skånska adeln och andra ståndspersoner 1707.
- DIVa:22, Skrivelser från skånska adeln och andra ståndspersoner 1711.
- DIVc:7, Allmogens och det lägre borgerskapets brev 1701.

Andersson, Kent och Anderö, Henrik, *Ordbok för släktforskare*, 2002.

Carlquist, Gunnar, *Lund på 1690-talet: 1691 års sjättepenningsslängd med upplysande anmärkningar, del 2, Krafts och Vårfru rotar*. Lund, 1924.

Carlquist, Gunnar, *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. Serie II. Biografier. 1. Biskopar och domkapitel*. Lund, 1980.

Carlquist, Gunnar, *Lunds stifts herdaminne från reformationen till nyaste tid. Serie II. Biografier. 4. Torna kontrakt*. Lund, 1952.

Gunshaga, Markus, *Den skånske klockaren 1720-1813. Vem var han?* B-uppsats i historia vid Lunds universitet, VT 2006.

Hollander, Sven August, *Biskopar och superintender i Sverige och Finland*. Stockholm, 1874.

Newman, Ernst, *Lunds domkyrkas historia 1145-1945, del II. 1536-1945*. Lund, 1946.

- Nordisk Familjebok*, 1800-talsutgåvan, band 15.
- Rosén, Jerker, *Lunds Universitets Historia, Utgiven 1968 till Universitetets 300 års jubileum, del 1, 1668–1709*. Lund, 1968.
- Sanders, Hanne, *Nyfiken på Danmark – Klokare på Sverige*. Göteborg, 2006.
- Sjöström, Carl, *Skånska nationen före afdelningarnes tid (1682–1832): biografiska och genealogiska anteckningar jemte historik*. Lund, 1897.
- Skansjö, Sten, *Skånes historia*, Historiska media, 1997.
- Svenska män och kvinnor*, Stockholm, 1946–1952.
- Wentz, Hilmer, *Klockaren i helg och söcken. Från medeltid till nutid*, Malmö, 1980.
- Wilner, P, *Lunds universitets matrikel 1667–1732*. Arlöv, 1984.

Abraham Fornander

Ölänningen som skrev Hawaiis historia och etnografi

ULF JOHANSSON DAHRE

Historikern och etnografen Abraham Fornander levde och var verksam i Hawaii under mer än 40 år på 1800-talet. Det var en tid när det lilla öriket i Stilla havet genomgick dramatiska politiska, sociala och kulturella förändringar. För att väcka intresse hos omvärlden för den traditionella kulturen innan den skulle försvinna samlade han kulturella föremål och gjorde detaljerade etnografiska beskrivningar av det hawaiianska samhället. Han lanserade även teorier om polynesiernas ursprung och varför hawaiianerna dödade Kapten Cook. Gåtor som förbryllat generationer av forskare. Fornander publicerade sitt etnografiska och historiska arbete i det omfattande och internationellt uppmärksammade verket *An Account of the Polynesian Race: Its Origins and Migrations*. Verket som bestod av tre volymer publicerades i London åren 1878–1885. Fornanders teori om polynesiernas ursprung är inte gångbar idag, men hans avtryck i hawaiiansk politik och historieskrivning är

fortfarande påtagliga och av stort värde för dagens hawaiiiforskare och ursprungsfolket *kanaka maolis* politiska och sociala rörelser.

Prästsonen från Öland

Fornander föddes den 4 november 1812 i prästgården i Gärdslösa socken någon mil sydost om Borgholm på Öland. Det var samma gård som nästan tjugo år tidigare hade sett skalden Erik Johan Stagnelius komma till världen. Men deras livsöden kom att ta helt olika vägar. När Stagnelius blev Sverige trogen och diktade om ett himmelskt paradiset levde Fornander större delen av sitt liv i vad som kallats det jordiska paradiset. Unge Fornander hade prästkarriären utstakad av släkttraditionen, men den rastlöse ynglingen längtade tidigt efter att se världen.

Under de sista åren i livet brevväxlade han med studiekamraten Erik Ljungstedt.¹ Brevväxlingen blev Fornanders återkopp-

ling till Sverige efter många år helt utan kontakt. I ett brev daterat den 25 februari 1876, där han begrundar sitt liv, skriver han att prästbanan och ett lugnt liv i Sverige låg utstakat för honom, men att en obeskrivlig längtan tog tag i hans själ, att se sig om i världen och att skapa sig ett eget liv.² Fornander ångrade nog inte sitt vägval i livet, men konstaterade att det kunde ha sett dramatiskt annorlunda ut om han stannat hemma. Det var kanske denna insikt på ålderns höst som ledde till att han återigen knöt kontakt med Sverige. Samtidigt kan man skönja viss stolthet när han berättar för vännen Ljungstedt om sina äventyr på världshaven och i Hawaii.

Gärdslösa – Köpenhamn – världen

Efter barndomsårens skolgång hos fadern, pastorn, riksdagsmannen och orientalistten Anders Fornander i hemmet i Gärdslösa och några år vid gymnasiet i Kalmar tog universitetsstudier vid. Tillsammans med äldre brodern Teodor begav han sig till Uppsala hösten 1828 där de en tidig höstdag skrev in sig vid Kalmar Nation. I Uppsala studerade de teologi, men fann inte tillräcklig stimulans i ämnet och sökte annat. Sommaren 1829 lämnade Fornander därför Uppsala och begav sig till Kalv socken i Västergötland där han fick kondition hos prosten Grevillius under ett år. Kondition var ett sätt för många studenter att få sysselsättning under en tid och ett avbrott i studierna. Fornanders ungdomsår präglades emellertid inte av vilja till lugn och ro. Rastlösheten grep honom snart återigen. Hösten 1830 begav han sig åter in i studentvärlden

tillsammans med broder Teodor när de flyttade till Lund för nya studier. I oktober skrev han in sig som medlem nr 349 vid Kalmar Nation. Studierna i Lund lämnade emellertid inte många spår förrän många år senare när han i Hawaii kallades för den välutbildade svensken. Sökandet efter något mer äventyrligt präglade hans liv. Från Kalmar Nation i Lund rapporterades det om den nedstämde och svärmodige ynglingen. Kanske var det kärleksbekymmer, eller fattigdom, som påståtts av Alf Åberg, men det är svårt att få bekräftat i andra källor.³ I Lund anhöll han emellertid om ett respass. När studierna var avklarade på våren 1831 lämnade han Sverige för gott. Han begav sig till Amerika, via Köpenhamn och vidare, som det stod i passet att han kunde färdas.⁴ Liksom många andra unga män, som strax innan de stora migrationsströmmarna från Europa tog fart till Amerika, hamnade han i New England på den amerikanska nordöstkusten. I hamnstäderna mönstrades mannar från hela världen till de talrika valfångstskeppen.

Till havs

När Fornander kom till Amerika var valfångsten en storindustri. Den hade växt fram i början av 1800-talet som en del av den unga nationens expansion. Valfångsten i Atlanten var också en del av krigföringen mellan USA och England tills fredsavtalet mellan de bägge länderna undertecknades 1815. När freden trädde ikraft expanderade den amerikanska valfångsten sedermera till Stilla havet. På 1820-talet fanns i New England 120 registrerade valfångstskepp.

Femton år senare fanns det 30 hamnar och en 400 skepp. Ytterligare tio år senare var det nära dubbelt så många. Storhetstiden för den amerikanska valfångsten varade till omkring 1860 när upptäckten av petroleum slog igenom och ersatte valoljan.⁵

Livet kring valfångsten var ofta en romantiserad och mytomspunnen värld. Dess mörkare sidor skildrades av Herman Melville, den amerikanske författarikonen, som samlade mångskiftande, och kan man förmoda, mer realistiska erfarenheter från Stilla havets valfångstepok i *Moby Dick*. Även om vi inte säkert vet så hamnade Fornander sannolikt ganska tidigt efter sin ankomst till Amerika i början av 1830-talet i trakten av Nantucket eller New Bedford strax utanför Boston som var centrum för valjakten. Fornander skriver själv: "I went to America and force of circumstance sent me to sea".⁶ Nantucket var vid den här tiden en hamn som trots att den fått stor betydelse beskrevs av Melville som "en liten kulle, en sandbåge, en strand utan något land bakom".⁷

Oljan som utvanns ur stillahavsvalarna ansågs ha mycket bra kvalitet och betingade högt pris på världsmarknaden, vilket lockade redare, kaptener och sjömän från hela världen att söka lyckan. Skeppen från New England var i genomsnitt till havs tre och ett halvt år. "Havet är hans hem", skrev Melville om sjömannens villkor och Fornander instämde. Att Hawaii blev centrum och den viktigaste bunkringsstationen för skeppen var ingen tillfällighet eftersom knölval leker utanför öarna från december till april. Samtidigt stegrades USA:s och flera europeiska länders geopolitiska intresse för ögruppen som kallades för Stilla

havets Gibraltar beläget mitt emellan Nordamerika och Asien.

Under åren till sjöss tjänstgjorde Fornander som matros, harpunerare, spejare och styrman. Han såg stora delar av världen från Syd- och Nordamerikas kuster till Kamtjatka och Japan. Han besökte Hawaii antagligen första gången redan 1834.⁸ I början av 1840-talet korsades hans vägar av Herman Melville, vars litterära genombrott var inledningen på en mer realistisk beskrivning av västerlänningarnas liv i Stilla havet. I den mesta litteraturen om Stilla havet som slog igenom i Europa och Amerika på det tidiga 1800-talet fick läsaren oftast ta del av äventyrs- och reseberättelser från det paradisiska Söderhavet, där livet och själv existensen ofta föreställdes lättare att bära. Fornanders erfarenheter, liksom Melvilles, av det mytomspunna Söderhavet var emellertid dramatiskt annorlunda. Livet till sjöss var hårt och dåligt avlönat. Till Ljungstedt skrev Fornander: "I have stood beneath the portals of death several times, ashore and on the sea".⁹ När Fornander sedermera gick iland för att skapa sig ett nytt liv var han rik på erfarenheter, men fattig på pengar. Det var ingen tillfällighet att det var hos Esaias Tegnér's *Frithiofs saga*, som Fornander fann orden som sammanfattade åren till havs. Från Tegnér, som blev en ständig följeslagare, citerade han: "För länge jag flutit fridlös omkring på det vilda haf".¹⁰ Livet till havs innebar spänning, men som underbetald sjöman var han del av den fridlösa skaran som mönstrade, skiftade och lämnade skepp, kort sagt, han var en av de otaliga världsmedborgare som flöt omkring och sökte lyckan på det största av hav.

Livet i land

Fornander må ha upplevt sitt liv som att ha flutit fridlös omkring i Stilla havet, men detta döljer inte de abrupta avbrotten och förändringarna i hans liv. Med den bestämdhet och obemärksamhet som han en gång lämnade Sverige lämnade han sjölivet utan notis en tidig morgon i mars 1844 för längtan efter lugnare omständigheter i Honolulu.¹¹ I kaptenens loggbok på *Ann Alexander* finns följande notering:

"Honolulu, Sandwich Islands, March 27, 1844: Fornander left."

En torrt konstaterande som inte följdes av någon ytterligare kommentar. Det kan tyckas märkligt, men det var inte ovanligt att de hårt tagna besättningarna lämnade skeppen obemärkta. Kanske insåg kaptenerna att det inte var någon idé att förebrå männen att vilja lämna det hårda livet ombord. I en hamn som Honolulu var det heller inga problem med att finna en sjöman som ville tillbaka till Nordamerika.

Honolulu var vid den här tiden fortfarande en sömnig landsortshåla, men växande på grund av den omfattande valfångsten och det tilltagande geopolitiska intresset för ögruppen. Honolulu hade några år tidigare blivit huvudstad i en monarki, som formats efter europeisk modell. För Fornander blev livet i land betydligt lugnare, åtminstone under de första åren. Han lärde tidigt känna den engelske läkaren Thomas Rooke, som vid sidan av den medicinska praktiken drev en kaffeplantage i Nu'uanu-dalen strax utanför Honolulu. Fornander arbetade på plantagen och tog del av biblioteket som Rooke inrättat. Han deltog också i det sociala och poli-

tiska livet som utspelades i Honolulu och blev vän med kungafamiljen, adelsfamiljer och intellektuella. I januari 1847 blev han hawaiiansk medborgare. Strax därefter gifte han sig med Alanakapu Kauapinao, dotter i en till kungen närstående adelsfamilj från ön Molokai. De fick fyra barn, men endast dottern Catherine överlevde för att nå vuxen ålder.

Fornander trivdes till synes med det lugnare och intellektuella livet i land, vilket han också vittnar om i sina brev hem: "Doctor Rooke, whose literary tastes and classical education created a bond of sympathy between him and me".¹² Men den konstanta bristen på pengar gav honom inte den ro han längtade efter. När guldruschen i Kalifornien tog fart på våren 1849 hastade han dit för att söka lyckan på fälten nordöst om San Francisco: "I was one of the pioneers", skrev han.¹³ Gulddletandet blev dock ingen framgång: "I was not one of fortune's favorites".¹⁴ Efter ett halvår begav han sig hemåt, men blev dock rånad på det mesta av sina besparingar på väg till San Francisco. Under rånets blev han dessutom skottskadad och spenderade några veckor som konvalescent innan han tog båten tillbaka till hemmet och familjen på Hawaii. Tillbaka i Honolulu var han emellertid redo att inleda ett nytt kapitel i livet.

Publicist och politisk aktivist

Även om äventyret i Kalifornien inte inbringade några inkomster att tala om var det tillräckligt för att Fornander skulle kunna ges sig in i tidningsvärlden och politiken. Den publicistiska eran i hans liv startade en dryg

månad efter hemkomsten från guldletandet med en artikelserie i *Honolulu Times* den 11 december 1849. Han gav sig in i debatten om Hawaiis politiska framtid. Ett ämne som han sedan i resten av sitt liv kom att ägna sig åt från olika positioner och forum. Det är en debatt som fortfarande är aktuell och där Fornanders politiska argument och etnografiska forskning fortfarande utgör källor för ursprungsfolket hawaiianerna och deras politiska rörelser.

Alltsedan Kapten Cook anlände till Hawaii 1778 på sin tredje resa i Stilla havet hade Europa, Amerika och Japan visat stort intresse för ögruppen i mitten av Stilla havet. Med europeiska rådgivares hjälp, som Georg Vancouver, enades ögruppen under en kung 1810. När de första missionärerna från London Missionary Society anlände 1820 möttes man av en monarki som började präglas av Europas kungahus. För att ytterligare visa att det var ett modernt land lät några av kungarna sy upp kläder i London. En av dem gjorde också en resa till Europa och fick där ytterligare intryck av hur en monarki skulle organiseras och uttryckas. Ett slott, inspirerat av europeiska, lät så småningom byggas i Honolulu. Efter 1820 började immigrationen till öarna tillta och de utländska inslagen i politiken, ekonomin och det sociala livet blev alltmer påtagligt. Hawaii var en självständig nation, men röster bland de amerikanska invandrarna höjdes om ett närmande till det stora landet österut. Frågan om Hawaiis politiska status i förhållande till omvärlden hade vid tiden för Fornanders första inlägg börjat bli infekterad. De amerikanska missionärsättlingarna var missnöjda med att

leva i ett vad de ansåg vara ett ociviliserat och outvecklat land. De ville förändra landets ekonomi och politiska system. 1840 genomdrevs en förändring av Hawaii till konstitutionell monarki med tillhörande medborgerliga rättigheter och politisk representation. I slutet av 1840-talet initierades jordreformen "The Great Mahele" av utlänningarna för att slutligen lossa kungahusets och hawaiianernas makt över ögruppen. De alltmer inflytelserika missionärsättlingarna initierade också en revision av konstitutionen, som så småningom trädde ikraft 1852.

Fornander var kritisk till den här politiska utvecklingen. Han menade att den reviderade konstitutionen tog ifrån kungen all makt, som nu hamnade hos den som han kallade "den självutnämnda oligarkin". Det fanns inte längre någon insyn i hur landet styrdes, menade han. Jordreformen handlade dessutom om att göra Hawaii ekonomiskt tillgängligt för utländska intressen, framförallt amerikanska när det blev möjligt för utlänningar att köpa och äga mark på öarna. Något som ursprungsfolket inte hade råd med. Följden blev att hawaiianerna tvingades lämna marken när den hamnade i privat ägo. Under det traditionella hawaiianska styret var ägande av mark en kunglig angelägenhet. Marken och naturresurserna förvaltades av befolkningen kanaka maoli, som hawaiianerna kallar sig själva, i ett traditionellt självförsörjande landindelningssystem kallat ahupua'a. En ahupua'a sträckte sig som en tårtbit från bergen, längs strömmar och tarofält ned till stranden och en bit ut i havet till den av stenmur omgärdade fiskdammen. I dammen blandades söt- och saltvatten som

skapade utmärkta betingelser för fiskodling. Man kan fortfarande se rester av detta system och på många håll restaureras idag tarofält och fiskdammar. Ahupuaa var också grunden för kulturen och det sociala livet. Det var i all mening ett sinnrikt system som kanske försörjde så många som en halvmiljon människor när kapten Cook anlände. Efter västerlänningarnas ankomst decimerades den ursprungliga befolkningen snabbt av införda sjukdomar som mässling, smittkoppor och spetälska.¹⁵

När Fornander gav sig in i den politiska debatten var han väl bevandrad i de lokala förhållandena och i det engelska språket. Han skrev obehindrat och vokabulären var stram och tydlig. Till en början skrev han under pseudonymerna "Alpha" och "Hali-fax". Artikelserien som inledde kritiken av de amerikanska intressena fokuserade på två huvudfrågor. För det första menade han att jordreformen och öppnandet upp mot omvärlden skulle vara förödande för den traditionella hawaiianska kulturen. Att Fornander tog hawaiianernas ställning var inte så konstigt. Han hade gift in sig i den hawaiianska sociala eliten och genom arbetet på Dr. Rookes plantage och bekantskapen med de ursprungliga hawaiianska familjerna hade Fornander fått inblick och sympati för deras strävan att vidmakthålla inflytandet över det hawaiianska samhällslivet. För det andra menade han att de amerikanska intressena som i praktiken hade tillförsäkrat sig politisk kontroll över ögruppen inte levde upp till det politiska arvet av demokrati och politisk representation som de fått med sig. Han hade själv

studerat politik vid Lunds universitet och hade därmed viss kunskap om ämnet. I ett sådant politiskt system, menade Fornander, skulle folket tillförsäkras representation i den beslutande församlingen vare sig det var ett valt parlament eller konstitutionell monarki:

"I would ask how this kingdom can be called a constitutional monarchy, when the people do not enjoy the right of suffrage, and consequently are not represented in the legislative assembly?".

Fornander fortsatte:

"I have waited long, perhaps too long, in hopes that some better qualified person would have started the ball, but that not being the case, I am too duty bound to appeal to you, and through you to every citizen of this realm...to agitate this subject freely, fully and fearlessly".¹⁶

Kritiken som Fornander levererade blev inte oemotsagd. I den största tidningen *The Polynesian*, som dominerades av de amerikanska missionärsfamiljerna, försvarade de sig och gick till motangrepp mot vad de ansåg vara "gross and glaring falsehoods". Det ska sägas att Fornander också fick många positiva gensvar. Han var emellertid inte rädd för konflikten utan fortsatte veckan därpå med nästa inlägg:

"When in the last week's paper I proposed the suffrage question to the consideration of our citizens, my object was, in a measure to feel the pulse, and ascertain with what prospect of success such a measure could be broached, maintained and carried, in spite

of the embarrassment and probable adverse influences it may have to contend with. My success was beyond my expectations – certainly beyond my merit, and the moral encouragement and support given to the cause was as gratifying as surprising”.¹⁷

Fornander fortsatte kritisera de inflytelserika amerikanska missionärsintressena när han menade att det var många medborgare: ”the most distinguished citizens of the realm and the majority of the foreign born”, som inte levde upp till konstitutionens bokstav. Fornander hade satt bollen i rullning och hans namn var nu känt av alla som följde politiken i Stilla havsarkipelagen.

Tidningsredaktör

Debattinläggen fick som sagt mycket uppmärksamhet. Oavsett vad folk tyckte om Fornanders åsikter fanns det uppenbarligen behov av att diskutera Hawaiis politiska utveckling och de problem som Fornander hade pekat på. Våren 1850 köpte han ett tryckeri samtidigt som han blev erbjuden att bli biträdande redaktör för tidningen *The Weekly Argus*. Det var en tidning som likt *Honolulu Times* var kritisk mot den politiska makten. Fornander accepterade erbjudandet och fortsatte att sätta sökarmotljuset mot de som han ansåg illavarslande politiska förändringarna i ögruppen.

Ett ämne som han snart började intressera sig för var den akuta krisen i skolväsendet. Han fortsatte att skriva inlägg under pseudonymen ”Alpha”, samtidigt som han skrev ledarsidor. I början av 1852 fördes en intensiv debatt om ansvaret för skolväsendets brister på tidningssidorna i Hawaii. De som

led mest av skolans brister var de hawaiianska barnen. Fornander hade bilden klar för sig:

”In sad and sober truth it is wearisome to us, who have cast out lot with the Hawaiian nation, to be held up by the foreigner, thru the acts of our Legislators’ as a political abortion; to witness their emotions of surprise, regret or exultation, that our Government and Legislatures, after 11 years of constitutional training, are yet ignorant of their political A, B, C”.¹⁸

Att bedriva tidningsverksamhet var inte heller vid den här tiden någon enkel uppgift. Särskilt inte eftersom tidningen uppfattades som alternativ och kritisk till makten. *The Weekly Argus* gick följaktligen i graven under 1852. Året efter blev han chefredaktör för den nya tidningen *The New Era and Argus*. Men inte heller den blev långlivad. Han fick därför under en tid helt ägna sig åt tryckeriverksamhet tills han i januari 1856 började ge ut tidningen *The Sandwich Islands’ Monthly Magazine*, som mer liknade en månadstidskrift för vetenskap, politik, litteratur och teologi. I praktiken fortsatte Fornander att behandla frågan om vilka sociala konsekvenser som missionärsfamiljernas inflytande hade på det hawaiianska samhället och kulturen. I det första numret påbörjade Fornander vad som kom att bli en serie artiklar om civilisationsbegreppet. Anledningen var att missionärerna under lång tid hade hävdat att Hawaii var underutvecklat och dess ursprungliga befolkning ociviliserad. Därmed skulle *kanaka maoli*, enligt den gällande logiken, vara dömda till undergång eftersom civilisation till sin natur ansågs vara star-

kare och livskraftigare. Missionärsfamiljernas representanter menade att ett självständigt land i ett hav av moderna civilisationer inte kan styras av primitiva sedvänjor. De fann bevisen för sin teori i praktiken eftersom hawaiianerna höll på att dö ut i sjukdomar efter kontakten med "civilisationen". Den hawaiianska ursprungsbefolkningen som av en del beräknats till en halvmiljon när kapten Cook anlände 1778 var drygt hundra år senare inte mer än cirka 50 000. De sociala förändringarna som följde av detta var förstås inget annat än dramatiska.

Fornander, som återigen visade envishet, accepterade inte beskrivningen av Hawaiis ursprungsfolk som primitiva. Att betrakta sig själv som civiliserad och infödingarna som ociviliserade, menade Fornander, var bara ett sätt att säga att ett samhälle inte kan överleva utan civilisation och att ge sig själv makt. Retoriskt och utmanande frågade han därför de han kallade domedagsprofeterna: "The savages are doomed to extinction! By whom and since when?" Han fortsatte argumentera: "The knowledge, which history conveys, furnishes no proof of such a sweeping assertion, and the goodness, which is the seal of civilisation, shudders at the implied blasphemy".¹⁹ Ifrågasättandet av livskraften i den hawaiianska kulturen såg Fornander som ett sätt för de amerikanska ättlingarna att legitimera det politiska och ekonomiska närmandet till det stora landet i öster. Fornander fortsatte att försvara det hawaiianska samhället mot det som han såg som det västerländska hyckleriet om civilisation och de svagare kulturernas undergång. Att hawaiianerna skulle dö ut som folkgrupp har varit en vanlig upp-

fattning sedan Kapten Cook anlände och det är en uppfattning som återkommit med jämna mellanrum, åtminstone till slutet av 1970-talet då den hawaiianska statens syn och politik gentemot ursprungsfolket förändrades från förmynderi till begränsad autonomi.

Även om Fornander fick visst stöd för sitt tidningsprojekt överlevde det endast sex månader. Det sista numret gavs ut i juni 1856. Arbetet var tungt och det politiska motståndet och konkurrensen från den dominerande *The Polynesian*, blev allt svårare. Efter nedläggningen av *The Sandwich Islands' Monthly Magazine* var Fornander för första gången på flera år utan fast publicistisk verksamhet. Satsningarna hade inte lett till någon stabil försörjning och han såg sig om efter annan inkomst. Han startade istället en tryckeriverksamhet med staten som främsta uppdragsgivare och det gick ganska bra. Livet blev under en kort tid lugnare tills han återigen drabbades av personlig sorg. Hustrun dog under nedkomsten av deras fjärde barn 1857. Fornander blev nu ensamstående med åttaåriga Catherine.

Även om hans dagliga verksamhet var tryckarens släppte han inte kontakterna med tidningsvärlden. 1860 blev han tillfrågad om att bli redaktör för *The Polynesian*. Han accepterade uppdraget och kunde därifrån trots allt fortsätta att diskutera de politiska frågorna. Under sin tid som redaktör på *The Polynesian* började han dessutom att intressera sig alltmer för Hawaiis tidiga historia och kultur.

Debatterna som pågick i tidningarna och salongerna under mer än tio år gav

Fornander ryktet som den intellektuelle och välutbildade svensken som ställt sig på hawaiianernas sida i en alltmer utpräglad internationell konflikt kring ögruppens politiska framtid. Hundrafemtio år senare refereras det fortfarande till honom och hans inlägg. I en bok som gavs ut 2004 om Hawaiis politiska historia *Aloha Betrayed* av den hawaiianska forskaren Noenoe Silva, framställs Fornander som försvararen av den hawaiianska kulturen inför hotet om amerikansk kolonisering.²⁰ En kolonisering som sedermera blev verklighet tio år efter Fornanders död.

Domare och skolinspektör

Fornanders kontakter, intresse för och försvar av den hawaiianska kulturen var förstas välkänt i de styrande kungliga kretsarna. När kung Kamehameha V tillträdde i slutet av 1863 var en av hans första åtgärder att utse Fornander till ledamot i "The Privy Council", en rådgivande församling som fungerade likt en regering, bestående av 30 ledamöter fördelade mellan hawaiianer och utlänningar. Fornanders journalistiska bana var därmed till ända och en ny karriär gryende. Kungens första åtgärd var att påbörja en förändring av 1852 års konstitution. Syftet var att återföra mer makt till kungahuset och skapa en grund för det hawaiianska folkets överlevnad. Man kan spåra mycket av Fornanders idéer i den nya konstitutionen som sedermera antogs 1864. Bland hawaiianer som idag förnekar USA:s överhöghet över öarna, anses 1864 års konstitution som den legitima. Som medlem i Hawaiis regering uppstod snart frågan var

Fornander kunde göra mest nytta. Under våren 1864 utsågs han till domare för öarna Maui, Molokai och Lanai. Han flyttade med dottern till Lahaina på Maui, som var en lugn liten hamnstad efter att valfångsten nästan helt avtagit på grund av det amerikanska inbördeskriget och genombrottet för petroleum.

Vistelsen på Maui blev kort. Redan året efter blev han kallad av kungen att komma tillbaka till Honolulu och bli generalinspektör för det nationella skolväsendet. Att Fornander erbjöds uppdraget var ingen tillfällighet. Han hade under flera år debatterat och föreslagit förändringar. När han tog sig an uppdraget var de första åtgärderna att lyfta bort de religiösa inslagen i skolan och undervisningen. Religionen var en privatsak för Fornander och det kunde skötas i hemmet, menade han. Han införde flickors möjlighet att gå i skolan och gjorde hawaiiansk historia och språk till skolämnen. Reformerna mötte hårt politiskt motstånd från missionärgruppen, vars mäktigaste familjer började kallas "the Big Five". Han tog emellertid sitt ämbete på stort allvar och fick mycket uppskattning från kungen. 1870 tog hans karriär ytterligare en ny vändning när han återigen utsågs till domare på Maui.

Historiker och etnograf

Under åren som domare och skolinspektör reste han mycket och träffade äldre hawaiianer på alla öarna. Han lärde sig kulturen och pratade med folk som hade minnen av Hawaii som det såg ut innan det västerländska inflytandet. På Maui sökte han upp de

hawaiianska historikerna David Malo och Samuel Kamakau i den s.k. Lahainaluna-skolan, vilka forskade och skrev om kultur och sedvänjor. Det var under den här tiden som tanken slog rot på att göra mer systematiska historiska och etnografiska beskrivningar av det gamla Hawaii. Han anställde flera hawaiianer som reste runt, intervjuade och lyssnade på muntliga historier, sånger, sedvänjor och myter. Det etnografiska samlandet pågick i mer än tre år. Arbetet utmynnade sedan i två huvudsakliga forskningsområden. För det första försökte han bevisa polynesiernas ursprung och migrationsvägar ut över Stilla havet. För det andra ville han göra en folklivsbeskrivning av Hawaii som det en gång hade sett ut. Verket som publicerades i tre volymer under åren 1878 till 1885 kallade han för *An Account of the Polynesian Race: Its Origins and Migrations*. Detta arbete har sedan dess publicerats i olika utgåvor. Pocketversionen av den andra volymen kan idag köpas i vilken bokhandel som helst på öarna.²¹

Den polynesiska rasens ursprung

Ett av de största och mest debatterade etnografiska mysterierna i världen har under lång tid varit polynesiernas ursprung och migration. Var kom de ifrån och när? Hur gick det till när en tredjedel av världens yta befolkades? Thor Heyerdahl menade som bekant i sin Kon-Tiki teori att polynesierna ursprungligen kom från den Sydamerikanska kontinenten.²² Flotten han seglade 1947 från Peru till Tahiti, där också Bengt Danielsson deltog, ansåg Heyerdahl bevisade detta.

Fornander, och flertalet andra menade dock att Stilla havets övärld befolkats genom grupper som migrerat österut från Asien. Teorierna har i stora drag sett ut så här. Under lång tid har folk från asiatiska fastlandet migrerat längre och längre österut och tagit nya upptäckta öar i besittning i en stegvis kolonisering. Hawaii var en av de sista upptäckterna av dessa migranter, som antagligen kom från Marquesasöarna, söder om Hawaii. Alltför bevis talar till denna teoris fördel. Även genetiska strukturer indikerar detta. Det som skiljer de olika teorierna är varifrån Asien de anses härstamma. Frågan är emellertid om man kan finna några bevis för en gemensam ursprungsplats för européer och polynesier? Fornander menade att hawaiianerna hade starka ariska och kaukasiska drag. I volym 2 skrev han:

"beginning of the Polynesians lay in a white (the Arian) race; and I found this consciousness confirmed by referring to the language, probably the oldest Arian form of speech, and to the Arian numeral system, as well as to some customs and modes of thought exclusively Arian".

Det vill säga, han menade att hawaiianerna härstammar från samma område i Kaukasien som européerna. Han tyckte sig också funnit språkliga likheter. Ett bevis som Fornander ansåg stärkte hans teori var det polynesiska språket, som han såg som den felande länken mellan det ursprungliga ariska "urspråket" som talades i Kaukasien och de moderna indoeuropeiska språken.

Även om hans teori om polynesiernas ursprung inte är gångbar idag har det et-

nografiska materialet som samlades in stort värde även för dagens Hawaiiiforskare. Fornander insåg också själv värdet av det han gjorde:

"I am now in possession of probably the greatest collection of Hawaiian lore in or out of the Pacific".

Senare tids arkeologiska fynd talar snarare om sannolikheten för att polynesier, melanesiser och mikronesier härstammar från södra Kina och Vietnam.

Den första delen av arbetet handlar om tidiga skapelsemyter och legender om polynesierna i olika delar av Stilla havet. Den andra delen handlar om Hawaiis historia från dess tidigaste bosättning på öarna till enandet av ögruppen under en kungamakt 1810. Den tredje volymen är en jämförande studie av den polynesiska språkgruppen med den indoeuropeiska. Medan hans verk till en början hade svårt att övertyga hawaiianska och amerikanska forskare, på grund av de tidigare politiska kontroverserna, fick hans teori och etnografi så småningom internationell uppmärksamhet. I en anmälan i tidskriften *Science* 1886²³ gjordes en uppskattande recension:

"the portions of his work devoted to the history, traditions, and ancient usages of the Hawaiian people, have great interest",

menade anmälaren. I den svenska tidskriften *Ymer* gjordes samma år en annan uppskattande anmälan:

"vår i det Havaiiska öriket bosatte landsman *Abraham Fornander* har afslutat ett betydligt och för den vetenskapliga forskningen viktigt arbete".²⁴

För att förstå vidden av Fornanders gärning kan vi relatera det med andra historiska verk. Många historiska verk om Hawaii börjar med Kapten Cooks ankomst. Detta ger ofta en bild av att den hawaiianska historien började då och tiden före var obetydlig och höljd i dunkel. Fornanders arbete visar emellertid att den hawaiianska kulturen under lång tid hade utvecklats och kunde försörja en stor befolkning. Fornander menade att den hawaiianska historien går så mycket som niohundra år tillbaka.

Samtidigt som Fornanders etnografiska och historiska bidrag måste uppmärksammas och uppskattas bör man höja varningsflagg för hans teori om polynesiernas ursprung. Men man måste förstå att han framförde en teori bland många andra vid den här tiden. En annan kontroversiell fråga som Fornander behandlar är mystiken kring dödandet av kapten Cook. Även här intar Fornander ett eget perspektiv i förhållande till andra forskare när han presenterar hawaiiianernas perspektiv. Att hawaiiianerna dödade Cook på en strand i februari 1779 har gett upphov till en omfattande antropologisk debatt om dess politiska och kulturella betydelse.²⁵ En del sentida tolkningar menar att Cook först sågs som en Gud för att sedan slås ihjäl när hawaiiianerna upptäckte att han inte var det. Fornander menade dock att det hade byggs upp spänningar mellan britterna och hawaiianska ledare alltsedan ankomsten ett år tidigare. Han menade att hawaiiianerna helt enkelt tröttnade på det ojämlika varuutbytet där de försörjde Cook och hans besättning med förnödenheter, samtidigt som man inte fick något värdefullt i

gengäld. För Fornander handlade dödan-
det av Cook därför inte om något primitivt
bestialiskt våld, vilket en del teorier hävdar,
utan att det helt enkelt var en konflikt om
överskridandet av tabun och obalans i ut-
bytet av resurser.

Fornanders arbete spreds och förädrades
så småningom med utmärkelser. I novem-
ber 1886 blev Fornander som den siste
utlandsfödde i Hawaii förädrad med kung-
ens riddarorden. En månad senare fick
han utmärkelsen Nordstjärneorden i Sver-
ige för sina etnografiska insatser. Tidigare
hade Svenska sällskapet för Antropologi
och Geografi förlänat honom ett heders-
medlemskap 1880. Han var också ledamot
av Kaliforniens vetenskapsakademis ori-
entaliska sektion sedan 1879. Att han
trots detta fortfarande var och är tämligen
okänd i Sverige vittnar följande episod om.
När den svenska fregatten Vanadis gjorde
världsomseglingen 1883–1885 lade man
till i Honolulu några dagar. De naturalise-
rade svenskarna söktes upp av Svante Natt
och Dag, som gav följande redogörelse:
”Glömde, på tal om landsmän, nämna att
i Honolulu fans en mycket aktad svensk,
herr Fornander, öfverdomare på stället. Han
har författat ett arbete om den polynesiska
rasen”.²⁶

Slutet kröner verket

Fornanders huvudsakliga syfte med det
etnografiska arbetet var främst att väcka
intresse för den hawaiiiska historien och
kulturen. Han ville avfärda idéerna om att
Hawaii var ett primitivt historielöst sam-
hälle genom att ta fram bevis för motsatsen

*Abraham Fornanders grav på kyrkogården
Makiki i centrala Honolulu. Gravstenen pryds
av hans volymer om Hawaiis historia och in-
skriptionen lyder ”finis coronat opus”, slutet
kröner verket. Foto: Ulf Johansson Dahre.*

i den rikhaltiga floran av kulturella uttryck
och ett sofistikerat samhällssystem. I slutet
av volym två skriver han:

”If I have succeeded in showing that the
Hawaiian had a history of their past, and a
history worth preserving, my labour will not
have been in vain”.²⁷

Fornander var verksam på Maui till slutet
av 1886 då han utnämndes till chefsdomare
i Högsta domstolen. Han flyttade tillbaka
till Honolulu där han avled den 1 novem-
ber 1887 efter en tids sjukdom på grund av
muncancer. Gravstenen som fortfarande står

på den vackert belägna Makiki kyrkogården vid foten av Punchbowlkratern i centrala Honolulu pryds av de tre volymerna om Hawaiis historia och etnografi. Inskriptionen lyder "finis coronat opus" – slutet kröner verket.

Det som Fornander stred för är fortfarande en stor och viktig fråga för hawaiianerna. Den hawaiianska suveränitetströrelsen hävdar att den amerikanska annekteringen som genomfördes 1898 var illegal och att Hawaii därför åter ska bli ett självständigt land. Det är emellertid oklart hur utbrett stödet är för denna uppfattning. Många hawaiianer kan säkert tänka sig att fortsätta vara medborgare i USA om de får ett tydligare erkännande och rättigheter som ursprungsfolk.

Flera år efter hans död, den 7 mars 1908, uppmärksammade Kalmartidningen *Barometern* Fornanders liv och gärning och skribenten Nonnullus menade att det hade varit "ett sagolikt lefnadslopp". Det är få tillfällen när en sådan beskrivning känns så motiverad.

Noter

- 1 Christian Callmer (red), *Abraham Fornander: Thirteen Letters to Erik Ljungstedt*. (Lund: CWK Gleerups, 1972).
- 2 Callmer, *Thirteen Letters*, s 9.
- 3 Alf Åberg, "Abraham Fornander – svensken som skrev Havajöarnas historia". *Värld och vetande*, nr 12, 1953, s 359–362. Åberg har angivit lite andra tidpunkter för Fornanders studier i Sverige och när han lämnade för Amerika. Källor som medlemsmatrikeln vid Kalmar Nation i Lund ger emellertid entydigt att bröderna Fornander skrev in sig vid nationen hösten 1830. Fornander ansökte först därefter om utländskt respass. Bertil Börjesson bekrä-

tar detta i en kortare biografi över Fornander i *Kalmar nations skriftserie* nr 36, vid Uppsala universitet, s 61–77.

- 4 Datum för när Fornander lämnade Sverige på våren 1831 är okänt. Likaså är hans resväg okänd. I breven till vännen Erik Ljungstedt är Fornander mycket sparsam med detaljer, men det är högst sannolikt att han begav sig till USA:s nordöstkust ganska omedelbart. Hans namn dyker sedan upp i flera skeppssloggböcker vars hemmahamnar var kring Nantucket och New Bedford.
- 5 En enklare överblick av valfångstens historia ges av Yves Cohat, *Valarna* (Stockholm: Berghs). Vad gäller Hawaiis roll i valfångsten på 1800-talet hänvisas till Maxine Krantz, *Hawaii's Whaling Days* (Honolulu: Aloha Publishing, 1976).
- 6 Callmer, *Thirteen Letters*, s 9.
- 7 Herman Melville, *Moby Dick* (sv övers Per Fornmark), Niloe, 1975, s 63.
- 8 När det gäller frågan om Fornanders första ankomst till Hawaii finns en rad olika uppgifter. J.Gunnar Andersson & Olov Gunnarsson, *Svenska öden i fjärran land* (Stockholm: Saxon & Lindström, 1957, s 196), anger 1838. Även Börjesson, se not 3, anger 1838. Själv skriver Fornander inte om några datum i breven hem till Ljungstedt.
- 9 Callmer, *Thirteen Letters*, s 10.
- 10 Callmer, *Thirteen Letters*, s 10.
- 11 Även när det gäller tidpunkten för Fornanders slutliga avhopp från sjölivet råder olika uppfattningar. Fornander själv talar om att han vid 35 års ålder hade fått nog (Callmer, *Thirteen Letters*, s 10) och det skulle innebära 1847. Det finns dock inga källor som kan bekräfta att han var till sjöss efter avhoppet i Honolulu i mars, 1844. Med tanke på det liv han levde efter 1844, där han skapade kontakter bland den hawaiianska eliten, och att han blev hawaiiansk medborgare i januari 1847 är det sannolikt att han förblev i Honolulu från 1844. Carl Forsstrand hävdar att han slog sig ned redan 1842. Se, *Svenska lyckoriddare i främmande länder* (Stockholm: Hugo Gebers förlag, 1916, s 98f).
- 12 Callmer, *Thirteen Letters*, s 10.
- 13 Callmer, *Thirteen Letters*, s 11.
- 14 Callmer, *Thirteen Letters*, s 11.
- 15 Om ahupua'a systemets historia och samtid kan man läsa i Joseph .M. Farber, *Ancient Hawaiian Fishponds: Can Restoration Succeed on*

- Moloka'i?* (Encinitas: Neptune House, 1997).
- 16 *Honolulu Times*, 13 dec, 1849.
 - 17 *Honolulu Times*, 19 dec, 1849.
 - 18 *The Weekly Argus*, 14 jan. 1852.
 - 19 *Sandwich Islands' Monthly Magazine*, vol 1, januari, 1856.
 - 20 Noenoe Silva, *Aloha betrayed: Native Hawaiian Resistance to American Colonialism* (Durham & London: Duke University Press, 2004).
 - 21 Pocketversionen som säljs idag heter *Fornander's Ancient History of the Hawaiian People*, (Introduction by Glen Grant, Honolulu: Mutual Publishing, 1996).
 - 22 Thor Heyerdahl, *American Indians in the Pacific* (Stockholm: Bokförlaget Forum, 1952).
 - 23 *Science*, vol. 8, no 193, 15 okt, 1886, s 355-356.
 - 24 *Ymer*, vol. 6, 1886, s 47-48, kursiv i orig.
 - 25 Debatten har framförallt skett i bokform mellan å ena sidan Marshall Sahlins i verken *Kapten Cooks död* (Stockholm: Författarförlaget, 1988, sv övers. John Sundkvist & Jan Stolpe), samt, *How Natives Think: About Captain Cook for example* (Chicago: Chicago University Press, 1995) och, å andra sidan Gananath Obeyesekere, *The Apotheosis of Captain Cook: European Mythmaking in the Pacific* (Princeton: Princeton University Press, 1992). Diskussionen har framförallt handlat om hawaiianerna betraktade Kapten Cook som en gud eller om det var mer materiella omständigheter som konflikt över ojämn utbytteshandel som ledde fram till det för Cook ödesdigra slutet.
 - 26 Svante Natt och Dag, *Jorden rundt under svensk örloggsflagg: Ögonblicksbilder från fregatten Varnadis' världsomsegling 1883-1885* (Stockholm: Bonniers förlag, 1887).
 - 27 *Fornander's Ancient History of the Hawaiian People*, s 349 (se not 21).

“Upprunnen av en utmärglad rot”

Fredric Hasselquists resa i Orienten 1749–1751

ELISABET KARLSSON

Det måste ha varit en imponerande syn när Svenska Levantiska Kompaniets skepp Ulrika, den 27 november 1749, anlöpte Smyrnas hamn under kanonsaluteringar från de övriga fartygen. Äntligen hade en av Linnés apostlar, den unge Fredric Hasselquist, efter en nästan fyra månader lång resa, anlänt till Orienten. Färden hade varit strapatsrik, efter avresan från Stockholm den 7 augusti kom den första stormen redan utanför Öland och före det storslagna mottagandet i Smyrna (idag den turkiska staden Izmir), hade Ulrika samma dag gått på grund utanför staden men lyckats ta sig loss på egen hand.¹

Mindre än tre år senare, i februari 1752, avlider Fredric Hasselquist i samma stad, i tuberkulos.² Under de tre år som gått från att han anlänt till dess att han dog, hann han resa till Kairo, Alexandria, Jerusalem och Betlehem, han såg Karavanen till Mecka både avgå och komma tillbaka till Kairo, han reste som pilgrim och bodde hos munkar, åt middag på golvet med ara-

ber utanför pyramiderna, han såg mumier, besökte heliga platser och förde hela tiden dagboksanteckningar och skickade hem naturalier till en ivrigt väntande Carl von Linné.

Men hur såg då denne man på sin omgivning, de människor han mötte och den natur han betraktade? Syftet med uppsatsen är att undersöka Fredric Hasselquists syn på orienten och orientalerna samt att undersöka hur en Linnélärjunge, i detta fall Hasselquists, resa kunde gå till.

Det Osmanska riket

Det Osmanska riket började som ett av många små turkisktalande riken i västra Anatolien i dagens Turkiet. Runt 1450 kontrollerades samtliga internationella handelsvägar av islamska riken: Safavidriket i Persien, Mughalriket i Indien och det Osmanska riket som sträckte sig över Anatolien, Nordafrika och Balkan. Denna kontroll över handeln gjorde dessa riken

mycket förmögna, vilket ledde till en kulturell blomstring där arkitektur, medicin och konsthantverk var överlägset Europas. I den muslimska kulturen fanns en större religiös tolerans än i Europa, många kristna och judar tydde sig till riket. Denna tolerans underlättade för rikets expansion, då osmanerna föredrog att motståndarna frivilligt gav upp, framför att behöva gå in i ett krig. I händelse av väpnad konflikt var dock den osmanska armén stark och hänsynslös. Det Osmanska riket blev under 1400-talet ett sådant hot mot södra Europa att påven Pius II drog ut i korståg mot riket, och i ett så avlägset land som Island bad man till gud om beskydd mot turkarna. I september 1683 ryckte osmanerna in i Wien, och förlorade. I hela Europa lästes tacksägelser upp i kyrkorna över segern mot osmanerna. Efter förlusten i Wien försvagades riket, svaga ledare, okloka handelsval och nya handelsvägar ledde till denna försvagning och senare även rikets upplösning.³ Den kraftiga expansionen under 1600-talet hade dock grundlagt en rädsla och känsla av hot i Europa trots förlusten i Wien. I samband med detta spreds en mycket negativ bild av islam och det Osmanska riket i Sverige.⁴

Under Karl XII:s fem åriga vistelse i det Osmanska riket efter slaget vid Poltava ökade det svenska intresset för Orienten och diplomatiska kontakter skapades mellan länderna. De resor som tidigare bekostats av Karl XII kom senare under 1700-talet att delvis bekostas av handelskompanierna.⁵ Handelskompanierna hade monopol på handeln i fjärran länder. Med dessa rättigheter på handel följde vissa förpliktelser, som att bidra till kolonisation av de länder

man bedrev handel med. Det Svenska levantiska kompaniet som främst exporterade järn och koppar och importerade silke, olja, vin och bomull grundades 1738 och upplöstes 1756. Levantiska kompaniet bedrev sin handel i Medelhavet, Mellanöstern och det Osmanska riket.⁶

När Fredric Hasselquist besökte det Osmanska riket var det kraftigt försvagat, i stället hade Europa seglat upp som den starkare, kolonialiserande makten. Det är för undersökningen viktigt att få en uppfattning om hur européer såg på främmande länder och kulturer under 1700-talet, då det kan förklara något om Hasselquists tankar och fördomar om de länder han besöker, det vill säga vilken utgångspunkt han själv kan tänkas ha haft.

Om orientalism

I Edward Saids bok *Orientalism*, behandlar författaren hur västerlänningar valt att beskriva "de främmande andra". Said menar att Orienten som begrepp är en västerländsk uppfinning, konstruerad av europeiska makthavare som betraktar och definierar Orienten som passivt. Orienten och Occidenten ställs upp som varandras motsatser. Europa kan definiera sig självt genom att skapa denna Orient som sin egen motbild, allt det Europa eller Occidenten är och gör, är motsatsen till Orienten. Den europeiska kulturen vinner i styrka och identitet genom att presentera sig självt som en ersättning för det orientaliska. Den begreppsvärld som Europa skapat om Orienten kan ses som en typ av härskarteknik.

Sigrid Kahle har behandlat Said och ori-

entalismen ur ett svenskt perspektiv. Kahle bekräftar Saids resonemang i stort men har också invändningar. Kahle menar till skillnad från Said, att det faktiskt fanns, just i Skandinavien, orientresenärer som försökt att identifiera sig med islam och den lokala befolkningen samt dessutom varit odelat positiva till de människor de mötte. Kahle menar att 1700-talets svenska orientresenärer medförde material till Sverige som under katalogiseringen av dem bidrog till en svensk orientalism.⁷ Återigen kan poängteras att det Said menar med det orientalistiska synsättet ännu enligt Kahle inte helt genomsyrade Europa och Sverige. Till Kahles resonemang bör tilläggas att den positiva syn på Orienten och det interagerande som hon beskriver hos vissa resenärer inte behöver betyda att de inte har ett orientalistiskt synsätt till det de iakttar även om det är positivt. En känsla av överlägsenhet kan finnas inrotad även om en resenär blir positivt överraskad av vad han/hon ser.

Kahle påpekar att frihetstiden var orientresenärernas århundrade men att deras motiv var makt över naturen, inte över Orienten. Handelsförbindelserna Sverige hade med Orienten under 1700-talet och det faktum att det Osmanska riket inte längre var så hotfullt som under 1600-talet resulterade i ett stort intresse för Österlandet, men då främst som inrednings- och modeintresse, även om man också intresserade sig för religion och äldre kultur.⁸

Ronny Ambjörnsson ger i *Öst och väst: tankar om Europa mellan Asien och Amerika* en bild liknande Saids men med andra källor som utgångspunkt. Han beskriver tan-

ken om Europa och Asien som en produkt av upplysningen och dess tankesätt. Först under upplysningen tar Europa form som idé, som ett sätt att tillrättalägga maktförhållanden. De manliga attributen, såsom självkontroll och medvetenhet, kom att känneteckna Europa och de kvinnliga attributen, såsom impulsivitet och känsla, kom att känneteckna Orienten. Det manliga Europas öde var att expandera. När Europa upptäcker den övriga världen ser man till en början sin egen underlägsenhet som snart byts ut till överlägsenhet, vilken möjliggörs med en effektivare vapentechnik och en expansiv handelspolitik. Trots detta finns en beundran kvar för urgammal vishet och kultur. Dock ses detta som gammaldags och statiskt, Europa som ungt, rörligt och förnuftigt. Bilden av den övriga världen blir tvetydig. Sagoverket *Tusen och en natt:s* publicering på franska väcker intresse för det hemlighetsfulla Orienten och den muslimska religiösa toleransen beundras. Till denna bild kommer en annan som ser på muslimer som religiösa fanatiker styrda av despoter. Europa blir ett nytt Grekland, en historisk legitimitet skapas när en linje bakåt rekonstrueras, mellan antiken och dess republiker finns ett naturligt samband till Europa. Därifrån tar man sitt ideal och ställer det mot Österlandets, utan att kännas vid den grekiska kulturens österländska ursprung. Ambjörnsson menar att det under 1700-talet syns en förändring, det tidiga 1700-talets resenärer är lyhörda och lokalbefolkningen kommer till tals, vilket förändras mot århundradets slut då dialogen övergår till monolog,⁹

Med Europa som centrum sveper en iakttagande blick likt en radar ut över världen, registrerande och oavvislig. Det är en blick som reducerar subjekten till objekt.¹⁰

Utefter dessa synsätt kan Hasselquist antas ha företagit sin resa under en period som kan ses som något av en brytpunkt mellan två sätt att se på världen utanför Europa.

Svenskar i Orienten under 1700-talet

Trots att Linné och hans lärjungar generellt sett kan tyckas vara väl omskrivna inom både forskning och media finns det relativt lite forskning inom området gällande 1700-talsresenärers syn på Orienten. Forskning kring Linnés lärjungar saknas inte men denna forskning koncentrerar sig i huvudsak på andra frågeställningar.

Historikern Åsa Karlsson är den enda som koncentrerar sig på svenska Orientresenärer under den tidsperiod som avses. Här finns också Hasselquist representerad bland andra resenärer. Karlsson poängterar hur Sverige i diplomatiska sammanhang kallar det Osmanska riket för sin äldste vän, då Sverige önskade hålla sig väl med riket både politiskt och med tanke på de handelsmöjligheter som fanns. Samtidigt poängterar Karlsson att den religiösa toleransen både i Sverige samt övriga Europa under denna tid var låg. Karlsson ser att fördomsfullheten har en tendens att öka under 1700-talets gång. Karlsson jämför också de olika resenärernas mängd insamlad kunskap innan de kommer till Orienten och menar här att Hasselquist var en av dem som varit med om att producera en kunskapsbank. Karlsson ser en motbild i de förändringar

som skedde i det europeiska synsättet under 1700-talet. Samtidigt som europeerna distanserar sig från Orienten skapas också ett modeintresse för turkismer.¹¹ Allt detta är intressant för undersökningen då Hasselquist befinner sig tidsmässigt mitt emellan ovan nämnda expeditioner. Liksom Ambjörnsson påpekar Karlsson att orientresenärerna under denna tid var språkkunniga, pålästa och ingick i en grupp av orientalister vars kontaktnät sträckte sig över hela Europa. Även Karlsson använder sig av Sids resonemang kring orientalism och håller med om att Europa kunde härska i området med hjälp av att konstruera en diskurs som beskrev Orienten. Karlsson tycker sig märka i Hasselquists reseberättelse att han i det antika Grekland ser ett svunnet gott, vilket han tidvis poängterar. Vidare resonerar Karlsson kring det faktum att de heliga bibliska platserna i Orienten redan under 1700-talet var föremål för en välorganiserad turistverksamhet av franciskanerorden. Denna orden hade av Vatikanen fått monopol på detta, vilket innebar att de som besökte de heliga platserna fick samma upplevelse av dem som alla andra som kom dit. Så också Hasselquist.

Karlsson ser resenärernas syn på Orienten som textuell. Då alla resenärer kände till varandra och läste varandras verk kom bilden av Orienten att bli samstämmig. Man reste och levde hos varandra och hos europeiska diplomater och köpmän och hade således mest kontakt med andra europeer. Här tar Karlsson upp just Hasselquist, hur han umgås med gelikar för att införskaffa rekommendationsbrev för sin fortsatta resa, hur han träffar andra orientalister

för att jämföra sina resultat, bor och reser med enbart andra européer. Vidare påpekar Karlsson att svenska orientalister trots att Sverige aldrig bidrog till kolonialisering av området, medverkade till att skapa en diskurs om Orienten vilken inte alltid stämmer med den mer verkliga bilden.¹²

Hasselquist, utbildning och Linné

I sin artikel *Maktens kultur: Den svenska högadelns utbildning under 1600-talet* beskriver Anders Thoré hur utbildningssystemet såg ut under 1600-talet då adelns tidigare monopol på högre tjänster och utbildning kom att svikta. Meriter började prioriteras framför börd, vilket möjliggjorde för människor som Hasselquist att konkurrera om utbildning och tjänster. Kunskaper i språk var viktigt för utbildningen, då både de adliga och ofrälse ynglingarna ofta gav sig ut på en peregrinationsresa efter utbildningens slut, det vill säga en bildningsresa i Europa eller övriga världen. Skillnaden mellan stånden var att man reste till olika platser och inhämtade olika typer av kunskaper. Thoré anknyter till sociologen Bourdieu – det symboliska kapitalet och de icke ekonomiska tillgångar man har nytta av i ett samhälle. Thoré ser utbildning som en stor del i detta kapital. Denna diskussion blir intressant för undersökningen, då den tycks i högsta grad applicerbar för Hasselquist. Hans förflyttning inom det egna samhället, samt förmågan att kunna föra sig i andra miljöer, även språkligt, borde varit viktig för honom. För att kunna närma sig överklassen krävdes att man kunde närma

sig dem kulturellt, att kunna konversera och bete sig som dem. Thoré beskriver hur de adliga ynglingarna med lätthet kunde ta sig fram överallt på kontinenten då de delade en gemenskap inom sitt stånd som sträckte sig överallt dit adeln uppehöll sig, oavsett nationell tillhörighet.¹³ Detta kan jämföras med hur 1700-talets vetenskapsmän hade en liknande organisation, då man reste med, träffade och jämförde resultat med andra européer som delade detta stånd.¹⁴

Fredric Hasselquist som Linné målade beskriver som ”hvilken liksom upprunnit af en utmärglad rot”,¹⁵ föddes den 3 januari 1722 i ett fattigt prästhem i Törnevalla. Fadern dog 1734 och modern intogs snart på Vadstena hospital efter att under många år ha lidit av depression. Efter hjälp av morbrodern och prästerskapet i Linköping ordnades skolgången för Hasselquist. År 1741 påbörjade han sina studier vid medicinska fakulteten på Uppsala universitet, där han var avgiftsbefriad från sedvanliga terminsavgifter på grund av sin fattigdom. Redan från början studerade han också naturalhistoria för Linné och disputerade år 1747, trots att hans lungsot redan ansatte honom, på en dissertation om växternas verkan. Linné hade under sina föreläsningar påpekat vikten av att utforska den palestinska floran, vilket inspirerade Hasselquist till resan.¹⁶ Han studerade arabiska och andra orientaliska språk och fortsatte sin medicinska utbildning som senare ledde till en medicine doktorsexamen 1751, när han befann sig i Kairo. När förberedelserna var avklarade reste Hasselquist till Stockholm där han inväntade sin avresa med levantiska

kompaniet, vilka lät honom resa med utan ersättning.¹⁷

Efter hans död hade hans insamlade material omhändertagits av borgenärer då han dragit på sig stora skulder under sin orientvistelse. Skulderna inlöstes dock sedermera med hjälp av Lovisa Ulrika, varpå samlingsarna anlände till Drottningholm, där Linné kunde gå igenom materialet och senare också ge ut Hasselquists reseskildring.¹⁸ Hasselquists reseberättelse översattes till flera språk och blev mycket spridd under samtiden.¹⁹ Nästan alla svenskar som reste till andra världsdelar under 1700-talet var Linnélärjungar. De var utbildade av Linné och tillhörde hans närmaste krets, apostlarna. Detta begrepp myntades av Linné själv och har framställts som ett närmast sektliknande sällskap. Linné uppfattade sig själv som något av en missionär i naturens tjänst och ville att han och hans lärjungar skulle upprätta en ny prestige för Sverige, från den förlorade stormaktstiden till en vetenskaplig stormakt. Nyberg ser också hur den vetenskapliga erövringen av svenskarna ansågs mindre rå än andra länders kolonialisering av världen utanför Europa. Linnéforskningen har framhållit lärjungarnas kritiska attityd till behandlingen av lokalbefolkningen de såg under sina resor, och på så sätt kunnat ursäktas det svenska "mildare" sättet att kolonialisera på. Nyberg menar också att forskningen kring Linné och resenärerna har haft Linnés perspektiv och utgångspunkter i centrum och att apostlarnas gärningar tonats ner, trots att resenärerna var självständiga individer och framför allt vetenskapsmän snarare än

apostlar till sin arkiater. I litteraturen beskrivs Linné nästan uteslutande som en manipulativ drivande kraft, där resenärerna drevs ut på resor i Linnés tjänst vilket ofta slutade med att de avled under sina strapatser.²⁰

Iter Palestinum

Den tryckta upplagan av *Iter Palestinum* som använts för undersökningen är utgiven 1969, men originalupplagan gavs ut 1757, relativt nära i tid efter Hasselquists resa. Utgåvan skildrar hans resa med början från Sverige. De sista anteckningarna kommer från Smyrna, några månader före Hasselquists död. Troligen var avsikten med reseskildringen att den skulle kunna ges ut. Hasselquist uttrycker sig väl och formulerar sig ofta elegant. Tanken på publicering skulle dock kunna tyda på en något försiktig berättarstil. Här måste också poängteras den tidigare diskussionen rörande Nybergs artikel om Linnélärjungarnas relation till sin lärare. Det är Linné som samlat och redigerat materialet samt står som utgivare av *Iter Palestinum*. Det är också Linné som skrivit förordet. Det kan inte bortses från att det av honom kan ha redigerats bort sådant som inte ansågs intressant eller lämpligt för publicering, vilket kan påverka representativiteten. Trots att det är möjligt att Carl von Linné lurar i faggorna bland det publicerade materialet kan detta ändå inte ses som något större källkritiskt problem. Det är trots allt Hasselquists egna ord och kommer i denna undersökning uppfattas som så.

Undersökningen är en hermeneutisk personundersökning. Även om det är intressant att använda Hasselquist för att spegla hur samtiden kan ha sett ut, är det i första hand hans egen uppfattning av omgivningen som är av största vikt, även om det är viktigt med ett kontextuellt perspektiv för att förstå hur det samhälle han levde i kan ha sett ut mer generellt. Detta kan kanske till viss del förklara Hasselquists åsikter och agerande.

Europa är den enda världsdel som namngivit sig själv. De andra världsdelarna har fått sina namn tilldelade.²¹ Orienten är visserligen inte namnet på en världsdel, men på ett geografiskt område, namngivet av Europa. Begreppet är i sig själv problematiskt, men det enda uttryck som står till buds, tillsammans med begreppet *Osman-ska riket*, för att ange det geografiska läge Hasselquist befinner sig i under sin resa. I de fall Hasselquist själv använder andra begrepp, såsom *Turkiet*, *Egypten* samt *Araber*, kommer dessa uttryck i första hand att användas.

Vägen till Smyrna

Den fyra månader långa resan till Smyrna går från Stockholm via Göteborg, Västerhavet, Engelska kanalen, Spanska sjön och vidare in i Medelhavet. I Göteborg lastas varor från ostindiska kompaniet på för vidare transport till Smyrna. Redan där möter Hasselquist en annan resenär, Gustaf Tollander, nyss hemkommen från Kina. Av Tollander får Hasselquist underrättelser om de länder och folk denne resenär mött på sin färd.²²

När färden går vidare in i Engelska kanalen delas gevär ut till samtliga ombord, vid händelse av sjörövare. Här beskriver Hasselquist hur man trots Sveriges goda relationer med de mäktigaste av dessa ändå måste ta sig i akt för mindre rövarfartyg,

emedan man aldrig bör anse sin fiende för ringa.

Inte långt senare, vid St Vincents udde, dyker ett skepp upp utan att visa flagg, varpå viss oro och vapenskrammel utbryter, innan det visar sig vara en holländsk örlogsfregatt. I november stiger Hasselquist iland på ön Milo där han uppfattar befolkningen som vänlig men förvånas något över kvinnodräkten, som bortsett från ett kläde på huvudet, började under midjan med en kort kjol. Vinet tycks lämna övrigt att önska.

Vin är här, men den, som vill veta, hvar det sämsta finnes i världen, så kan jag visa honom till Milo.

Smyrna och Magnesia

Den 27 november år 1749 anländer så skeppet Ulrika till Smyrna och besättningen blir genast mött av svenska handelsmän. Väl anländ avlägger Hasselquist snart en visit hos den franske konsuln, men påpekar snart att han som nyss ankommen i ett främmande land är nyfiken på att se dess sedvänjor. Raskt skrider han till verket med att besöka en grekisk ortodox gudstjänst, samt att förhöra sig om medicinens tillstånd i landet. Hasselquist beskriver hur detta område en gång varit en högt framstående ort inom medicinen men att det inte finns mycket

kvar av de gamla grekernas kunskaper.²³

På kvällarna roar sig Hasselquist med att besöka olika europeers hem för baler och fester. En kväll hos den holländske konsuln visas gästerna en gammal grekisk dans. Musiken som spelas finner Hasselquist anskrämlig och långt ifrån hur han föreställer sig gamla tiders grekiska musik. Han uppskattar dock dansen mycket och ser den som en kvarleva från antiken. Nästan omedelbart efter sin ankomst till Orienten bekräftar Hasselquist det resonemang som tidigare förts av Ambjörnsson om hur det antika Grekland av Europa uppfattas som en idealtyp. Detta är ett resonemang som tidigare i undersökningen också tagits upp av Karlsson, som påpekar att Hasselquist ser ett svunnet gott i Antiken.

Samtidigt berömmar också Hasselquist turkarna tidigt i reseberättelsen, även om han inte träffat några hör han positiva omdömen om dem,

bland dem, som vi hålla för barbarer, finnas kännare av dygd.

I februari passerar han förbi en gravplats och kommenterar i positiva ordalag hur man i Smyrna placerar gravplatser långt från där människor lever och bor, samt planterar cypresser och rosmarin på gravplatserna för att motverka dålig lukt från liken. Detta är något som Hasselquist tycker att man sköter mycket bättre i Orienten än bland de kristna.

Jag är försäkrad, at de härigenom bårtvända många olyckor, som i Christenheten oförmärkt komma däraf, at de levande dagligen bo och vandra bland de döda.

Under samma månad passar han också på att besöka en synagoga tillsammans med en europeisk handlande.

I mars beger sig Hasselquist ut på en resa till Magnesia. Han reser enkelt och övernattar på ett karavanhärbärge där han sover på mattor på golvet. Detta enkla boende anser Hasselquist vara ett bra arrangemang, trots bristen på vidlyftigheter och bekvämligheter. Väl framme i Magnesia söker han upp muselen, vilket är namnet på den högste befälhavaren över en stad, för att lämna över rekommendationsbrev, och få lov till att se sig omkring i staden. Med sig för han även gåvor till muselen då det är landets sed. Då han är upptagen med bön visar hans betjänter Hasselquist till ett bröllop där han påpekar att han blir hövligt bemött liksom på alla andra ställen i staden. På bröllopet är musik och dans, som Hasselquist upplever främmande för hans smak. När han senare återvänder till muselen får han tillträde och blir mottagen med stor hövlighet. Hasselquist beskriver muselen som varande i den åldern då mustaschen precis begynte att spricka ut och meddelar att vägen till tjänstetillsättningar är den samma hos turkarna som hos alla andra folk,

Stundom hjälpa förtjänster; men oftast släkt, rikedomar och magt.

Vidare beskriver Hasselquist hur han blir väl ansedd i sin egenskap av läkare hos muselen vilket innebär att han slipper få gläpord efter sig i staden, vilket han beskriver är vanligt annars då folk ofta skrek jaur, det vill säga otrogen, efter kristna. Detta kommenterar Hasselquist utan någon som helst egen åsikt eller anmärkning. Hasselquist

blir snart konsulterad av muselen just i egenskap av läkare, och beskriver hur turkar och greker blir sjuka så fort de ser en läkare, men att de flesta är drabbade av hypokondri. Detta tycker han emellertid är helt naturligt, då på små orter där befolkningen mycket sällan har möjlighet att få sjukvård är det självklart att alla vill passa på att träffa en läkare när tillfälle ges. Vad som förvånar Hasselquist är att alla vid en läkarkonsultation sträcker fram armen för pulstagnung utan att ha blivit anmodade att göra så. Återigen resonerar han om att detta måste ha medföljt muntligen från generation till generation ända sedan antiken. Hasselquist ger muselen mediciner han medfört från Sverige mot magproblem. Hasselquist påpekar att en frustuga på 15 kvinnor borde vara nog för att skapa en orolig mage, men tycker inte det är värt att yttra sig om den saken om han vill fortsätta vara i gunst hos muselen.

Tillbaka i Smyrna bevittnar Hasselquist en armenisk gudstjänst med musik. Vid det här tillfället tycker han att,

Denna Musik är Turkisk, och gifver bland sång icke just et så aldeles obehageligt ljud.

Således visar Hasselquists reseskildring så här långt på att han till en början enbart umgås med andra européer och får berättat för sig om lokalbefolkningens seder och sätt genom dessa. De besök han gör i kyrkor och synagogor gör han ofta i sällskap av andra gelikar. Han besöker ingen moské. Det sociala livet i Smyrna sker också inom den europeiska kretsen. Dock visar han också en annan sida. Efter att ha installerat sig och skaffat de rekommendationsbrev och den information han behöver, ger

sig Hasselquist ut på resa utan europeiska medföljare och bor samt träffar människor som tillhör lokalbefolkningen. Vid mötet med muselen i Magnesia nämner han själv att han lämnar fram rekommendationsbrev. Således finns en verklig, närmast nödvändig, funktion med att besöka andra européer, inte bara i form av ett nöje eller som ett avståndstagande från lokalbefolkningen.

Under de tillfällen Hasselquist möter denna lokalbefolkning är de kommentarer han ger både av positiv, neutral samt negativ karaktär, där de neutrala och positiva ordalagen dominerar. Ingen bestämd uppfattning om de han möter kan egentligen skönjas, Hasselquist beskriver det han ser, ofta med förvånansvärt lite värderande kommentarer. Intressant är också Hasselquists beskrivning av musiken. Från att ha tyckt att den var anskrämlig i januari, är omdömet i april att den turkiska musiken inte är allt för obehaglig. Typiskt för många kommentarer är dock att han ofta hänvisar till antiken som något svunnet gott. Det antika arvet har inte vårdats på rätt sätt enligt Hasselquist.

Alexandria och Rosetta

I maj år 1750 anländer Fredric Hasselquist till Alexandria.²⁴ Där rider Hasselquist på en åsna för första gången i sitt liv, då endast muslimer får använda hästar att rida på i Egypten. Hasselquist skriver att det är turkarnas höga tankar om sig själva som gör att de förbjudit alla kristna, judar och morer att använda sig av hästar som färdmedel, då hästarna anses vara för ädla för att bära den ickemuslimska befolkningen. Hasselquist avfärdar detta som ren dumhet och skriver

att de kristna i Egypten roar sig över förbudet. Då nu en åsna är det färdmedel som står till buds beskriver Hasselquist dess förträfflighet och värde, vilket han får omtalat för sig av dess ägare. I ett brev till Linné nämner Hasselquist att han i Alexandria träffat och talat med Meckafarare och där gjort en överenskommelse med en turk om att få ett litet balsaträd eller en del av ett. Vilka dessa Meckafarare är framgår ej, men tydligen har han i alla fall varit i kontakt med en person av turkiskt ursprung. I ett annat brev till Linné beskriver han också hur han beser dadelträd och hur araberna befruktar träden. Han börjar där tala med den arabiske trädgårdsmästaren, vilken visar Hasselquist och hans franske medföljande hur han parat träden. Trädgårdsmästaren blir enligt Hasselquist imponerad av hans förkunskaper, då andra européer brukat ha svårt att tro på det faktum att träd kan ha olika kön. Hasselquist stannar endast en kort tid i Alexandria innan han åker vidare med båt till Rosetta där han tags emot av den franske konsuln.

På kvällen den första dagen beger han sig ut för att skåda naturen och människorna. Folket är enligt hans mening fredligt och vänligt, men han plågas av myggen. I Rosetta umgås Hasselquist i huvudsak med andra européer. En kväll besöker han tillsammans med den franske konsuln en rik turks omskärelsefest för sin son. Festligheterna bestod av dans och fyrverkerier, vilka Hasselquist uppskattar, även om han tycker att sådana förlustelser är bättre i den kristna världen. Musiken beskriver han som efter landets smak men lägger ingen egen åsikt i detta. Folkets beteende under fyrverkeriuppvisningen uppskattar Hasselquist och

jämför detta med kristenheten där folk brukar låta och bullra medan gästerna på omskärelsefesten sitter stilla i en ring och tyst åser fyrverkerierna.

Den 24 juni åser han en ormtjusare och i början på juli nämner han återigen en ormtjuserska som hanterade ormar på samma sätt som "våra fruentimmer göra med sina snörband". Kvinnan hanterar ormarna på ett sätt "som säkert kunnat åstadkomma flera dåningar hos den starkaste af våra Qvinnor".

Under sin tid i Alexandria och Rosetta tycks Hasselquist huvudsakligen vara tillsammans med europeiska män. Han bor och besöker dessa män och de utflykter han gör är tillsammans med dem. Emellertid tycks han ha ett intresse för att själv se de traditioner som finns i landet och uppsöker dessa aktivt. Det han upplever beskrivs relativt objektivt. Han är även här positiv till vissa saker och mer negativ till andra. Detta trots att det finns inslag som skulle kunna anses som förnedrande, med tillmälen åt kristna på gatorna (se ovan) samt förbudet mot hästridning. Detta torde kunnat påverka Hasselquist mer negativt än vad det tycks göra. Visst kommenterar han hästförbudet och finner det dumt, men hans kommentarer stannar vid detta.

Vid ett tillfälle beskriver han i ett brev till Linné att han hoppas få en del av ett träd av en turkisk person. Vid ett annat tillfälle träffar han och talar med en arabisk trädgårdsmästare. Han söker själv upp denne trädgårdsmästare för att tala med honom och fråga om hur befruktningen av dadelträd går till. Under sin ridtur på en åsna får han information av åsnans ägare om dess värde. Vilken nationalitet denna

åsneägare tillhör kan inte utläsas ur materialet, men att han inte tillhör den europeiska forskarelliten eller societeten kan man nog här utgå ifrån. Musiken ger han under denna del av sin resa ingen personlig kommentar till. Han uppskattar befolkningens beteende under fyrverkeriuppvisningen, även om han tycker att den kristna världen ger bättre fyrverkerier.

Kairo och pyramiderna

När Hasselquist anlant till Kairo ger han sig av för att besöka pyramiderna.²⁵ Under färden finner Hasselquist stort nöje i att beskåda landsbygden och folket där. När de kommer fram till sitt natthärbärge i en by, blir de emottagna av en schejk, vilken var den förnämste i byn. På härbärgets blir de bjudna på en enklare måltid på golvet,

Golfvet blev vårt bord. En matta av vass tjän-
te til duk, handlofven till sked och fingrarna
till gaffel och knif. Den, som på detta sättet,
ej vil låta nöja sig, att bli undfägnad af araber,
tager sig illa fram bland dem. Men håller en
till godo deras välmenta sätt, att undfägna
sina främmande; så tviflar jag om någon
större välvilja, öppenhet och gästfrihet
skal finnas hos något folk, än hos dem.

Dagen efter reser sällskapet vidare och är snart framme vid pyramiderna. För att få tillträde till dessa måste de få tillstånd av den lokale shejk som det lilla sällskapet möter och överlämnar gåvor till. Shejken bjuder dem på kaffe och beledsagar sedan tillsammans med sin son Hasselquist fram till pyramiderna. Här beskriver han i sin reseskildring vilken skillnad han upplever mellan en levande och en död idé, hur han

läst alla reseskildringar om pyramiderna, hört folk tala om dem som varit där, men ändå inte förstått vidden av det hela förrän han sett dem med egna ögon. När de övriga i sällskapet tar en paus för förfriskningar beger sig Hasselquist av för att botanisera i öknens kring pyramiderna och förvånas över hur mycket liv som kan finnas, i vad som ser ut som ett dött landskap. I sanden hittar han ett slags insekt, kallad myrlejon och börjar undersöka deras gångar i sanden för att finna deras bo, vilket endast resulterar i att deras små gångar rasar ihop. Poetiskt beskriver han hur,

All den byggnadskonst, prakt och kostnad,
som lyser i de stolta pyramider, kan ej gifva
en Naturens betraktare de höga tankar, som
detta lilla djurets konst förmår åstadkomma.

Efter besöket av pyramiderna beger sig sällskapet tillbaka till arabernas tält. Hasselquist berättar hur han inte hittills sett hur araberna lever, men är nyfiken på att ta reda på det. Han vandrar runt bland tälten och beskriver hur de är tillverkade, hur hushållningen ser ut, hur man lever, klädsel och vilka redskap samt djur man håller. Livsstilen beskriver han vara enkel men fullt tillräcklig, de arabiska hästarna och arabernas ryttarskicklighet beskriver han ingående. De arabiska kvinnorna beskriver han inte lika noggrant, då de är beslöjade, men männens utseende beskriver han sakligt såsom utav medellängd, kraftiga men ej feta, starka muskler och mörk hy. Han beskriver också att de efter att de gift sig anlägger skägg.

I juli påbörjades ramadan och Hasselquist beskriver i sin skildring hur fastemånaden gick till. Under denna tid beskriver han

hur alla minareter är upplysta nattetid samt hur han en kväll går ut på en altan för att beskåda detta, "vilket var ett tämmeligen vackert spektakel". Under denna tid sker också Nilens öppning, då den översvämmas för att bevattna landskapet omkring floden. Själva förrättningen av Nilens öppnande sker vart tredje år av turkar, vart tredje av kopter och vart tredje av judar. Kort efter denna händelse kommer en ny pascha till Egypten varpå det ställs till med festligheter. Hasselquist och den engelske konsuln ger sig tillsammans ut på utflykt varpå de blir inbjudna i en beys tält. (Detta var benämningen på Kairos rådsherrar). I samband med denna utflykt uttrycker sig Hasselquist om turkar,

Den har en galen inbillning om Turkarna, som håller dem för grofva, ohöfliga, och okunniga om alt, som vi kalla belevnenhet. Den felas icke bland dem. Jag såg äfven vid detta tillfället, som jag ofta gjort tilföre, berömliga prof däraf. Vi blefvo inkallade i åtskilliga tält til dem, som icke kände oss, hvilka med all höflighet undfagnade oss.

När Hasselquist reser ut till pyramiderna i Gize, gör han det i ett blandat sällskap, inte med en samling européer. Här bor över i en liten arabisk by, där han trots de enkla förhållanden som råder är positiv i sitt omdöme. Hans resonemang kring pyramiderna, som visserligen är döda ting, där han själv jämför sina förkunskaper mot verkligheten, tyder på en medvetenhet hos honom själv. Det går inte att jämföra det man läst sig till och hört av andra, mot den egna upplevelsen. Här bekräftas även tidigare resonemang av Karlsson samt Ambjörnsson om orientresenärernas pålästhet om de områden

de kom att besöka. Den textuella synen på Orienten som Karlsson beskriver kan dock behöva nyanseras. Hasselquist har en textuell medvetenhet när han anländer till Orienten som han här tycks försöka omsätta till en för honom mer reell medvetenhet. Detta skulle således kunna leda till att bilden av andra kulturer blev mer individuell än textuell. Hasselquist har en förförståelse om att turkar är grova och ohöfliga, men han bekräftar här motsatsen.

Det lilla stycke som kan tyckas oviktigt i sammanhanget, om myrlejonen, kan också det visa en nyfikenhet samt ett behov av att själv undersöka och komma fram till resultat. När han kommer åter till arabernas tältläger, går han själv runt och frågar och undersöker samt beskriver levnadssättet i detsamma utan att lägga några direkta egna värderingar över det han ser.

Intressant är här Karlssons, Ambjörnssons samt Kahles resonemang om den större tolerans och intresse som det tidiga 1700-talets resenärer visade i jämförelse med dem som reste senare under århundradet. Hasselquist är och tycks betrakta sig som europé och betraktar således världen med de ögonen. Trots detta tycks han öppen för det han ser och inte per automatik fördömande, vilket tydligt ses i det omdöme han ger om de turkar han möter i Kairo efter Nilens öppnande. Att Hasselquist inte enbart bor och reser med andra européer kan dock utan tvekan konstateras.

Karavanen till Mecka

Den åttonde september 1750 åser Hasselquist hur den årliga karavanen till Mecka

sker.²⁶ Han beskriver detta som en av de märkvärdigaste ceremonier man kunde se i österlandet. Utförligt beskriver han hur denna tilldragelse gick till och i vilken ordning alla deltagare kom. Han imponeras till en början av prakten som får det hela att likna en parad,

Cavalkaden, gjorde Camelen, som bar den *pavillon*, under hvilken tapeterne föras, som Turkiska Kejsaren årligen skickar till Mecca, at med den kläda den präktiga mosquéen, i hvilken Mahomets graf är. Camelen var på det ståteligaste utstofferad med fjäderbuskar, band, galloner, glaspärlor m.m. och förde sig sa, att han gjorde heder för sin sysla.

Emot slutet av karavanen finner han dock vissa inslag märkliga,

En tropp bar i stället för fanor långa rör, af dem som växa vid Nilen, vilka sades vara de, som hade att göra med fiskeriet i Nilen. De upptog, som detta folket hade för sig, under sin marche, voro oräknelige, och alle löjlige, samt gofvo dem mer anseende af folk, som mist sitt förstånd, än af förmuftiga människor. Alla skriade med hög röst, men utan ringaste Symphonie, Mahometaners vanliga trosbekännelse. Alla slängde ständigt hufvudet fram och tillbaka. De måtte antingen hafva starkare huvud än annat folk, eller en otrolig öfning, at kunna så länge fortfara med denna rörelse, utan att bli angripne af svimningar.

Hasselquist förvånas också över den religionsiver han tycker sig se, då folk utsätter sig för en sådan ansträngning som denna långa resa med karavanen utgör, endast för att religionen föreskriver det. Detta resonerar han kring då han ser en kvinnlig grupp av resenärer som rest ifrån hela afrikanska kusten för att komma med i karavanen.

Dock berättar han också om den mängd av resande som åker av handelsskäl. I Mecca bedrivs handel med bland annat Europa och Indien vilket gjorde resan attraktiv för handelsmän.

När Hasselquist reser från Kairo ut till mumiernas gravar är han i sällskap med flera andra européer. De får natthärbärge hos två syriska köpmän och får tillfälle till lite musikunderhållning. Denna musik består av uppbyggliga arabiska visor, ”hvilket gaf en tämmelig vacker förnöjelse”. När Hasselquist hör musiken kan han lätt härleda den tillbaka till antikens Grekland. Den andra natten bor de över på den båt de färdas på, men i gryningen får de frukost skickad till dem av byns älderman. Återigen kommenterar han folkets gästfrihet. Mumierna beskådar han med intresse, men påpekar dock efter att han kommit ut ur det stora kalkberg där de ligger, att han föredrar de öppna vidderna ovan jord, där han kan söka efter naturalier.

I november 1750 berättar Hasselquist att han vågat göra något som han tror ganska få resande har gjort tidigare, han går in i en turkisk moské. Att han inte gjort det tidigare beror på att lagen säger att den som är kristen och går in i en moské får välja emellan att bli muslim själv, eller att brännas levande. Han passar på att smyga in tillsammans med en fransk vän och en arab, när det inte fanns några turkar i närheten, efter att ha mutat portvakten.

Samma månad besöker han Janifarernas port vid Kairos slott. Där passar han på att föra ett resonemang om turkars brist på talang inom byggnadskonsten. Han prisar dock de gamla egyptiernas, grekernas och saracenernas byggnadskonst. Turkarna

beskriver han, tar hjälp av armeniska byggmästare som har en naturlig ådra för denna konst, och som, om de blev upplärda i Europa, skulle kunna utvecklas till snillen.

I januari år 1751 beskådar han hur Meckakaravanen kommer tillbaka till Kairo, starkt decimerad. Många av dem som var med ursprungligen har avlidit på resan. Han imponeras här av Kairos möjlighet att ta emot så mycket människor och upprätthålla mat och husrum till dem som han beräknar vara ca 100 000 personer, trots det bortfall som varit sedan karavanen avgick. Hasselquist poängterar att han inte tror någon stad i Europa skulle kunna ta emot så många människor på en gång. Samma månad, under firandet av Muhammeds födelsedag, kommenterar han hur de egyptiska kvinnorna "hålles i tvång", något han återkommer till då och då.

I ett brev till Linné skriver han från Kairo hur man i Europa talar om hur lyckliga de länder är, som har sådana härliga frukter, som dadlar. Efter nästan ett år i Orienten är Hasselquist beredd att byta bort hur mycket dadlar som helst, för några svenska äpplen. Vidare skriver han att han kommer att bli kvar i Egypten över vintern, men beklagar det. I brevet visar han lite upprördhet över hur han tycker sig bli behandlad med förakt. Nu har han retat upp sig på att de kristna måste rida på åsnor och anser Egypten vara ett land styrt av rebeller. Att leva i Kairo någon längre tid tycker han är för sina synders skull. Sedan fortsätter han att han ändå är vid gott mod och att han gjort åtskilliga roliga reflexioner. Han berättar att han gärna vill få möjlighet att köpa arabiska manuskript, han har redan

köpt några genom "lärda araber" som han skriver att han gjort bekantskap med. Kanske börjar han få hemlängtan. Kanske vill han poängtera vilka strapatser han genomgår för sin lärare.

När Hasselquist ser karavanen avgå ser han både prakt och märkligheter. Han beskriver tilldragelsen sakligt och utförligt med blandade omdömen. Förvånansvärd tycker han att landets religionsiver är. Att ge sig ut på en sådan lång och farlig resa enbart för religion tycker han är märkligt, men är dock informerad om att ett stort antal av de medföljande är där av handelsskäl. Den del av karavanens deltagare som skriker och ruskar på huvudena tycker han ser vansinniga ut.

När Hasselquist reser till mumiernas gravar får han lyssna till uppbyggliga arabiska visor, vilket han tycker var tämligen vackert, vilket får honom att tro att musiken härstammar från antiken. Återigen bekräftas tidigare resonemang om den grekiska idealtypen hos den europeiske Hasselquist.

Även i denna del av undersökningen återkommer Hasselquist till lokalbefolkningens gästfrihet. I november besöker Hasselquist en moské. Den lag som han själv beskriver gör det plötsligt möjligt att förstå varför han inte gjort denna utflykt tidigare. Den muslimska religionen är inte tillgänglig för honom på samma sätt som andra religioner han beskriver. När han besöker Janifarernas port, passar han på att berömma den äldre byggnadskonsten och de armeniska byggmästarna, vilka han menar att turkarna inte skulle kunna klara sig utan. När karavanen kommer tillbaka imponeras han dock av Kairos storhet och möjlighet

att ta emot så många tillresta människor på en gång. Här jämför han Kairo med Europa, men denna gång till Europas nackdel.

Intressant är en uppgift i *Svenskt biografiskt lexikon*, om ett uppdrag Hasselquist fick utanför det ordinarie reseprogrammet. När han kom till Egypten var han utrustad med ett förordnande som vicekonsul av Sveriges sändebud i Istanbul. Han skulle tillvarata de svenska handelsintressena i Egypten, men detta uppdrag misslyckades på grund av vad som beskrivs som politiskt intrigspel i landet.²⁷ Inga vidare uppgifter om detta har dock kunnat hittas i materialet. Hasselquist själv nämner inget av detta i sin reseskildring. Naturligtvis kan inte detta bevisas, men en intressant tanke är ändå att denna humörsvängning skulle kunna ha med misslyckandet av detta handelsuppdrag att göra. Hasselquist bekräftar dock strax efter att han trots allt är vid gott mod, samt att han gjort bekantskap med araber.

Jaffa och Jerusalem

I mars år 1751 är Hasselquist i Damiata (Egypten) för att botanisera.²⁸ En morgon ser han från sitt fönster hur en palm börjat blomma. Hasselquist går till trädgården och får följa med trädgårdsmästaren som pollinerar den. Efter fyra dagars resa från Damiata anländer Hasselquist till Jaffa, efter en vad han beskriver som en besvärlig sjöresa. I Jaffa härbärgerar han hos latinska munkar. Där lämnar han alla sina tillhörigheter utom sin plånbok för att fortsätta sin resa, iklädd en levantisk rock samt grekisk mössa, som pilgrim. När han kommer till sitt härbärge påpekar han hur många resande som

passerar denna ort och hur trångt det är, då turkarna inte tillåter munkarna att utvidga klostret. Han kommer snart i samtal med klostrets prokurator,

Procuratoren begynte strax göra anstalt om min fortkomst till Jerusalem. Han började med en fråga, om hvilkens föreställning jag ej var mycket angelägen. Det var: om jag voro kommen at bese de heliga orterna för devotion skul? Jag svarade honom utan omsvep, nej! Hvad? Fortfor munken, som var en Spanior; resa at bese de heliga orter utan devotion? Jag ville sluta et så förtroligt samtal, och begynte et annat, som angick penningar.

Snart kommer han i samspråk med de munkar som serverar aftonmältiden,

Jag var nu inkommen i det Heliga Landet, ty hade jag ej annat at förmoda, än ständiga underrättelser om helgedomar. Munkarne begynte med sit härbärge, hvilket skulle vara den heliga orten, där *Petrus* haft sin *Fiskarehydda*, och där han kastade den bekanta ringen i sjön. Alt intil bordet, då vi spisade aftonmältid, sträkte sig helgedomar. *Vinet* som drucko, var ifrån den heliga ödemarken, där *Johannes* vistades och *Oliverne* voro ifrån det heliga oljoberget, vid Jerusalem. Desse voro, dock heligheten å sidosatt, af det bästa slag, jag smakat i Levanten,

Under resan från Jaffa till Jerusalem blir Hasselquist och några ytterligare medföljande beledsagade av tio araber och två turkiska ryttare. I Jerusalem beser han dess heliga platser och träffar den armeniske patriarken, med vilken han gjort bekantskap i Smyrna.

I Jeriko rider Hasselquist tillsammans med munkar över stenig och otillgänglig

bygd. Här beskriver han hur de hästar munkarna rider på tycks ha glömt sin egen skicklighet att ta sig fram. Hasselquist skriver hur han själv sett med vilken färdighet araberna tar sig fram i bergen. Trots de fina hästarna munkarna har är de dock enligt Hasselquist "ingenting mindre än ryttare" vilket gör färden svårare.

"Solen hade redan gömt sig nedanför steniga arabens berg, och Månan reste sig upp ur dess dalar", då sällskapet kommer fram till sitt tältläger. Hasselquist beskriver hur han använder sitt herbarium till kudde och är lycklig över att ha det, då de övriga i sällskapet inte hade något annat än jorden, att luta sig på. I Jeriko finner Hasselquist åter anledning att påpeka munkarnas helighetsiver, då vad han ser är murarna av ett gammalt hus, blir han omtalad dess religiösa betydelse. Själv verkar han mer intresserad av att botanisera. Efter att ha återkommit till Jerusalem och ätit den sämsta måltid han kan åminna sig ha ätit i sitt liv, beger han sig till ett annat matställe för att få i sig en vettig måltid. Detta innan han skall enligt egna ord "uthärda" en hel natt och dags ceremonier då långfredagen skall firas. Inte långt senare kommer han med en giftig anmärkning om munkar och de stora mängder allmosor som ges dem,

munkar, onyttige invånare i Europa, och onödige i Jerusalem, där de visserligen ej göra Christenheten en styvers gagn, om en ej vill tro, att deras andäktiga sten-kyssande har någon förborgad verkan.

Prästsonen från Sörmland tycks hellre vilja gå på fest, än att behöva utstå diverse religiösa ceremonier.

När han så anländer till det heliga landet fortsätter han sin resa som pilgrim. Som tidigare diskuterats ställer sig Hasselquist frågande till ett i hans tycke alltför ivrigt religionsutövande. Tidigare i undersökningen har dessa kommentarer rört den muslimska tron, men då han nu reser bland pilgrimer och bor på kloster, finner han anledning att kritisera den kristna världens religionsiver. Han raljerar med munkarnas iver att påpeka helgedomar i allt. Således kan inte någon fördomsfullhet rörande den muslimska läran utläsas av materialet. Hasselquist tycks förhålla sig skeptisk till överdriven religionsutövning i allmänhet. Vilken religion det handlar om tycks inte ha någon betydelse.

Intressant är här den turistverksamhet Karlsson diskuterar i sin undersökning. Hon menar att franciskanerorden under 1700-talet höll i en väl utvecklad turistverksamhet i de bibliska länderna. Detta tycks stämma väl in på Hasselquists resebeskrivning. Hasselquist nämner hur han tar upp ämnet med betalning till prokuratorn, då han vill undvika vidare religiösa diskussioner, samt den mängd pilgrimer som passerar det lilla klostret. Detta tyder på att de som passerar under sina resor får kost och logi mot betalning. Med det medföljer förmodligen också samma historier och guidade turer till olika helgedomar av munkarna.

När Hasselquist reser till Jeriko med samling munkar finner han anledning att kommentera arabernas ryttarskicklighet, när han ser munkarna rida. När han går till sängs på kvällen är han lycklig över att ha sitt herbarium att luta sig mot. Firandet av långfredagen i Jerusalem tycks för Has-

selquist te sig närmast outhärdligt och inte långt efter uttrycker han sig irriterat om munkarna som han anser vara onödiga såväl i Europa som i Orienten.

Intressant är att Hasselquist uttrycker sig mer negativt om munkarna i det heliga landet än han gör om någon annan han mött under sin resa. Orsaken till detta kan tolkas på flera sätt. Hasselquist kanske helt enkelt bara har den åsikt han har. Kanske börjar den långa resan att tära på honom. Han har nu varit i Orienten i ett och ett halvt år och efter att ha lämnat Egypten besöker han en mängd platser på kort tid. Under sina vistelser i Egypten och Smyrna stannar han mycket längre perioder på orten än han gör i det heliga landet. Sjöresan till Jaffa beskriver han också som besvärlig.

Att resa som pilgrim kan tänkas ha varit ett mycket mer ansträngande sätt att resa på, än att få uppehälle hos diverse européer av högre stånd, med större bekvämligheter. Kanske är de ständiga utflykterna till just heliga platser frustrerande på så sätt att de hindrar hans egentliga arbete, nämligen att botanisera.

Betlehem – Cypern

I Betlehem beger sig Hasselquist och hans lilla resegrupp av till en grotta, där ängeln i bibeln skulle ha uppenbarat sig för herdarna.²⁹ Då följeslagarna håller andakt i grottan passar Hasselquist på att titta på de jordbruksredskap befolkningen använde. När han kommer till ett kloster för härbärge möter han en sjukdom hos munkarna han inte tidigare stött på i Orienten, skörbjugg. Munkarna var inte ovetande om vad det var

för sjukdom eller hur den kunde behandlas, men hade ej tillgång till botemedel. Läkaren Hasselquist rekommenderar en växt som botemedel och får senare på sin resa veta att munkarna tillfrisknat. I Betlehem beskriver Hasselquist, råder mycket oroligheter. Dock ej på grund av religiösa motsättningar, kristna och muslimer bor om varandra utan att strida om religionen. Tvistigheterna består i problem med andra byar i området samt vilka som skall få fördelarna av de inkomster pilgrimsfärderna inbringar. Invånarna är indelade i två partier, röda och vita fanan, vilket Hasselquist menar att turkarna drar nytta av. Ju mer invärtes stridigheter, ju mindre hinner man ägna sig åt att protestera mot den turkiska överhögheten. Detta leder till stort lidande för munkarna, menar han, då de inte vågar lämna klostret, av rädsla för de tvistigheter som råder i området.

Den 21 april reser Hasselquist med en samling munkar till Rama. De beskådar Medelhavet uppifrån Judéens berg, men Hasselquist berättar i sin skildring att resan har varit besvärlig. De beger sig snart tillbaka till Betlehem och därifrån vidare till Acre. Till Acre anländer han den 30 april och redan den 2 maj reser han vidare till Nazareth.

Hasselquist tycker att landskapet påminner om Östergötland och finner resan angenäm, med goda vägar samt liten risk för rövaranfall. På väg till härbärgets stöter han på en arabisk jägare som jagar med falk och hundar. Här beskriver han hur han tycker arabernas insikt i jakt är besynnerlig.

I Sidon finner han anledning att yttra sig om vidskepligheten han tycker råder.

Vidskepelse, en allmän smitta bland alla ohyfsade folkslag, har sitt hufvudsäte hos Österlänningarna.

Efter sin resa i det heliga landet stiger Hasselquist den 23 maj på ett skepp som tar honom till Cypern. Han stannar där ganska kort tid och reser vidare tillbaka till Smyrna dit han anländer i juli. Där slutar anteckningarna. I ett brev till Linné i september ägnar han fyra sidor åt att beskriva Egypten, som han beskriver som ett välsignat land. Han berättar om den underbara Nilen och hur högt araberna skattar astronomin. Han förundrar sig över varför inget europeiskt land inrättat en astronomisk akademi i Egypten då han tror att en astronom, skulle trivas där,

Han skulle finna lärda Araber, myndige män, som både älska och på sitt sätt idka Astronomin, hvilkas beskydd kunde sätta honom utom all olägenhet; kostnaden härvid skulle äfven vara nog drägelig.

Sin sista anteckning gör Hasselquist den 22 november 1751 i ett brev till Carl von Linné.

Hasselquists bristande intresse av de heliga lämningar han blir visad illustreras väl då han avviker från gruppen som håller andakt vid en grotta i Betlehem och istället beger sig ut för att titta på befolkningens jordbruksredskap. Återigen visar han på det intresse för omgivningen som hela tiden tycks driva honom. Trots de tidigare negativa omdömen han lämnat om de munkar han vistas hos uttrycker han nu sin sympati för deras situation i landet då han beskriver hur de inte vågar lämna klostret av rädsla

för de stridigheter som råder i landet.

Under färden till Rama påpekar Hasselquist att resan varit besvärlig, dock finner han nästa resa mer angenäm. Under denna sin sista tid på resan avverkas mängder av orter och resmål i ett närmast hysteriskt tempo. De tidigare långa utförliga skildringarna av resan blir nu kortare och kortare. I Sidon uttrycker han sig irriterat om vidskepelsen hos de han nu kallar de ohyfsade orientalerna.

Således kan en ökad irritation skönjas från att Hasselquist anländer till Jaffa. Han kommenterar också vid ett par tillfällen att han tidvis har besvärats av allt resande. Direkt efter ankomsten tillbaka till Smyrna upphör också reseskildringen. Under perioden juli till november tycks allt han verkar producera bestå i fem brev till Linné, där det sista brevet bara innehåller en halv sida, mot det flertal sidor tidigare brev består av. Det tycks inte helt omöjligt att Hasselquist som redan konstaterats ha tuberkulos innan han reste från Sverige, börjar känna av sjukdomen igen mot slutet av sin resa. Detta kan också ha påverkat hans humör och inställning.

När Hasselquist återkommer till Smyrna beskriver han Egyptens härlighet i ett brev till Linné i närmast lyriska ordalag. Här talar han sig varm om arabernas vishet. Den genomgående positiva attityd som Hasselquist visar gentemot det arabiska folket, bortsett från förbudet att rida på deras hästar och deras vidskeplighet, kan delvis förklaras med Ambjörnssons resonemang om hur Europa trots sin överlägsna attityd ändå beundrar arabernas gamla vishet och kultur. Denna bild tycks för Hasselquist

även blivit bekräftad i realiteten. Han kritiserar ofta den religionsiver han tycker råder, men tycks inte göra någon skillnad mellan religioner, utan är minst lika kritisk mot de kristnas religionsutövande.

Hur Hasselquist beskriver den lokalbefolkning han kommer i kontakt med är komplex. Han drar gärna paralleller till antiken i sina beskrivningar. I de fall han upplever något positivt ser han det antika arvet, i de fall han uppfattar något som negativt tenderar han att visa besvikelse över att det antika arvet inte förvaltats rätt. Genomgående är hans omdömen dock av positiv karaktär. Då han tidvis påbörjar sina mer positiva uttalanden med att ifrågasätta gammal kunskap kan ur materialet utläsas en hos Hasselquist förförståelse om Orienten och dess folk samt kultur. Han räds dock inte för att gå emot den uppfattning han ser som gängse.

Skedde då någon förändring i synen på orientens folk hos Hasselquist under resans gång? Den befolkning han möter beskriver han i början ofta i termer av mer positiv karaktär än vad han tidigare hört och förväntat sig. Allt är dock inte positivt för honom. Intressant är också att han under den senare delen av sin resa antar en mer kritisk ton. Denna förändring har delvis tolkats till att kunna ha att göra med ett misslyckat handelsuppdrag och en eskalerande restakt. Möjligheten finns också att Hasselquist som tidvis klagar på svåra resor, börjar känna av den gamla lungsoten. Väl åter i Smyrna efter att ha vilat upp sig något, beskriver Hasselquist genomgående Egypten och dess folk i mycket positiva

ordalag. Sammantaget tycks Egypten vara det land inom det Osmanska riket som han tagit mest intryck av samt tyckt bäst om. Att Hasselquist reser i en tid som står vid ett vägskäl mellan en mer tolerant världsåskådning och en mer orientalistisk syn tycks stämma väl in på hans egna åsikter.

Att Hasselquist inte enbart umgås med andra européer och får sina intryck levererade via dem råder ingen tvekan om. Visserligen har han ett vitt umgänge med sina likar, men detta hindrar honom inte från att närma sig, tala med samt bo hos människor som tillhör lokalbefolkningen. Att Hasselquist får delar av sin information av européer innebär inte att han nöjer sig med detta, vilket han själv bevisar med att tidvis gå emot den gängse uppfattningen. Han tycks snarare drivas av sitt vetenskapliga uppdrag. Han vill själv undersöka och komma fram till en egen åsikt. Hans initiala umgänge med andra européer tycks minska ju längre tiden går under hans resa.

Hasselquists resande som pilgrim är mer problematiskt. Då han hela tiden bor hos munkar och reser med andra pilgrimer blir definitionen av vad som utgör en europé i detta sammanhang komplicerad. Munkarna är förvisso av europeisk härkomst, men de tillhör inte den samhällsklass som Hasselquist tidigare under sin resa umgått med. Att denna del av reseskildringen är intressant är för att påvisa Hasselquists oräddhet för att kritisera både den egna religionen såväl som andra. Detta har här tolkats som att han förefaller vara en person som är relativt fri att uttrycka sig enligt sin personliga åsikt och inte genom andra.

Hasselquist och Orienten

Hasselquists beskrivningar av den lokalbefolkning han kommer i kontakt med är av blandad karaktär. Dock överväger de positiva omdömena. Han blir vid ett par tillfällen positivt överraskad då det han tidigare hört inte visar sig stämma med hans uppfattning, utan är positiva överraskningar för honom. Ofta finns dock där anledning för honom att härleda detta synsätt till arvet från det antika Grekland.

Den tydligaste förändringen i Hasselquists syn på Orienten är hur han omvärderar musiken mer och mer positivt under sin vistelse. Hasselquists syn på befolkningen är relativt positiv under vistelsen i Egypten och Turkiet. Längre in på resan antar han en mer kritisk ton som förklarats med en hårdare restakt samt eventuella känningar av den gamla lungsoten. De som får utstå mest kritik är dock de munkar han möter, inte ursprungsbefolkningen. Detta har tolkats som att Hasselquist inte gör någon åtskillnad när han kritiserar. Det är inte etniciteten som avgör vad han uppskattar eller inte. Åter i Smyrna beskriver han Egypten med mycket positiva ordalag, vilket tolkats som att Egypten var det land Hasselquist tagit mest intryck av samt tyckt bäst om under sin resa. Intressant är här också Ambjörnssons resonemang om den beundran för orientens kultur och vishet som tidigare diskuterats.

Att Hasselquist till stor del umgås med andra européer samt får delar av sin information om lokalbefolkningen genom dem råder ingen tvekan om. Dock kan inte bilden göras så entydig som Karlsson menar. Hasselquist tycks drivas av en nyfikenhet och en

vilja att själv avgöra vad han tycker om eller ej. Hasselquist både möter, samtalar samt bor hos ett flertal människor tillhörande lokalbefolkningen. Detta omtalar han också med genomgående positiva ordalag. Han imponeras ofta av den gästfrihet han upplever av den lokala befolkningen, oavsett deras samhällsklass. Att Hasselquist, vilket Karlsson menar, har en textuell syn på orienten när han anländer tycks möjlig att bekräfta. Dock står han själv inte främmande inför att motsäga denna textuella medvetenhet under sin resa, för att göra en individuell bedömning av vad han ser. Detta leder också till att Hasselquist ibland omvärderar sin tidigare uppfattning.

Sammanfattningsvis har ovanstående resonemang i denna undersökning tolkats som att Hasselquist väl stämmer in i den tid och det synsätt som tycks ha präglat Europa under 1700-talet. Då han reser i mitten av århundradet och sålunda ej är bland de första orientresenärerna har han en förförståelse om vad han skall komma att se, men han bekräftar inte automatiskt den bilden.

En intressant tanke är också att ge denna uppsats en koppling till nutiden. Med tanke på de resereportrar som varje vecka gör ett nedslag i ett flertal länder och världsdelar, kan inte nutidens resande sägas ha en mer fördomsfri eller integrerande roll. Ett veckoslut i, låt oss säga, Moskva, tycks berättiga den resande till att efter en dags stadsvandring och ett par korta möten med lokalbefolkningen, genast yttra sig i egenskap av expert. Efter den korta vistelsen tycks den resande hysa kännedom om hela den ryska folksjälén. Även om detta är en

ytterst subjektiv betraktelse, är dock en tanke, att ingen person kan se på den andre utan att redan ha en förförståelse, som medvetet eller omedvetet påverkar honom eller henne.

Noter

- 1 Hasselquist, Fredric, *Iter Palestinum eller Resa till heliga landet* (Stockholm 1969 [1757]), s. 1-21.
- 2 *Svenskt biografiskt lexikon*, band 18 (Stockholm 1949), s. 327.
- 3 McKay, Jon, red, *A history of world societies* (Boston 2000), s. 647-659.
- 4 Karlsson, Åsa, *Främling eller vän? Svenskar i Turkiet på 1700-talet*, i Florén, Anders, *Främlingar ett historiskt perspektiv* (Uppsala 1998), s. 78.
- 5 Karlsson, Åsa, *Det kända och okända Orienten, Svenska resenärer i Osmanska riket under 1700-talet*, i Hodacs, Hanna & Karlsson, Åsa, *Från Karakorum till Siljan, resor under sju sekler* (Falun 2000), s. 197-199.
- 6 *Nationalencyklopedin* (Höganäs 1992), s. 379.
- 7 Kahe, Sigrid *Orientalism i Sverige*, i Said, Edward *Orientalism*, (Stockholm 2002), s. 12-27.
- 8 Kahle (2002), s. 9-14.
- 9 Ambjörnsson, Ronny, *Öst och väst: tankar om Europa mellan Asien och Amerika* (Stockholm 1994), s. 7-51.
- 10 Ambjörnsson (1994), s. 33.
- 11 Karlsson (Uppsala 1998), s. 73-85.
- 12 Karlsson (2000), s. 197-222.
- 13 Thoré, Anders, *Maktens kultur: den svenska högadelns utbildning under 1600-talet*, i Hodacs Hanna & Karlsson Åsa (2000), s. 29-42.
- 14 Karlsson (2000), s. 215.
- 15 Hasselquist, Fredric, *Iter palestinum eller Resa till heliga landet* (Stockholm 1969 [1757]), i företal av von Linnaeus, Carl, s. 2.
- 16 *Svenskt biografiskt lexikon* (1949) s. 327-328.
- 17 Hasselquist, (1969), företal s. 3-4.
- 18 *Svenskt biografiskt lexikon* (1949) s. 328-329.
- 19 Karlsson (2000), s. 214.
- 20 Nyberg, Kenneth, "Linné, apostlarna och de utrikes forskningsresorna." *Sjuttonhundratalet* 2005, sällskapet för 1700-talsstudier. s. 39-55.
- 21 Ambjörnsson (1994), s. 13.
- 22 *Vägen till Smyrna*: Hasselquist (1969), s. 7-13, 19.
- 23 *Smyrna och Magnesia*: Ibid., s. 20-28, 33-48, 54.
- 24 *Alexandria och Rosetta*: Ibid., s. 59-71, 581-584.
- 25 *Kairo*: Ibid., s. 74-84.
- 26 *Karavanen*: Ibid., s. 85-99, 106-114, 590-591.
- 27 *Svenskt biografiskt lexikon* (1949), s. 328.
- 28 *Jaffa och Jerusalem*: Ibid., s. 124-146.
- 29 *Betlehem och Cypern*: Ibid., s. 151-185, 619.

HENRIK ARNSTAD

Spelaren Christian Günther. Sverige under andra världskriget

Stockholm: Wahlström & Widstrand, 2006.
519 s.

Henrik Arnstad har försett sin bok om Christian Günther med en undertitel som klargör att huvudpersonens öden som författare, ämbetsman och diplomat före andra världskriget inte kommer att ägnas några djupare studier. Man förstår också att Günthers tid som minister i Rom 1946–1950 kommer att behandlas med lätt hand. Fokus ligger på Günther som utrikesminister under andra världskriget och frågan blir då förstås hur författaren ser på sitt förhållande till all den litteratur i ämnet som redan föreligger. Här finns böcker av Leif Björkman, Wilhelm Carlgren, Per G. Andreen och Alf W. Johansson och uppsatser av t.ex. Ulf Brandell och Krister Wahlbäck för att bara nämna några.

Den frågan får inget klart svar. Författaren talar aldrig om vad han vill göra som inte redan är gjort. Han har heller inga noter som talar om varifrån han hämtar sina uppgifter och i vilken mån han bedrivit egna arkivstudier. Läsaren inser dock snart att framställningen bygger på tidigare litteratur plus en del tryckt källmaterial, inte minst byråchefen i UD Sven Grafströms dagbok. Ambitionen verkar i första hand vara att göra en omläsning och en nytolkning.

Bokens första rader bekräftar också att detta är en bok som vill hitta nya sanningar i gamla luntor. Där står: "År 1941 blir Sveriges utrikesminister Christian Günther en säkerhetsrisk gentemot Nazityskland. Han begär troligen spioneribrott

och erbjuder i hemlighet – enligt tyska representer – Adolf Hitler ett militärfördrag." En sensationell slutsats således, och frågan är förstås hur författaren kommit fram till den.

Historien om Günthers förmenta spioneri började med att den svenska militärattachén i Helsingfors, Gösta von Stedingk, i april 1941 sände rapporter hem till Stockholm om samtal han haft med sin tyske kollega Horst Rössing. Denne hade bekräftat ryktena om ett förestående tyskt anfall mot Sovjetunionen. Finland kommer att ta aktiv del i operationerna och kommer att få sin belöning, hade han sagt. von Stedingk hade till och med fått tillgång till en kartsbild över den tysk-finska operativa planläggningen för anfallet mot Sovjet. Alla förberedelser skulle vara klara i slutet av maj och anfallet skulle inledas i början eller mitten av juni. I sina rapporter skrev von Stedingk att källans identitet under inga omständigheter fick komma ut. Men det gjorde den, och den som avslöjade Rössing var Günther. I samtal med den tyske ministern i Stockholm, prinsen av Wied, tog Günther upp krigsryktena och hänvisade till uppgifter från tyske militärattachén i Helsingfors. Samtalen ägde rum i början av maj 1941.

Günther röjde alltså källan Rössing, och man kan undra över varför han gjorde det. Ville han sätta stopp för tysken för att hans informationer kunde få regeringen att i förtid diskutera hur den skulle handla efter ett tyskt anfall i öster? Risken fanns ju då att man band sig för ett avslag på tyska krav på medverkan. Eller ansåg Günther att Rössing sedan länge spridit för Sverige oförmånliga uppgifter i Berlin och därför borde tystas? Eller hade han kanske inte alls någon avsikt att stoppa Rössing; Günther trodde kanske att prinsen av Wied skulle behålla infor-

Recensioner

mationen om Rössings samtal för sig själv. Författarens bidrag till denna diskussion, som förts bl.a. i Leif Björkmans avhandling från 1971 och i Carlgrens *Svensk utrikespolitik 1939–1945* från 1973, är magert. Det består av en i förnumstigt ton framförd kritik av Günthers agerande som naivt, inkompetent och kortsiktigt.

Men kritiken stannar inte med detta. Arnstad säger dessutom om Günthers agerande att det är "möjligt att det är spioneri, det vill säga brottsligt". Att denna allvarliga och djupt kränkande anklagelse inte väckt större uppmärksamhet torde bero på att ingen tagit den på allvar. Det finns det heller ingen anledning att göra. I själva verket ger Arnstad inga argument för sitt påstående. Han påstår inte att Günther röjde Rössing i syfte att "gå främmande makt till handa" eller att han därmed skadat Sveriges vänskapliga förbindelser med främmande makt. Han gör överhuvudtaget inga ansatser att visa hur Günthers agerande uppfyller rekvisiten i strafflagens spioneriparagraf. Anklagelsen framstår som minst sagt ogenomtänkt.

Inte heller lär författaren övertyga någon om att Günther var en säkerhetsrisk. Han motiverar sitt omdöme med att Günther röjde den svenska underrättelsetjänstens främsta tyska källa i Helsingfors, som t.ex. kunde ha förvarnat om tyska anfallsplaner mot Sverige. Någon presentation av underrättelsetjänstens arbetssätt och källor får vi dock inte och överhuvudtaget ger Arnstad oss inga skäl att tro att Rössing skulle arbeta för svenska intressen och vara beredd att lämna avgörande hemligheter.

Också påståendet att Günther erbjudit Adolf Hitler ett militärfördrag är en fjäder som författaren utan framgång försökt förvandla till en höna. Det stämmer att den tyske militärat-

tachén Bruno von Uthmann i ett brev påstått att Günther sagt till honom och den tyske förhandlaren Karl Schnurre att Sverige, i händelse av ett krig mellan Tyskland och Sovjetunionen, skulle vara berett att sluta ett "militärfördrag" med Tyskland. Men vad är ett "militärfördrag"? Läsaren kan lätt tro att det fråga om någon sorts allians med en av de krigförande stormakterna. I själva verket handlade det möjligen om en trupptransport på svensk järnväg. Det var i och för sig betänkligt nog, men något helt annat än militär uppslutning på Tysklands sida.

Avsikten bakom Arnstads inledande karakteristik av bokens huvudperson behöver man inte tveka om. Den är att läsaren ska känna vittringen av sensationella avslöjanden och brutala demaskeringar av etablerade storheter. Men effekten är snarare att man undrar om författaren vet vad han talar om och om han behärskar sitt material. Den fortsatta läsningen bekräftar misstankarna.

Annat i Arnstads bild av Günthers ställning under kriget är lättare att ta till sig. Till det hör skildringen av midsommarkrisen 1941 som en slutpunkt för Günthers försök att öppna för en frivillig anpassning till ett nytt tyskdominerat Europa. Per Albin Hansson markerar med hänvisning till en kritisk opinion inom det egna partiet att det här var sista gången han släpade med sig socialdemokraterna på en politik som de i grunden djupt ogillade. Günthers ställning i regeringen försvagades; han kunde inte längre ställa ut växlar som statsministern löste in. Den utvecklingen har visserligen skildrats i tidigare studier (som inte nämns), men hellre gamla sanningar än nya påhitt.

I senare delen av boken står, liksom i senare års forskning om perioden, flyktingfrågan i centrum. Omdömena om huvudpersonen blir nu lika

uppskattande som de tidigare varit kritiska. Spionen och säkerhetsrisken Günther förvandlas till hjälte i humanitetens tjänst.

Som Paul Levine tidigare visat utvecklades inom UD ett växande engagemang för de förföljda judarna. Efter deportationen av 532 norska judar i november 1942 engagerade sig UD först för judar med svensk anknytning sedan för alla norska judar. Den 3 december 1942 beordras den svenske ministern i Berlin Arvid Richert att göra klart för tyskarna att Sverige är berett att ta emot alla judar i Norge som annars skulle deporteras. Inför den hotande deportationen av Danmarks judar får Richert instruktioner att framhålla vilken indignation en deportation kommer att väcka i Sverige. Legationen i Köpenhamn anmodas att hjälpa de förföljda att fly och UD förklarar offentligt att Sveriges gränser står öppna för dem. 8 000 danska judar flyr över Öresund.

Günther stöder också legationen i Budapest i dess ansträngningar att med hjälp av skyddspass rädda judar med "anknytning till Sverige" undan deportationer. Han ställer sig positiv till förslaget om en svensk hjälpexpedition för att få hem internerade norrmän och danskar från Tyskland. Arnstad resonerar om Günthers utveckling från antisemitism till varm tillskyndare av alla möjliga hjälpaktioner till judarnas förmån. Han utnämner honom som sagt till hjälte; en stolt och disciplinerad hjälte som finner det ovärdigt att förbättra sitt rykte genom att offentligt bravera med sina insatser.

Frågan om Günthers personliga roll i den svenska flyktingpolitiken är intressant och det är en förtjänst att ha väckt den. Men även här saknas en samlad argumentering för författarens slutsatser. Till det kommer att boken i denna del

alltmer antar karaktären av kronologiskt ordnad excerptsamling. Innehållet växlar för varje stycke till nya ämnen utan sammanbindande text. Linjerna går förlorade och det blir omöjligt att förstå hur författaren kommit fram till sina slutsatser.

Arnstad tar i sin bok upp intressanta aspekter av svensk utrikespolitik under andra världskriget, som förtjänar ytterligare studier. Dit hör förberedelserna våren 1941 för anpassning till en tysk slutseger och UD:s växande engagemang i judarnas öde. Men den som söker en genomarbetad populärvetenskaplig diskussion av den omfattande forskningen får hoppas på framtiden.

Karl Molin

HÅKAN LARSSON

Frihetskampen från Tullus. En jämtländsk bonde i storpolitiken.

Östersund: Jengel, 2006. 144 s, ill.

Bondens politiska storhetstid i Sverige inföll, enligt Sten Carlsson, mellan 1867 och 1914. När den upphörde började svenska bönder att organisera sig politiskt, i det parlamentariska masspartiets skepnad. Men också under ståndsriksdagens tid, kunde bönder gemensamt och enstaka bondeledare utöva politiskt inflytande, om de också var uteslutna från maktens innersta cirklar. Den första bonden vid konungens rådsbord, Alfred Petersson i Påboda, satte sig där så sent som 1905, under självaste unionskrisen. Idag, när antalet bönder i landet är försumbart,

har ordföranden i centerpartiet, bondeförbundets organisatoriska ättelägg, den honorära titeln vice statsminister.

Allmogen i Sverige hade naturligtvis i varje fall i internationell jämförelse en enastående tillgång till statsakter och allmänt politiskt mygel, överträffad endast av de norska bönderna efter 1814. Detta skapade en vana vid förhandlingar och offentliga plikter som i hög grad kom att forma landets politiska kultur. Sedan Engelbrekt, Dacke och klubbekrigarna lämnat scenen, integrerades det fjärde ståndet i rikets angelägenheter till den grad att också en statsman som Axel Oxenstierna måste argumentera med de hedervärda herredagsmännen för att få igenom beviljningar och utskrivningar som centralmakten ansåg sig vara i behov av. Denna diskursiva ordning har vi dragit nytta av långt fram i tiden. Den svenska statsapparaten må ha svällt över alla breddar; monolitisk har den aldrig varit.

Detta är, skulle man kunna hävda, i icke ringa grad bondepolitikernas förtjänst. Svensk allmoge utgjorde som regel det radikala ståndet, även om detta endast undantagsvis var ett revolutionärt sinnat skikt. Det misstrodde överhet och regeringsföreträdare. Det gick in för sparsamhet och fridsamhet, i den meningen att det var skeptiskt till fogdevälde och utrikespolitiska förlöpningar. Dess anti-aristokratism kunde grundlägga goda förbindelser med kungamakten, dess pragmatiska läggning underlättade allianser med likasinnade i andra stånd. Bondehövdingar som Anders Danielsson i Bondarp och Nils Månsson i Skumparp stod inte andra parlamentariker efter i det Sverige som under 1800-talet vaggade på tröskeln till ekonomisk, politisk och social modernisering. Bonden tillhör alltid nuet, skulle han också yvas över sina anor.

Nils Larsson i jämtländska Tullus, bondeståndets siste talman, var en sådan människa – modernt tänkande och ståndsmedveten på en och samma gång. Han har säkerligen hamnat i skuggan av en samtida som Carl Ifvarsson, ledande lantmannapartist i den unga tvåkammarriksdagen, vilket inte sällan är ett öde som drabbar övergångens hjältar. De betvingar de tvehågsna ur en gammal generation till priset av en senare påkommen orkeslöshet när en yngre är på plats. Nils Larsson drev på representationsreformen 1865 men drevs efter segern ut i den politiska periferin – en begävd och integer idépolitiker som inte fann sig alldeles väl till rätta i den nya partipolitikens intrigspel och irrgångar. Han levde mellan 1822 och 1896. Höjdpunkten i hans karriär inträffar när Sverige ömsar skinn – från ett restfeodalt privilegiesamhälle till ett klassamhälle byggt väsentligen på penningens makt.

Denne märkesman har Håkan Larsson, före detta centerpartistisk riksdagsman (2002–2006) och chefredaktör för *Östersunds-Posten*, ägnat betydande forskarmöda. I en tunn biografi och en ströskrift lyckas han ge kontur och gestalt inte bara åt en sällsynt framgångsrik och framsynt odalman utan också åt en epok som var enastående rik på talanger, tänkare, talesmän för det ena och andra intresset. Den hade plats för både rojalister och rabulister. Mot J A Gripenstedts retorik på Riddarhuset svarade en August Blanchés storvulnhet i borgarståndet och en Nils Larssons pregnanta yttranden i bondeståndet. De hade alla tre på underfundiga vägar skaffat sig en överlägsen bildning och klarsyn (vilket var just vad ett sklerotiskt samhälle frågade efter vid denna tid), ehuru utan att komma från en självklar social elit; Louis De Geer, justitie-

statsministern och representationsreformens signatär, tillhörde ju också en fattigare gren av sin ärorika ätt, ett förhållande som han inte försummar att framhålla i sina ytterst underhållande memoarer.

Många reformatörer kom underifrån eller in från sidan. Det betyder inte att de saknade resurser, mentala och materiella. Nils Larsson ärvde ett betydande hemman till vilket också hörde handel och köpenskap i ett landskap där ståndspersoner i övrigt var sparsamt förekommande. Vid faderns död avyttrades ett manufakturverk som hade tillverkat bland annat järnspik och därmed växte den pekuniära förmögenheten; Nils Larsson skulle själv ha ekonomiska intressen i fabriksstillverkat brännvin, vilket gjorde honom mindre benägen att stödja frisinnade nykterhetssträvanden, och i storskalig mejerihantering. Han framstår närmast som en illuster exponent för en kapitalstark och självmedveten bondeadel. När han och hustrun Ingeborg Nilsdotter år 1894 firade sitt guldbrylllop, var detta en begivenhet som ortspressen gav stort utrymme åt – menyn var på franska, den innefattade sju rätter och lika många sorters vin, eftersläckning att förtiga. I samband med sin avgång som talman 1866 ska Nils Larsson enligt legenden ha erbjudits att bli landshövding i Östersund men avböjt, på hustruns inrådan. Talman i andra kammaren blev han heller ej; till det uppdraget utsåg Carl XV istället en representant för de högre stånden, biskopen i Karlstad, Anton Niklas Sundberg. Nils Larsson anslöt sig inledningsvis till det ministeriella partiet, det vill säga De Geers och Gripenstedts moderatliberaler, och sökte sig först tövande till storböndernas skara. Vice ordförande i konstitutionsutskottet var det förnämsta ämbete han beklädde i tvåkammarriksdagen,

där han satt fram till 1876, för att återkomma under den urtima majriksdagen 1887, som frihandelsvän.

Sådan var han under hela sin politiska gärning. Jämtska bönder odlade inte spannmål för avsalu i någon större omfattning och behövde därför inte tullskydd – sätillvida bedrev Nils Larsson regionalistisk intressepolitik, från sitt tidiga inträde i bondeståndet 1850. Men därtill var han principiellt liberal. Han angrep börsrätten och förespråkade en helt fri jordmarknad, med den ovanskliga förtjänsten att släktfejder uteblev. Han ansåg grundskatterna förlegade och ville ha ett enhetligt skattesystem med uppbörd i pengar, inte in natura. Han motsatte sig skjutsväsendet. Han stödde en reform av krigsmakten i riktning mot folkbeväpning. På länsnivå lyckades han hävda principerna för det uråldriga jämtska länsjämnadstinget när kommunal- och sockenstyrelsen förändrades i början av 1860-talet. Få byråkrater och många järnvägsspår var Nils Larssons paroll. I Frösö trivialskola hade han lärt sig inte bara praktiska färdigheter utan också tyska, historia, geografi under fem år; i översättning studerade han tidigt Bastiat och Adam Smith. Inom unionen värnade han Norges rätt och likställdhet. Som 26-åring hade han, revolutionsåret 1848, tagit initiativ till ett reformsällskap i Östersund. 1870 höll han högtidstalet för Björnstjerne Björnson när denne besökte Sveriges riksdag. Sju år tidigare hade han invalts i Lantbruksakademien.

Tullus-bonden var, skriver Håkan Larsson med utstuderad överdrift, "en radikal centerpolitiker före Centerpartiet".

För eftervärlden framstår Nils Larsson, med släktnamnet Lindberg, som en ganska tidstypisk blandning av entreprenör, ideolog och pragma-

tisk konfliktlösare. Håkan Larsson, ingift i ett senare släktled, har gjort honom till en storman, som han förvisso var i samtidens ögon och även i sina egna. Mera sällan tycks han ha gått med plogen. Fadern kallades brukspatron; som hemmansägare var sonen bestämt i godsägarklass. Staty står han på läns museet i Jamtli.

Anders Björnsson

MATS LARSSON

Åke Wiberg. Entreprenör och politiker.

Stockholm: Atlantis 2008. 286 s, ill.

Bland upsaliensiska ekonom-historiker har det funnits en fåbless för personhistoria. Håkan Lindgren utkom förra året med ett efterlängtat storverk om Jacob Wallenberg och Karl Gustaf Hildebrand skrev på sin tid ett mästertligt arbete om Erik Johan Ljungberg och Stora Kopparberg som det på varje sida är en litterär njutning att läsa. Bo Gustafsson intresserade sig för de ekonomiska doktrinernas historia och skrev i denna anda tidiga uppsatser om svenska tänkare som Knut Wicksell och Gustav Cassel och som en mogen man om Gunnar Myrdal (för *Svenskt Biografiskt Lexikon*, en skiss som ledsamt nog inte hann växa ut till en bok). Nu sällar sig professor Mats Larsson till denna skara med sin biografi om Åke Wiberg – fabrikör, politiker, donator, en kombination som av olika anledningar har kommit att bli alltmer otidsenlig.

Mats Larssons bok har levnadsteckningens klassiska kvaliteter. Den går varsamt fram med

sitt föremål, utan att väja för det komplicerade i gärning och personlighet. Den redovisar fakta efter en väl genomtänkt struktur; författaren tappar aldrig det kronologiska greppet men tillåter sig ändå tematiska djupdykningar. Det länder Larsson till heder att han är försiktig med specialiserad jargong, och just detta bär vittne om att han behärskar sitt stoff och mycket mer därtill. Han har gjort ett lämpligt urval för att kunna forma ett vackert porträtt. Det finns få transportsträckor och föga omtugg i hans framställning. Nyfikenheten på ämnet stillas inte förrän boken är färdigläst i ett enda svep. Vem var då Åke Wiberg?

Mången forskare som sökt medel ur Åke Wibergs stiftelse har nog då och då ägnat saken en tanke. Artikeln om honom i *Svensk Uppslagsbok* (1955) skrevs medan Åke Wiberg ännu levde och är ytterst knapphändig; den har karaktären av CV och avstår helt från personomdömen. "En av högerns främsta kapaciteter i ekonomiska och handelspolitiska frågor", heter det lakoniskt om hans insats som riksdagsman på 1940-talet. (Den som höll i pennan, Jean Braconier, kom senare – liksom Wiberg gjort – att representera högerpartiet i fyrstadskretsen.) Väl behängd och dekorerad blev han under en blott sextiättårig levnad. Hur han ändade sitt liv klargörs aldrig riktigt. Lika gott det – vissa saker mår bra av att förbli gåtfulla, början liksom slutet.

Åke Wiberg föddes på sätt och vis in i svenskt näringsliv, men det var inte som arvtagare han tog sig fram utan som nydanare. Fadern, Yngve Wiberg, ägde och drev en rörelse i skobranschen med bas i Göteborg. Att sönerna – Åke och brodern Magnus, tre år yngre – skulle bli industrialister, och komma att arbeta nära varandra, var på intet sätt givet. De gick från början

Recensioner

skilda vägar, Magnus en mer praktisk, Åke en tydligt akademisk väg. Åke lämnade läroverket på latinlinjen med tämligen slätstrukna betyg; ändå lyckas han tjugo år gammal avlägga en fil kand- och tre år senare en jur kand-examen vid Lunds universitet. Det går undan och studierna bedrivs med stor målinriktning; av allt att döma blir det inte mycket tid över för något mera gediget kår- eller nationsliv, som inte sällan har varit inkörsporten till politisk verksamhet i ledande befattningar. Åke Wiberg förefaller förvisso ha åstundat en sådan från sitt tidiga vuxenliv. Likväl valde han att skaffa sig en professionell plattform och ett ekonomiskt oberoende innan han slog in på en politisk bana. Redan vid tjugosex års ålder blir han ledamot av Advokatsamfundet. Inriktningen är bolagsrätt. Som juridisk rådgivare skaffar han sig förtroendeuppdrag och ägande i en textilindustri, Malmö Strumpfabrik, som kommer att bli grundbulten i ett dynamiskt affärs- och finansimperium med diversifierad produktion och intrikat förvaltning. Med nöd och näppe undgår han på 1930-talet att bli assistent till kreditchefen i Stockholms Enskilda Bank, Richard Juhlin – en sådan position skulle förmodligen ha stäckt eller i vart fall senarelagt Wibergs inträde på den politiska arenan och den skulle knappast ha gjort honom till ledare för en modern industrirörelse.

Mats Larsson tecknar bilden av en innovatör – också om Wiberg saknade insikter i tillverkningens tekniska detaljer – som månade om en förstklassig maskinpark och om personalens trivsel i och utanför arbetet. Detta utgjorde ovanskliga konkurrensfördelar på avsättnings- och arbetsmarknader och stämde också väl in på en person som hade en solitt konservativ lägg-

ning men som aldrig nöjde sig med beprövade metoder utan ständigt ville testa nymodigheter. Genom reklam för egna produkter försökte han bryta grossisternas traditionella makt över konsumenterna och väcka en slumrande efterfrågan, inte minst på modeartiklar. I politiskt hänseende tillhörde han den svenska högers icke-nationalistiska falang – han tog kampen mot de ungnationella inom partiet på största allvar och i ekonomiska frågor var han en out-rerad liberal, med djup misstro mot ett socialiseringsspöke som han hade varit med om att utmåla redan i kosackvalet, 1928. Fyra år senare gjorde han ett misslyckat försök att bli valbar på Allmänna valmansförbundets riksdagslista. Sin politiska skolning får han under trettitalet i Malmö stadsfullmäktige – och genom aktiviteter i olika industriella branschorgan, bör väl tilläggas – så när han 1940, trettiåtta år gammal, väljs in i andra kammaren, framstår han redan som en fullfjädrad parlamentariker. Till allmän förvåning får han omedelbart en ordinarie plats i bankoutskottet, där han i slutet av sin riksdagsperiod också svingar klubban. I riksdagsgruppen går han in för att samordna och effektivisera arbetet, bland annat genom att tillföra förstärkta kansliresurser. Också i denna verksamhet gjorde han sig gällande som en modernisatör.

Det är inte främst en intresseföreträdare för medelstor industriproduktion vi får syn på under Åke Wibergs nio år i Sveriges riksdag: det är lika mycket en idépolitiker med starka kulturella och humanistiska empatier. Bland Wibergs flitiga motionerande dyker det upp tankegångar som man kanske inte hade förväntat sig i ett så högerliberalt sällskap. År 1942 föreslog

han till exempel punktbeskattning på viss magasinsspress, så kallade förströelsetidskrifter. Kolorerade veckotidningar såg han som ett hot mot kvalitet och god smak och det borde kunna stävas genom införande av "lyxskatt". "[D]en hejdlösa konsumtionen av veckotidskrifter", framhöll han i sin motion, "är ett minst lika viktigt moment som filmen i den andliga förflackning som alltmer börjat anses som en allvarlig fara för vårt lands andliga utveckling. Ur denna synpunkt är den inskränkning i tidskriftsläsandet, som en beskattning med åtföljande prisförhöjning skulle kunna medföra, endast av godo." Vad staten fick in den vägen skulle sedan kunna reserveras "för att främja ungdomsvård samt vetenskap och forskning", ansåg han. Mot en sådan bakgrund är det inte heller märkligt att Åke Wiberg kunde bli en entusiastisk anhängare av den socialdemokratiska ecklesiastikministern Arthur Engbergs program att en procent av kostnaden för allt offentligt byggande borde anslås till konstnärlig utsmyckning. Sina synpunkter fick Wiberg möjlighet att driva som en aktiv ordförande i Statens konstråd på 1940-talet. Under riksdagsåren hade han anseende som en saklig och icke-demagogisk debattör. Någon polemiker och folktalare av rang blev han ej.

Fysisk ohälsa tvang Åke Wiberg att trappa ned i förtid. 1949 lämnade han riksdagsuppdraget, före fyllda femti. Magnus, brodern, hade som disponent tagit över skötseln av strumpfabriken sedan flera år tillbaka. Åke kunde nu koncentrera sig på finansierings- och förvaltningsfrågor i en ständigt växande koncern som också innefattade handel med järn och stål. Under trettitalet hade han skaffat sig en större jordbruksfastighet i Skåne dit han tänkt dra sig tillbaka om kriget

skulle stå för dörren. Längre fram förvärvade han en herrgård i Värmland, Apertin, där han byggde upp en anseelig privat konstsamling och umgicks med bekanta ur landets politiska, ekonomiska och intellektuella grädda. Genom frikostiga donationer till kulturella och vetenskapliga ändamål kunde han utöva ett betydande inflytande också som privatman. 1948 utsågs han till styresman för Loka Brunn, med titeln överintendent, en deltidssyssla som knöt honom nära det kungliga hovet. Ett par år dessförinnan hade han deltagit i en delegation under prins Bertil till Sydamerika. Sitt kulturella kapital förmerade han sedermera genom styrelseuppdrag i Svenska Atheninstitutet och i Östasiatiska museet – en säker väg till den dåvarande monarkens hjärta.

Nu framträder väl Åke Wiberg inte som en alltigenom sympatisk person. Viss knölaktighet i hans läggning är omvittnad. Avundsmän har kallat honom ömsom "bluffmakare" och "pratmakare". Wiberg lär ha gillat att härja med folk. "Strebertyp av första ordningen. Full i fan av första ordningen", lyder en referens från en tillfrågad bankdirektör. Ingen ifrågasätter hans duglighet. "Möjligen slarvig men på intet sätt ovederhäftig", säger någon om Åke Wiberg i trettiårsåldern. Mot slutet av sitt liv förefaller Wiberg, dödsmärkt och mån om sitt finansiella och filantropiska eftermäle, ha drivits till luftoperationer och skalbolagsaffärer i den högre skolan. Taxeringsmyndigheterna kom något av detta på spåren och genom pressen blev saken allmänt känd. Åke Wiberg gick bort innan någon hann gå till botten med ärendet. Mats Larsson är klok nog att inte spekulera där ingen utredning är utförd.

Boken om Åke Wiberg infriar högt ställda

krav på noggrannhet och redlighet. Författaren kan konsten att skriva samhällshistoria genom att skärskåda ett enskilt levnadsöde. Fackhistoriker har ett ansvar för att sådant blir gjort.

Anders Björnsson

JÖRN DONNER

Diktonius: Ett liv.

Stockholm: Alfabeta, 2007. 348 s., inb., illustr., personreg.

Jörn Donner har skrivit en biografi över Elmer Diktonius (1896–1961), en av den finlands-svenska modernismens portalgestalter inom lyriken, till viss del även inom prosan. Edith Södergran hade med sin debut *Dikter* (1916) gått i bräsch för denna nya litterära riktning, där tysk expressionism, fransk symbolism och rysk futurism smält samman. Från debutsamlingen *Min dikt* (1921) fram till avskedet med *Novembervår* (1951) utvecklade Diktonius ett eruptivt lyriskt författarskap, där personligt blandades med politiskt, självvranssakan med kärlek till allt jordiskt växande, inåtvändhet med längtan efter jagutplånande gemenskap. Diktonius var självsvåldig: i strävan att omfatta och spegla den värld som han sett skydde han inte det grymma eller avskyvärda. Berättelser och erfarenheter från inbördeskriget i Finland våren 1918 spädde på. Själv var han aldrig någon handlingens man och deltog heller inte som kämpe på den röda sida, där han hade sina politiska sympatier. Men den avgrund mellan de olika klasserna i Finland som kriget öppnat, det nya samhällsklimat som följde

Elmer Diktonius. Träsnitt av Henrik Tikkanen.

i spåren på blodsutgjutelserna, gick svårligen att förena med ett gracilt och sirligt uttryckssätt. 1800-talets lyriska idiom tycktes en gång för alla passerat. Det taggiga och sönderbrutna, i mångas öron "råa", litterära språk som blev Diktonius särart passade bättre för en ny tids erfarenheter och inre tillstånd.

Var och en som läst Diktonius vet att dennes språk är påfallande musikaliskt. Vare sig det gäller prosa eller lyrik är hans rytm och tonfall mycket specifikt. I ungdomen drömde han om att bli kompositör eller åtminstone musiker, innan han kapitulerade och gav sig litteraturen i våld. Han skrev till Arnold Schönberg men uppnådde aldrig att bli dennes elev. För egen del gav han lektioner i musik och pianospel åt Otto Ville Kuusinen, en herre som ett par årtionden senare skulle göra sig känd som ledare för den

Recensioner

”folkregering” i Terijoki, vilken bildades i december 1939, på Stalins order, under pågående vinterkrig med Sovjetunionen. Inte oväntat blev Kuusinen handledare för Diktonius in i politiken värld, men någon alldeles lärorikt bolsjevisk alumn blev nog aldrig den femton år yngre musikläraren. Efter inbördeskriget och upplevelserna av vad detta ställt till med i Finland, svalnade omsider Diktonius revolutionsiver. Kuusinen befann sig då sedan länge i Moskva i kretsen runt Stalin. Till skillnad från många andra inom det sovjetiska ledargarnityret, klarade han sig igenom utrensningsskampanjerna och dog 1964 en naturlig död. Hans kvarlevor placerades i Kremlmuren. Diktonius å sin sida skulle under resten av sitt liv hålla Kuusinen räkning för den uppmuntran denne en gång levererat. Någon marxist blev Diktonius dock aldrig. Han hade varken läst Marx eller Lenin. Politisk teori var inte hans sak.

Diktonius utvecklade i stället ett försvar för det enkla och konkreta livet, ja lutade i den diktning som flöt ur hans penna under senare delen av hans skrivarliv nog snarast åt något slags panteism. Sina fem sista år sjönk han in i ordlös stumhet – varken skrev eller talade, en ruin över den våldsamma skaparkraft som en gång burit honom. Sannolikt hade han tidigt drabbats av Alzheimers sjukdom.

Spåren efter Diktonius är knappast överväldigande. Någon självbiografi skrev han aldrig, även om en hel del självbiografiskt finns invävt i hans kortprosa. Ganska snart efter att tystnaden inträtt, tycktes även intresset för hans diktning ha svalnat. För den rikssvenska lyriska modernismen – Artur Lundkvist, Stig Carlsson m.fl. – var han en viktig impulsivare under ett visst skede av deras utveckling. Också för somliga

40-talister torde han ha betytt något, även om dessa aldrig ville vidkännas detta. För egen del minns rec. med vilka blossande kinder vi unga gymnasister i 1950-talets Norra Latin tog del av Diktonius diktning och efter fattig förmåga sökte efterlikna.

Jörn Donner har tecknat Diktonius porträtt med hjälp av personliga sammanträffanden från den tid, då han själv ännu var en skribent i vardande. Bevarade brev i olika arkiv liksom samtal med personer som en gång känt diktaren har också fått bidra till karaktäriseringen. Donner faller dessutom med jämna mellanrum in betraktelser från sitt eget liv som författare och politiker. I någon mån blir bilden av Diktonius också en projicering av Donner. Längre tillbaka var tanken, att boken om Diktonius skulle bli en doktorsavhandling. Men en njugg litteraturformalist till professor fordrade, att Donner måste avverka en 60 veckors teorikurs innan det kunde bli tal om att lägga fram någon avhandling. Detta accepterade inte Donner och i stället tillkom den bok som nu föreligger. Den är spretig och subjektiv, saknar fotnoter och litteraturlista, kastar sig ibland in på farliga villospår. Likafullt är den oavbrutet fängslande och ger en glasklar bild av ett smärtsamt och ogint öde. För Donner har nog den ungdomliga entusiasmen i betydande grad svalnat för delar av Diktonius diktning. Men tillräckligt mycket av gammal kärlek finns kvar för att med osläckt iver lotsa in den som föga vet mot ett drabbande författarskap.

Olof Hägerstrand

KENNE FANT

Torgny Segerstedt.

Stockholm: Atlantis bokförlag, 2007. 379 s., inb., litteraturförteckn.

För samvetsömma svenskar har den egna regeringens eftergifter visavi Tredje riket under kriget under snart 70 år utgjort en återkommande huvudvärk. Nattliga permittenttåg, hästskotrafik, Engelbrechtsdivision, exporten av järnmalm och verkstadsprodukter liksom det på svenskt initiativ efter schweizisk förebild införda J-et i judiska tyska flyktingars pass har utpekats som exempel på undfallenhet inför naziregementet i Berlin. Per Albin Hansson och den samlingsregering han ledde har i eftervärldens ögon fått vidkännas flera osnygga plumpar i protokollet.

Den skamsne kan i sin bedrövelse ändå hänvisa till Torgny Segerstedt, under åren 1917–1945 huvudredaktör för *Göteborgs Handels- och Sjöfarts-Tidning*, (GHT). I otaliga artiklar gick denne till rätta med regeringen för dess ryggradslöshet inför tyska propåer. Inte många dagar efter Hitlers tillträde som rikskansler den 30 januari 1933, hade Segerstedt mottagit ett rasande telegram från Hermann Göring, sedan han i en artikel hänfullt rubricerat den nye regeringschefen i Tyskland som ”en förolämpling”. Telegrammet hade vid ankomsten först hamnat i papperskorgen, eftersom ingen kunde tro annat än att det handlade om ett blodigt skämt. Men sedan man kontrollerat avsändarens äkthet genom kontakter med Telegrafverket plockades telegrammet upp ur papperskorgen och hamnade inom glas och ram på Segerstedts tjänsterum.

Tillsammans med ett antal andra opinionsbil-

dare i landet – Vilhelm Moberg. Eyvind Johnson, Karl Gerhard, Johan Selander i *Eskilstuna Kuriren*, Ture Nerman i *Trots allt!* – företrädare Segerstedt ideal och värderingar, vilka först efter Tredje rikets nedkämpande framstår som självklara och lovvärda för alla övertygade demokrater. Under sin kampanj mot Tredje riket och Hitler fick han erfara hur GHT från 1939 utsattes för en annonsbojkott av industriledare och köpmän i hemstaden; vitala ekonomiska intressen i förbindelserna med Tyskland ansågs lida skada genom den hänsynslöse tidningsmannens framfart. Allt efter som Segerstedt skärpte tonen i kritiken av regeringen, hemsöktes GHT av dekret och ingrepp uppifrån. Inte mindre än vid sju tillfällen togs tidningen i beslag. Mynigheterna hade ett bestyr med från regeringspolitiken avvikande meningar under dessa krigsår: bara i mars 1942 beslagtogs 38 tidningar och sammanlagt under hela det året 139.

Från 4 juni 1917 till 14 mars 1945 publicerade Segerstedt över 10 000 artiklar i GHT. Han började sina bana som tidningsman i demokratis inledningsskede och tycks stundom inte alltid ha vägt sina ord tillräckligt vid bedömningen av folkstyrets innebörd. Inte sällan kunde han raljera med den förflackning och gynnandet av medelmåttighet på det kvalitativas bekostnad som det nya statsskicket tycktes föra med sig. Förklarligt nog skulle snart somliga ifrågasätta hans människosyn och demokratiska övertygelse. Tveklöst var han intelligensaristokrat och kraven på respekt för den egna personliga integriteten upplevdes kännbart av alla i hans omgivning. Men det är först när Hitler och nationalsocialismen blivit en maktfaktor att räkna med som hans demokratiska patos och glödande humanism utkristalliserar sig. Den nya tyska

regimen tycks ha tvingat honom att verkligen rannsaka sina innersta värdepremisser och med full kraft ägna sina krafter åt att definiera och försvara demokratins ideal. För alla som någon gång hemsökts av skammens och självplågeriets huvudvärk till följd av svenska krigstida eftergifter gentemot Tredje riket är Segerstedt ett pålitligt aspirin.

Kenne Fant har skrivit en inträngande biografi över Torgny Segerstedt. När detta skrives är det 45 år sedan Estrid Ancker utkom med sin studie över samme man och 52 år sedan dottern Ingrid Segerstedt Wiberg utkom med sin. Har nya drag i tidningsmannens personlighet blottats? Har nya omständigheter kommit i dagen? Har nya arkivfynd gjorts? Inget tyder på detta. Lika fullt är Fants bok berättigad: nya generationer behöver komma i kontakt med beredskapsårens verklighet och de motsättningar mellan moralisk princip och politisk praxis som Segerstedts publicistik ger rika exempel på.

I fråga om synen på Segerstedt har förvisso en omsvängning ägt rum under senare decennier. För vissa historiker ter sig Segerstedts pläderingar ansvarslösa och inkonsekventa. Thorsten Nybom har menat, att konsekvensen av den hållning som Segerstedt med sådan bravur företrädde borde ha varit att han förespråkade ett svenskt krigsdeltagande. Som tidningsman behövde Segerstedt aldrig beakta de risker som regeringen levde med varje minut av dygnet. Ur den synvinkeln kan hans publicistik te sig ansvarslös och kortsynt. Regeringens och Per Albin Hanssons agerande har i motsvarande grad undergått en uppvärdering. För dem fanns två huvudambitioner: att hålla Sverige utanför världskriget och att klara av folkförsörjningen. I så måtto var de framgångsrika. Hur man än

vrider på saken, kommer rimligtvis motsättningen att kvarstå. Segerstedt var moralist och skrev efter sin inre övertygelse: det är inte rådligt att dagtinga med sitt samvete, kunde han utbrista i Luthers efterföljd. Regeringen å sin sida kunde med samma självtröstandighet hänvisa till att det är lika litet rådligt att driva in det land den är satt att styra i en förhärjande världsbrand.

Segerstedt har fått sina demokratiska värderingar ifrågasatta. Men även på regeringstaburetterna fanns tvivelaktiga uppfattningar, bortsett från justitieministern K.G. Westman, vilken ju var uttalad antisemit och beträffande sin antagonist på GHT framt kunde hävda att denne "befinner sig i oskuldens ansvarslösa tillstånd, i ett besinningslöst raseri. Hans judiska älskarinna har undanträngt hans själ och ersatt den med en judesjäl". Mer förvånande är de salomoniska vishet som försvarsminister Per Edvin Sköld uttrycker med tanke på framtiden: "Detta utrikespolitiska läge hindrar oss svenskar från att ha intresse av att någondera av de krigförande länderna segrar i det pågående kriget. En uppgörelse utan någons underkastelse ligger därför i vårt intresse." Även den som bedömer Segerstedts pläderingar som äventyrliga och kortsynta måste häpna inför att finna en hållning som Skölds företräd på en tung post inom regeringen.

Fants bok är skriven i ett personligt röstläge. Den är passionerad i sitt försvar för det fria ordets livsmöjligheter. Den historiska bakgrundsteckningen är bred och vittnar om god beläsenhet. Lika fullt har jag funnit ett antal mindre fel ifråga om datum och årtal, men inget är särdeles graverande. Mussolini grep t.ex. makten i Italien 1922, inte 1925 (s. 86). Åldersskillnaden mellan Marcus Wallenberg och Segerstedt var 12 år, inte 22 (s. 93). Per Albins ofta citerade "vår beredskap

är god" hänför sig till frågan om landets livsmedelförsörjning och uttalades inför ett auditorium på Skansen i Stockholm den 27 augusti 1939 och handlar inte om landets militära resurser (s. 281). Hitler förklarade krig mot USA den 11 dec. 1941, inte två dagar tidigare (s. 320).

Fants bok ger en nyanserad och distinkt bild av krigsårens mest uppmärksammade publicist. Med tanke på den omvärdering av Segerstedts insatser som vissa historiker gjort, hade mer av problematisering och beaktande av samlingsregeringens dilemma och inbördes motsättningar varit på sin plats. Som helhet gör boken ett övertygande intryck i kraft av sin livfullhet, sin sanningvilja och sin generösa tidsskildring.

Olof Hägerstrand

MARIE LOUISE RENATA RODÉN (RED.)

Brev och skrifter. Kristina

Översättning Cecilia Huldt och Viveca Molander, inledning Peter Englund. Svenska klassiker utgivna av Svenska Akademien.

Stockholm: Atlantis, 2006. 200 s.

Få svenska monarker har fått sitt skrivande så noga analyserat och omdebatterat av forskarna som drottning Kristina. Samtidigt är det bara en del av hennes litterära kvarlätenskap som har hamnat i forskningens fokus, främst hennes maximer. Därför är det värdefullt att ett urval av hennes övriga skrifter och brev nu har utkommit i Svenska akademiens klassikerserie. Det rör sig om hennes självbiografi, ett par texter om Sver-

iges vapen respektive Amarantas brödraskap samt en viktig text om Alexander den store.

Ur personhistorisk synvinkel är den första av de tre texterna i särklass mest intressant. Självbiografen torde ha påbörjats i slutet av 1660-talet och sammanställdes i sin slutliga form först år 1681. För varje bearbetning försvann en del drag av den äkta Kristina och ersattes med formuleringar som anpassades till de rådande förhållandena. Självbiografen avslutades aldrig men de delar som ändå fullbordades är nog så intressanta. De är fyllda med en lojal beundran för fadern, Gustav II Adolf, medan modern Maria Eleonora får en mera kritiskt överseende behandling. Faderns och sedan förmyndarregeringens aktiva utestängande av modern från regeringssysslorna möts med förståelse från Kristinas sida; det var närmast en lycka för Maria Eleonora att slippa befatta sig med regeringsbestyren: "Men jag skattar henne lycklig för att inte ha blivit inblandad i denna förfärliga syssla. Att utesluta henne från regeringen var förmodligen det största kärleksbevis som min far kungen kunde skänka henne."

Men kritiken mot moderns förmåga att klara av en regerande drottningens förpliktelser beror inte endast på hennes personliga svagheter, tvärtom enligt Kristinas i detta sammanhang ofta citerade uttalanden om kvinnors olämplighet för politiska uppdrag: "Kvinnors okunnighet och deras själsliga, kroppsliga och andliga svaghet gör dem olämpliga att sitta på tronen." Kristina själv var naturligtvis ett undantag eftersom hon hela tiden fostrats för detta värv och därmed fått en uppfostran som inte skilde sig från den en prins skulle ha fått.

De olika texterna bekräftar bilden av Kristina som en mycket intellektuell person med breda

intressen och kunskaper. Hon är en mycket skrivande person, som inte bara skriver t.ex. en självbiografi för att följa med tidens sed att en person med hennes ställning så skulle göra, tvärtom skriver hon uppenbarligen sina texter för att hon anser sig verkligen ha något att säga. Efter sin abdikation 1654 skrev hon huvudsakligen på franska, men undantag finns. Hennes skrift om "Sveriges forna vapen" skrev hon helt på italienska och den är också hennes sista större text, nedskriven så sent som 1687, två år före hennes död. Den har tidigare bara getts ut på italienska.

En viktig del av texten handlar om hur hon själv med en rad åtgärder beredde vägen för kusinen Karl Gustavs vandring mot makten och slutliga tronbestigning efter hennes abdikation. Detta skedde trots tidvis hårt motstånd från riksrådet. Kristina låter inte läsaren tvivla på hur Karl X Gustav (och därmed i förlängningen hans son Karl XI) hade kommit i besittning av tronen: "År 1650 kallade Drottningen honom tillbaka till Sverige, utnämnde honom till Arvsfurste och gav honom titeln A.R. [...] Detta är enda grunden till Prins Karl Gustavs framgång, och den trappa uppför vilken Drottningen så att säga med fast arm ledde honom till Tronen."

Utgåvan innehåller också 15 brev från Kristina till olika mottagare, främst naturligtvis till kardinal Decio Azzolino, hennes förtrogne och livskamrat. Breven från Hamburg på 1660-talet visar en person som bekymrar sig om såväl sin hälsa som sin ekonomi, men också hur Kristina aktivt följer med i den europeiska storpolitiken och ännu strävar efter att skaffa sig en politisk roll.

Av särskilt intresse är ett par brev till Sveriges delegater vid fredsförhandlingarna i Osnabrück, Johan Oxenstierna och Johan Adler Salvius. De

båda var som hund och katt vilket självfallet hämmade de svenska insatserna vid förhandlingsbordet. I december 1647 skrev hon delvis likalydande brev till dem båda och uttryckte sitt stora missnöje över att deras motsättningar hade gått så långt att de till och med skrev rapporter med delvis olika innehåll hem till drottningen. I skarpa ordalag tillhölls de två stridstupporna att hålla sams och arbeta för hennes och rikets bästa. Breven ger en närmast övertydlig illustration till vad bristande personkemi kunde resultera i och för Sveriges del riskera hela fredsverket efter det trettioåriga kriget.

En person var föremål för Kristinas beundran mer än alla andra, döda eller levande, nämligen Alexander den Store. Han är för henne den främsta förebilden för alla furstar, vilket är särskilt tydligt i hennes text "Alexander den Store". Det finns forskare, som inte utan rätt har talat om hennes "Alexandersfixering".

I mars 1652 skrev Kristina till lantgreven Fredrik av Hessen, som just då kringgärdades av rykten om att han förberedde sig på att övergå till katolicismen. Lantgreven avråddes av Kristina från att ta ett sådant steg, men endast av hänsyn till statsnyttan. Några religiösa argument mot ett trosbyte anförde hon aldrig, vilket av vissa forskare har tolkats som att hon i praktiken lade grunden för sin egen trosomvändelse (vilken hon vid denna tid redan höll på att förbereda).

De här exemplen torde visa att denna lilla, väl genomarbetade, volym med Kristinas skrifter och ett urval av hennes brev ger en rad viktiga kunskaper om såväl hennes inställning till historiska, politiska och religiösa frågor, som av hennes syn på den egna uppväxten och föräldrarna. Men inte minst ger breven också viktiga inblickar i

hennes vardagsbekymmer och därmed får läsaren en god introduktion till den mångfacetterade människa som drottning Kristina var, såväl före som efter tronavsägelsen.

Lars Ericson Wolke

CARIN BERGSTRÖM

Stina Piper. Grevinna i 1700-talets Sverige.

Stockholm: Atlantis förlag, 2007, 264 s., ill.

Det måste sägas direkt: den förre chefen för Skoklosters slott har skrivit en av de bästa biografier som gjorts över en person från det svenska 1700-talet. Carin Bergström har presterat en livfullt skriven, men samtidigt solitt källkritiskt belagd biografi över en av det svenska 1700-talets mest intressanta kvinnor. Stina – eller egentligen Christina Charlotta – Piper föddes in i en av den svenska högadelns främsta ätter och fann sedan, på olika sätt anknytning till ätterna Brahe, Ribbing och Scheffer. I stort sett hela tiden under hennes levnad hade hon en nära kontakt med kungafamiljen, personifierad i form av drottning Lovisa Ulrika och hennes son Gustav III.

Stina Piper hade ett omväxlande men sedermera också mycket sorgligt liv. Ett liv som syntes ljust förbyttes år 1756 i en katastrof: Stina Pipers förste make Erik Brahe avrättades som i högsta grad inblandad i det av kungatrogna planerade kuppforsöket mot hattarnas styre år 1756. Erik Brahe dog för bödelns hand bara ett

fåtal meter från sitt hem på Riddarholmen år 1756, och hustrun Stina Piper fick kämpa vidare, med såväl omhändertagande av familjen som ett omfattande godskomplex. Den unga änkan blev både styvmor till fyra barn och ung mor till ett eget barn.

Carin Bergström beskriver på ett livfullt sätt Stina Pipers uppväxt i palatset vid Munkbron i Stockholm – dit en mängd råvaror och mat fördes från familjens huvudgods, Ängsö i Västmanland. Som nygift flyttade hon till Riddarholmen och då blev det Braharnas Rydboholm som försåg hushållet i huvudstaden med varor av olika slag. Som änka bosatte sig Stina Piper 1756 på Västra Trädgårdsgatan.

Genom ett noggrant och framgångsrikt forskningsarbete kan Carin Bergström belägga samtida rykten om att Stina Piper hade en mycket nära relation med sin kusin Carl Ribbing; en relation som resulterade i tre barn. Sedermera gifte hon sig med den framgångsrike och högättade politikern, greve Ulrik Scheffer. De flesta av hennes styvbarn och barn avled i unga år – här var kopporna en dräpare som i 1700-talets Sverige inte gjorde någon skillnad på hög och låg på den sociala stegen.

En av Carin Bergströms viktigaste prestationer är skildringen av vardagen hos den högadeliga familjen i Stockholm. Pipers hämtade viktiga varor från Ängsö slott, medan hon som ingift i Brahefamiljen försåg hemmet på Riddarholmen med jordbruksvaror från Rydboholm i Uppland.

Boken om Sofia Piper ger en bra och livfylld bild av den högadeliga kvinnans liv under 1700-talet, under såväl den tyngre barocken som den mera lättsamma rokokon. Änkan Stina Piper levde ett stundtals ganska lättsinnigt liv, om än

helt i tidens anda. I sin biografi växlar Carin Bergström mellan stort och smått, mellan Stina Pipers liv som mor och styvmor, och mellan hennes roll som hushållsföreståndare och även rikspolitisk aktör.

Sällan har jag läst en bok som så tydligt och samtidigt spännande visar på den högadliga 1700-talskvinnans roll såväl som släktens förvaltare som mor till ett antal barn. Texten löper smidigt och innehåller de förklaringar som behövs. En god notapparat och litteraturoversikt för läsaren djupare in i detta problemkomplex. Boken bygger nästan helt på ett brett utnyttjande av enskilda arkiv och däri förvarad korrespondens mellan högadliga personer. Sällan har det så väl illustrerats hur långt man kan komma en människas privatliv för drygt 200 år sedan genom ett arbetskrävande spårarbete i en rad privatarkiv.

De kanske mest sympatiska delarna i boken utgörs av insprängda reflektioner från författaren som visar hennes eget forskningsarbete i jakten på spår efter Stina Piper. Det gäller såväl hennes bilresa till Ängsö eller ett besök i Medevi. Men det i mitt tycke kanske allra charmfullaste partiet i boken är inledningsorden i det första kapitlet, där författaren berättar hur hon räknar till 110 trappsteg upp till Stockholms stadsarkiv på Kungsklippan. Uppför dessa trappor tar hon sig i sin jakt på spår efter Stina Piper, i detta fall uppgifter om Stina Pipers dop år 1734. Sällan har väl en forskares vedermödor, i alla avseenden, men också målmedvetna forskarnit framträtt så tydligt. Resultatet har också blivit därefter, en sällsynt spännande och läsvärd biografi.

Lars Ericson Wolke

SVANTE NORRHEM

Ebba Brahe. Makt och kärlek under stormakts-tiden

Lund: Historiska Media, 2007, 192 sid, person-reg.

Ibland kan en historisk person vara både allmänt känd för eftervärlden och samtidigt väldigt anonym för samma eftervärld. Ebba Brahe torde vara ett av de bästa exemplen på detta motsägelsefulla fenomen. Genom sin tvångsvis avbrutna romans med den unge Gustav II Adolf har hon för evigt fått en plats i den svenska historien, och då i synnerhet i de mera romantiskt hålla framställningarna av densamma. Men vem var Ebba Brahe mer än en våldsamt förälskad tonåring som råkade fastna för "fel" person? Om hennes levnadsöden under sina återstående 60 år torde få svenskar ha någon närmare kännedom. Idag lever hennes namn främst kvar i Ebba Brahes palats på Götgatsbacken i Stockholm, strax bakom stadsmuseets lokaler.

Denna historiografiska obalans har Umeå-historikern Svante Norrhem åtgärdat med en nyutkommen biografi över Ebba Brahe. Boken är en utlöpare från hans också nyligen utkomna *Kvinnor vid maktens sida, 1632–1772* (2007), en undersökning av de kvinnor som var gifta med de ledande riksråden i Sverige.

Ebba Brahe framträder inte bara vid sidan av en mäktig man, utan det är som en relativt självständig privatekonomisk och maktpolitisk aktör som vi möter henne. Hon föddes 1596 i ett Sverige där de inrikespolitiska spänningarna var på väg att brista ut i öppet inbördeskrig. Med Abraham Brahe och Brita Leijonhufvud

som föräldrar föddes Ebba inte bara rakt in i den svenska högadeln, utan bokstavligt talat också rakt in i den politiska maktkampen mellan kung Sigismunds och hertig Karls anhängare. Hennes far var en av de få i Brahefamiljen som höll på hertigen och detta lönade sig rikligt för Abraham Brahe och hans närmaste. Men flera syskon till Ebbas föräldrar tvingades i landsflykt och fadern satt till och med i den domstol som i Linköping år 1600 dömde en av dennes svägrar till döden. Allt detta lär ha avsatt inte så lite bitterhet inom släkten.

Den korta och uppmärksammade romansen mellan Ebba och Gustav II Adolf hejdades av storpolitiska skäl. Inte minst kungens drottning Kristina ansåg att hennes son skulle välja en politiskt intressant partner, d.v.s. en tysk furstinna. Så blev det som bekant också. Ebba tycks tidigare ha förlikat sig med sitt oblida öde än den unge kungen. Flera av dennes brev till henne håller en vädjande ton som uppmanar henne att inte ge upp deras gemensamma hopp.

Alltnog. Ebba gifte sig istället med fältherren och politikern Jakob De la Gardie. Tillsammans byggde de två ett stort godsimperium på båda sidor Östersjön. Men makens politiska inflytande minskade flera år innan hans död 1652, och han drog på sig en hel del kritik för sitt styre på slotten i Reval och Riga. Vad som är avundsjuka och vad som är sakligt grundad kritik är inte alltid lätt att avgöra. Men det baltiska fögderiet blev i slutändan alltför svårt för Jakob De la Gardie, som förmodligen aldrig hämtade sig helt, vare sig fysiskt eller mentalt, från de många år han i början av seklet tillbringade i polsk fångenskap. De sista åren av hans levnad förmörkades bokstavligt talat av en allt svårare ögonsjukdom.

Ebba och Jacob fick 14 barn, av vilka män-

ga avled före modern. Men en röd tråd i Ebba Brahes liv blev att måna om barnens sociala karriärmöjligheter. Här visar Svante Norrhem tydligt vilken central position hon hade för att förbereda och främja sina barns kommande livsbanor. En höjdpunkt i det avseendet nådde Ebba Brahe på sin 49-årsdag, 1645, då hennes äldste son Magnus Gabriel gifte sig med pfalzgrevinnan Maria Euphrosyne, kusin till drottning Kristina. Närmare än så kunde man knappast komma de inre hovkretsarna.

Drottning Kristina blev också en nära vän till familjen och en flitig gäst på dess gods Jakobsdal (idag Ulriksdal) utanför Stockholm. Därför blev katastrofen också desto större när det på hösten 1653 kom till en brytning mellan drottning Kristina och Magnus Gabriel De la Gardie. Ebba Brahe fick senare uppleva hennes sons återkomst till makten i förmyndarregeringen för Karl XI, men dog 1674 och slapp därmed uppleva hans stora fall från makten.

Ebba Brahe är en av de få högättade kvinnor under stormaktstiden som källmaterialet i alla fall tidvis låter sentida forskare komma lite in på livet. För eftervärlden träder bilden fram av en ganska mångsidig kvinna på ett sätt som gör henne betydligt mera intressant som studieobjekt än till exempel Agneta Horn, som mest gått till eftervärlden tack vare sina språkligt lättsamma minnen. Vi har inga motsvarande texter bevarade av Ebba Brahes hand, men i gengäld ger flera av hennes bevarade brev väl så intressanta inblickar i hennes liv och verksamhet. I fallet Ebba Brahe bidrar också ett möbelinventarium bokstavligt talat till att ge liv och innehåll åt hennes hem på Götgatan.

Visst behandlar Svante Norrhem kärlekshistorien mellan Ebba Brahe och Gustav II Adolf,

något annat hade snarast varit att betrakta som tjänstefel. Men den är relativt sett ingen stor sak i boken. Istället framträder med tyngd bilden av en kvinna som år efter år, decennium efter decennium, målmedvetet arbetar på att stärka och behålla sina familjemedlemmars politiska, ekonomiska och, inte minst sociala position i den svenska stormaktens yppersta elit. Det är en spännande historia och den är bra berättad av Svante Norrhem.

Lars Ericson Wolke

BOEL ENGLUND & LENA KÅRELAND

Rätten till ordet. En kollektivbiografi över skrivande Stockholmskvinnor 1880–1920

Stockholm: Carlssons förlag, 2008. 409 s., ill.

Ellen Key, Selma Lagerlöf, Marika Stiernstedt och Elin Wägnér var välkända och omskrivna författare kring förra sekelskiftet. De har också blivit centrala namn i modern forskning. Men samtidigt som dessa fixstjärnor verkade trädde ett växande antal kvinnliga skribenter ut på offentlighetens scen, och dessa stod ofta i förbindelse med varandra. Under en period av urbanisering, sekularisering och modernitet skapades möjligheter till ett genombrott för den Nya kvinnan. Trots detta kvarstod många hinder i den konservativa manliga författarvärlden. Det är denna spänningsfyllda process som nu blivit

föremål för en omfattande och innehållsrik studie. Pedagog Boel Englund och litteraturvetaren Lena Kåreland har inom ramarna för forskningsprojektet "Formering för offentlighet. En kollektivbiografi över Stockholmskvinnor 1880–1920" fokuserat på ett antal kvinnor som framförallt ägnade sig åt litteraturbedömning i dagspress och tidskrifter i huvudstaden. Men de allra flesta av dem var även själva mångsysslare i det litterära fältet.

Att använda begreppet kollektivbiografi i detta sammanhang är ett spännande och produktivt grepp. Här används en prosopografisk metod, vilket innebär att man samlat in en mängd data om en större grupp kvinnors livsbanor, nätverk och karriärvägar. Från den personhistoriska databasen hämtas sedan fakta i syfte att jämföra och göra iakttagelser kring social sammansättning och förändring. Pierre Bourdieus tankar om sociala fält och nätverk har varit vägledande för projektets frågeställningar. Ur faktabanken har man valt ut 21 kvinnliga skribenter, flera av dem tämligen okända. Författarna deklarerar att de framförallt vill "se kvinnorna i relation till varandra och ge en bild av dem som en grupp individer med flera likartade egenskaper och karakteristika".

Englunds och Kårelands digra studie är oupphörligt engagerande att läsa. Det är en analys som har både bredd och djup. Men det är ingen lätt uppgift man förelagt sig. På grund av projektets omfattning och höga ambitionsnivå anar jag vissa problem med dispositionen. För att lyckas med kollektivbiografien har man medvetet valt att undvika minibiografier. Men boken erbjuder trots denna reservation flera fördjupningar i enskilda kvinnoliv. Lena Kåreland skriver om Selma Lagerlöf (som inte ingår i urvalet)

med motiveringen att hon är ett exempel på en kvinna som helt och fullt lyckades nå ut i offentligheten. Kåreland ger också ett inläggande porträtt av konstnären och författaren Mollie Faustman. Boel Englund lyfter fram den nu så aktuella Klara Johanson – en person som trots eller kanske tack vare sin särpräglade personlighet lyckades vinna erkännande som kritiker. Englund bidrar också med ett eget avsnitt om biografien som historisk metod. Dessa ganska personligt hållna reflektioner har kompositionsmässigt hamnat lite olyckligt mitt i boken. Textens ton skiljer ut sig i förhållande till de övriga kapitlen. Möjligen hade denna i och för sig intressanta diskussion vunnit på att ha placerats i bokens inledningsdel. För övrigt är de tio kapitlen författade gemensamt av Englund och Kåreland.

Rätten till ordet lyckas förmedla en helhetssyn på litteraturen i samhället, de sociala nätverken och de enskilda kvinnorna. Men ibland kan intressanta och viktiga fördjupningar i enskilda öden försvinna i rubriksättningen som följer de stora linjerna i undersökningen. I kapitel 3 har miniporträtten av exempelvis Sophie Adlersparre och Eva Fryxell tydligt markerats i rubrikerna, vilket hjälper den personhistoriskt specialintresserade läsaren. De 21 undersökta kvinnorna (förutom de som fått egna kapitel) dyker upp när de är relevanta i den löpande texten. Det lär därför ha varit en rejäl utmaning för skribenterna att hålla samman studien. Dispositionen kräver också en uppmärksam läsare som kan återkoppla till tidigare information om personen i fråga för att skapa sig en helhetsbild. Men som tur är finns ett bra personregister som man behöver använda för att kunna följa en enskild kvinna.

Kvinnornas sociala ursprung var huvudsakli-

gen samhällets övre skikt och kulturutövningen skedde inom den borgerliga sfären. Kontakter och nätverk omkring de välsituerade familjerna blev viktiga för att bli publicerad. Föreningsaktiviteter bidrog också till att skapa kulturella tillgångar. Men det räckte oftast inte. Kvinnorna befann sig ofta i de mindre statusladdade rummen i det litterära palatset. Litteraturkritiken för vuxna (och även vuxenlitteraturen) hörde till de hårda områdena och där markerade männen revir och ensamrätt gentemot kvinnornas försök till insteg.

Kvinnorna kom därför i hög grad att verka inom den mjukare delen av den litterära offentligheten. De skrev barnböcker och recenserade barnlitteratur, något som också kunde ge bättre ekonomisk utdelning. I kapitlet 4 om barnets ökade betydelse i samhället finner vi väl skrivna stycken om Gurli Linder, Nanna Bendixson, Anna Maria Roos, Amanda Kerfstedt, Helena Nyblom och Vera von Kraemer. Den i sin samtid mest kända av de undersökta kvinnorna – Ellen Key – ägnas ett omfattande kapitel med uppmärksamheten riktad mot hennes osedvanligt mångsidiga kontaktnät. Särskilt intressant är att läsa om Selma Lagerlöfs och Elin Wägners komplicerade förhållande till Key. En av orsakerna till att Key blev så omstridd lär ha varit att hon oförskräckt engagerade sig inom manliga fält som filosofi och politik.

Jag vill avslutningsvis betona att bokens tre första kapitel fungerar som en utmärkt kartläggning av de grundläggande sociala och kulturella förutsättningarna som kvinnorna hade för att kunna etablera sig i offentligheten och bidra till att nya fält växte fram. Här tecknas konturerna till Stockholm som kulturstad med kotterier, sällskap och salonger. Det tryckta ordets offent-

lighet i form av olika publiceringsmöjligheter och värdehierarkier presenteras. Framställningen bygger på tidigare forskning (som dokumenteras i notapparaten), men den blir varken tung eller rapsodisk utan präglas av gott driv. Denna historieskrivning borde läsas av alla som studerar eller intresserar sig för litteratur och kvinnorörelsens centrala frågor.

Jag kan inte påminna mig att jag läst en lika engagerande och heltäckande historisk överblick av ett kulturklimat. Detta i en studie som har som huvudsyfte att fokusera på enskilda kvinnliga skribenter med biografisk forskning som grund. Kollektivbiografien visar sig här bli ett sällsynt lyckat teoretiskt och metodiskt redskap. Den skickligt utförda analysen och det goda resultatet tror jag beror på att man har jobbat i team och ställt de övergripande frågorna redan från början. Englund och Kårelands studie manifesterar det stora värdet av tvärvetenskapligt samarbete.

Gunnel Furuland

THOMAS LINDBLAD

Gustaf Retzius. A Biography

Stockholm: Hagströmerbiblioteket, 2007. 204 s.

Gustaf Retzius (1842–1919) var en mångsysslare av rang. Han tillhörde Sveriges absoluta elit inom de medicinska vetenskaperna och upp-

nådde en position som internationellt mycket respekterad auktoritet. Samtidigt gjorde han sig ett namn som en framstående tidningsman vilken ingrep och räddade *Aftonbladet* när tidningen i mitten av 1880-talet verkligen var på fallrepet. Dessutom var han en så pass uppskattad poet och prosaist att han 1901 valdes in i Svenska Akademien. Ändå är hans eftermäle långt ifrån gott – åtminstone i Sverige. Tvärtom har han i breda kretsar kommit att betraktas som en envis, kompromisslös, fåfång och ståndaktigt stockkonservativ person. Hur har det blivit så?

Denna bakgrund gör att man med klart intresse – för att inte säga genuin nyfikenhet – öppnar Thomas Lindblads nyutkomna biografi över Retzius. Inledningsvis påpekar författaren också just detta: att eftervärldens omdöme om hans huvudperson varit föga smickrande. Uppenbarligen har Lindblads avsikt varit att ge Retzius vad han menar vara en välförtjänt upprättelse. Tyvärr kan jag knappast säga att han – trots uppenbara ansträngningar och tillgång till Retzius omfattande efterlämnade arkiv – lyckats särskilt väl i sitt uppsåt.

Det finns flera förklaringar till detta. Den främsta är att boken i praktiken formar sig till ett äreminne av nästan hagiografisk höjd. Retzius roll som storartad forskare och en veritabel föregångare inom vetenskapens värld skildras på ett direkt okritiskt sätt. Intrycket förstärks av att boken avslutas med tre uppsatser där nutida specialister levererar vad som närmast är devota hyllningstexter. Och säkert kan det ligga åtskillig sanning i denna redovisning – det är vanskligt att bedöma för en icke-fackman. En alltmer misstrogen läsare hamnar emellertid ändå till slut i den enkla funderingen att en så i alla avseenden framgångsrik forskare helt enkelt inte

kan ha existerat . . . Nog måste väl också Retzius ha misslyckats någon gång då och då – det är ju faktiskt ändå av felan som man lär sig.

Reflektionen infinner sig nästan automatiskt när man upptäcker att Lindblad knappast alls – eller i alla händelser bara i förbigående – behandlat eftervärldens kritik mot Retzius skullmätningar, ett av hans mest omhuldade forskningsprojekt. På dem lades ner omfattande mödor, bland annat registrerades måtten hos en hel årgång svenska värnpliktiga. Syftet var klart: att skapa ett "vetenskapligt" underlag för en indelning i olika "raser". Det kan hända att Retzius inte själv använde sig av just det begreppet men med vår nutida kunskap om vilka fruktansvärda resultatet sådan "forskning" kan ha i släptåg hade det varit mer än klädsamt – och befogat – att ägna visst utrymme åt att analysera hur han kunde hamna i sådana stolligheter. En diskussion med utgångspunkten tagen exempelvis i Maja Hagermans bok *Det rena landet* (Prisma 2006) hade varit mycket intressant i sammanhanget – inte minst med tanke på att dessa skullmätningar nog är det enda av Retzius breda forskargärning som kan sägas ännu vara bekant i en något större krets.

Vad så gäller Retzius meriter för inträde bland De Aderton har det fällts åtskilliga mer eller mindre spydiga kommentarer härom – ibland med hänvisning till hans påstådda produktion av julklapsprim och pekor. Ofta har hans främsta tillgång i sammanhanget hävdats vara den alltse-dan skolären mycket nära vänskapen med Carl David af Wirsén, som bekant förrföra sekelskiftets självproklamerade gårdvar vid porten till De Aderton. När Akademien fyllde 200 år gav Germund Michanek ut en mycket roande skrift om hur den skildrades i karikatyrer och teck-

ningar under Oscar II:s tid, *Svenska Akademien i skämtbilder* (Norstedts 1986). Där förekommer Retzius på sammanlagt 24 sidor av totalt 153, hela tiden begädd som en av Wirséns verkliga protegéer och i total avsaknad av några som helst i detta sammanhang relevanta kvaliteter. Hur befogat var egentligen denna hånande, direkt mobbande attityd? Men även den frågan saknar närmare belysning i Lindblads biografi.

Vid all historisk forskning är ju imperativt att det som avhandlas sätts in i sin rätta tidsmässiga och kulturella kontext. Före Förintelsen och Hitler var rasfrågorna naturligtvis inte rumsrena men ändå områden som många forskare i något seriöst nit ägnade sig åt. Och möjligen var Retzius mer eller mindre lyckade poem inte sämre än vad andra samtida akademiledamöter presterade? Det nyinstiftade Svenska Pekoralsällskapet har ju funnit många intressanta studieobjekt i det sena 1800-talets lyriska odling, också bland ännu respekterade skaldar. Vad man emellertid som läsare av Retziusbiografen reagerar emot är att sådana spörsmål således över huvud taget inte blivit föremål för diskussion. Den frånvaron leder lätt till en – sannolikt orättvis – misstanke om att här finns något obehagligt som författaren önskat dölja. Eller är kanske svaret så enkelt som att boken i första hand är avsedd för utländska läsare – texten är helt på engelska – och att författaren därmed ansett sig sakna skäl att ägna utrymme åt den kritiska inhemska dvärgalåten mot den intellektuelle bjässen Retzius?

Till biografigenrens definitivt viktigaste karaktärsdrag hör, som jag ser det, att författaren så långt alls är möjligt ska försöka tränga in under skinnet på sin huvudperson. Hur tänkte han egentligen, vilka var hans bevekelsegrunder, inspiratörer och mentorer? Hur utvecklades han

över tiden som människa? Och vilka var hans svagheter – för några måste han ändå ha haft även om Lundblad föredrar att blunda för dem? Vad fick Retzius att utvecklas från en liberal fritänkare – som i ett tidigare skede aktivt svarade Strindberg under "Giftas"-striden – till en av landets mest mörkblåa bakåsträvare? Vilket inflytande utövade hans hustru Anna, dotter till den legendariske tidningsmannan Lars Johan Hierta och uppenbart en både viljestark och påstridig kvinna. Tyvärr blir Lundblad oss svaret skyldig på alla dessa punkter. Den Retzius som ändå framtonar är närmast en humorlös streber, ständigt sysselsatt med att publicera resultaten av alla sina forskningsprojekt i en oavbruten rad av med egna medel mycket påkostade volymer, till synes hela tiden styrd av en smått manisk traktant att säkerställa sitt framtida eftermäle.

Nå, ett par positiva intryck vill jag ändå förmedla. Avsnittet om räddningen av *Aftonbladet* ger intressanta inblickar i tidningsmakarens roll vid denna tid. Vidare innehåller boken flera spännstiga, närmast etnografiska beskrivningar av Retzius penna från besök i Nordamerika liksom på den finska landsbygden – fast där var han förstås igång med att mäta skallar. Den stockholmskildring som ingår är också givande. Roligt nog finns förresten paret Retzius bostäder alltså kvar: både vinterborgen i det bekanta "Spökslottet" ovan Drottninggatan puckel och det av norska förebilder inspirerade sommarnöjet "Sagatun", högt över vattnet ute i dagens Mälarhöjden.

Och till slut och kanske allra bäst: detta måste vara en av de vackraste böcker som givits ut i Sverige på mången god dag. Redan det förnäma bandet med dess gyllene tryck fågnar ögat. Typografi, papper och illustrationer – både i färg

och svartvitt – håller en svårligen överträffad kvalitet och blir tillsammans en utsökt njutning för ögat att få ta del av. Tänk om bokens övriga innehåll hade legat på samma nivå!

Bo G Hall

RUNE KJELLANDER

Svenska marinens högre chefer 1700–2005. Chefsbiografier och befattningsöversikter samt Kungl Örlogsmannasällskapets ämbetsmän och ledamöter 1771–2005.

Stockholm: Probus, 2007. 263 s., illustr.

Rune Kjellander är en sedan många år väl känd person i militärhistoriska kretsar. Han har varit en flitig och noggrann persontecknare i anslutning till flera större militärhistoriska arbeten. Så har han utarbetat de biografiska delarna till historikerna över Krigsskolan Karlberg (1992) och Krigsvetenskapsakademien (1996). Han har också författat biografidelen till verket om Gotlands regemente (2005). Hans stora personhistoriska vetande resulterade 2003 i verket *Sveriges regementschefer 1700–2003*.

Nu har Rune Kjellander gått vidare med marinen – det vill säga flottan och kustartilleriet, eller amfibiekåren som den nu heter. Här ges korta, men mycket innehållsrika biografier över alla högre marinofficerare under drygt 200 år inklusive ledamöterna i det 1771 grundade Örlogsmannasällskapet.

De kategorier som ingår i boken är kom-

mendörer och uppåt i flottan, överste och uppåt i kustartilleriet samt ingenjörer, läkare med flera av motsvarande rang. I undantagsfall förekommer också officerare av lägre grad om sammanhanget gör det befogat. Det är med andra ord ett ganska omfattande arbete som Rune Kjellander har tagit på sig och också genomfört. Visserligen har det funnits en del biografiska hjälpmedel tidigare – främst Hjalmar Börjesson's *Biografiska anteckningar om Örlogsflottans officerare 1700–1789* (1942) och biografidelarna till de utgivna historikerna över Sjökrigsskolan – men Rune Kjellanders bok fyller en stor och inom forskningen ofta känd lucka.

Arbetet är gediget genomfört och vittnar om författarens stora förtrogenhet med såväl det otryckta källmaterialet som den tryckta litteraturen inom området. Framställningen blir med naturnödvändighet kortfattad som det måste vara i ett uppslagsverk av detta slag. I några fall har författaren dock fallit för den fullt begrip-
liga frestelsen att ge en fyligare bild av den biograferade personen, främst genom citat ur andra verk. Ibland har texten hämtats ur *Svenskt Biografiskt Lexikon*, men det förekommer även andra, betydligt mera osäkra källor i detta avseende. För artikeln om kaparredaren Lars Gathenhielm citeras dels Elgenstierna, dels *Bra Böckers Lexikon*, för att ge en karakteristik av Gathenhielms liv och gärning. Ett sådant förfaringsätt känns rejält tveksamt eftersom Gustaf Elgenstiernas åttartavlor förvisso är ett storverk, men också är behäftat med så många skevheter att det knappast bör ligga till grund för den typen av generella omdömen om biograferade personer. Men detta förekommer inte särskilt

ofta och kommentaren blir därmed just en sådan i marginalen, inte mer.

En särskild eloge ska författaren ha för det framgångsrika, och med all säkerhet mycket strävsamma, arbetet med att hitta porträtt på nästan samtliga biograferade personer. Med denna bok har Rune Kjellander gett ett gott bidrag till både den militärhistoriska och den personhistoriska litteraturen.

Lars Ericson Wolke

ANNA HAAK & S. GUNNAR EDLUND

Adolf Kjellström. Levnadsbeskrivning och andra texter.

Mjölby: Förlag Aliberta/Atremi. Örebro universitet, 2007. 92 sid., illustr.

Den 26 juni 1868 besökte lektor Adolf Kjellström från Örebro under en resa till London arkitekten och etsaren Axel Herman Hägg, "den framstående artisten, vars vänskap jag snart förvärvade och bibehöll så länge han levde". Mötet blev också inledningen till ett yrkesmässigt samarbete under nästan ett halvt sekel med höjdpunkter som restaureringen av Floda kyrka i Strängnäs stift, återinvigd 1888, och den nya Olaus Petrikyrkan i Örebro, invigd 1912. Floda kyrka är en av landets största landsortskyrkor och Olaus Petrikyrkan betecknas som ett av historieromantikens förnämsta verk i Sverige.

Noteringen om detta första möte mellan

Kjellström och Hägg finns i Adolf Kjellströms föredömligt detaljrika levnadsbeskrivning, som sträcker sig från barndomen och fram till och med en resa till England 1873. Levnadsbeskrivningen, som han gjorde på äldre dagar, och ett flertal av Adolf Kjellströms andra texter har sammanställts av Anna Haak och S. Gunnar Edlund i boken *Adolf Kjellström. Levnadsbeskrivning och andra texter*. Levnadsbeskrivningen har också kompletterats med utomordentligt innehållsrika noter, främst av personhistorisk karaktär. Genom dessa får läsaren en god vägledning till den tid, under vilken Adolf Kjellström verkade. Han var en av nygotikens apostlar i Sverige, i första hand inom kyrkobyggnadskonsten, och det finns skäl att i korta drag ge en bild av tidens strömningar.

Adolf Kjellström (1834–1932) fick uppleva hur det svenska samhället i grunden förvandlades från ett utpräglat bondesamhälle till en industristat, hur ett folk i armod genom sociala, kulturella och ekonomiska reformer kunde se framtiden an med hopp och tilltro. Under hans tid emigrerade mer än en miljon svenskar, främst av ekonomiska orsaker. Inflyttningen till städer och växande industriorter var betydande, i första hand från närområdena. Samtidigt gav skogen, gruvorna och industrin alltför arbete. Ångmaskinen, järnvägen och, så småningom, elektriciteten kom att få avgörande betydelse.

Alltför människor engagerade sig i nykterhetsorganisationer, i väckelserörelse och i arbetarrörelse. Ett växande intresse för andliga frågor medförde behov av nya och större kyrkor. Nya tekniker och äldre ideal kom i samverkan att präglade Adolf Kjellströms hela verksamhet.

Samma år som han som åttaåring skrevs in vid Karolinska läroverket i Örebro lagstadgades den svenska folkskolan. Därmed skulle alla barn

i landet, pojkar och flickor, oavsett ekonomi och bostadsort, få rätt och skyldighet att lära sig läsa, skriva och räkna. Men det skulle dröja många år innan reformen nådde alla, och ännu mycket längre innan någon högre utbildning var möjlig för fler än ett fåtal.

Efter avslutade studier, och examen som maskiningenjör vid Teknologiska institutet (nuvarande Tekniska Högskolan) i Stockholm sökte Adolf Kjellström tjänst vid Köping-Hults järnväg. Detta ledde till att han efter några år anställdes som ritlärare både vid Örebro elementarläroverk och stadens tekniska skola – och därmed var hans framtida bana som lärare utstakad.

Stadens kyrkor och offentliga byggnader var i starkt behov av restaurering, och Adolf Kjellström engagerade sig främst i den centrala Nikolaikyrkan. Den allestädes verksamme Fritz von Dardel noterade särskilt att Kjellström använde material från hemtrakten och att han restaurerade Nikolaikyrkan ”på ett intelligent sätt”. Influenserna kom i första hand från England, och han gjorde många och långa resor för att studera katedraler, slott och herresäten. London-svenskarnas ”grand old man” Axel Herman Hägg, som fått den mest grundläggande arkitektutbildning under nio år inom Ecclesiastical Commission (motsvarande vårt Riksantikvarieämbete), blev hans vägledare. Hägg hade i sin tur, under ledning av en av Englands mest ansedda kyrkoarkitekter Ewan Christian, fått delta i hundratals restaureringar och nybyggnader. Axel Herman Hägg har av sentida engelska bedömare nämnts som ”ett av den viktorianska tidens genier inom arkitekturen”.

Jag har tidigare nämnt restaureringen av Floda kyrka, som efter ingripande av bl.a. Karl XV råd-

dades från rivning. Arkitekt var Axel Herman Hägg, inspiratör och byggnadskontrollant Adolf Kjellström. Av någon anledning nämns inte den senare i Sveriges kyrkors konsthistoriska inventarium över Floda kyrka (volym 205, 1988).

Boken om lektor Adolf Kjellström ger perspektiv på en tid med en stark industriell utveckling, men också på en säker förankring i äldre konstideal. Drömmen om medeltiden hålls levande genom hela hans långa levnad. Det mest inspirerande är ändå det rika persongalleriet, där vi i kortare eller längre notiser presenteras för mer än hundratalet personer, som var och en lockar till fördjupade studier. I centrum finns Adolf Kjellström och kring honom bl a de båda i London verkande svenska konstnärerna Axel Herman Hägg och Karl Almquist.

Genom Kjellströms egen skildring kan vi följa honom och Hägg på vandring i Canterbury, stanna inför den mäktiga katedralen och väl inne njuta av den sköna kyrkosången. I midsommartid kan vi i tanken förflytta oss tillbaks till det sena 1800-talet. Vi kan stilla promenera från Häggs bostad i Pimlico, längs Themsen och till Westminster Abbey och Houses of Parliament. Drömmen om medeltiden är här omsatt i verklighet. I hemstaden Örebro kunde Adolf Kjellström förverkliga sina drömmar om medeltiden. För detta blev han hedrad och rikt dekorerad.

Svante Hedin

HENRIK HÖJER

Sveriges argaste liberal. Carl af Forsell. Officer, statistiker och filantrop.

Stockholm: Norstedts, 2007. 296 s., illustrerad.

Ett utmärkande drag för 1800-talets samhällsliv var mångsyssleriet. Gränserna mellan olika sfärer och genrer var inte så fasta som de senare blev. Det var inte bara det sena 1800-talets August Strindberg som kombinerade författarskap med journalistik, historieforskning, måleri och naturvetenskapliga experiment. Även om delar av hans verksamhet inte var så högtstående, t.ex. försöken att tillverka guld, var gränsöverskridandet naturligt för både honom och hans samtid. Också främre delen av seklet innehöll ett myller av mångsysslare: ämbetsmän som blev kapitalister, godsägare som ingick i hushållningssällskap, banker, lärda sällskap samt deltog i ständsriksdag och lokala organ, likaväl som militärer som blev något av samhällsforskare. En reformsinnad sådan mångsysslare var Carl af Forsell (1783–1848, adlad 1817), om vilken historikern och journalisten Henrik Höjer har utkommit med en perspektivrik studie. Undertiteln – Officer, statistiker och filantrop – speglar hans samhällsliga insatser och utgör också bokens struktur. Ett övergripande tema är moderniteten. Forsell ses som en "entreprenör i modernitet", vilken outtröttligt prövade olika medel för att modernisera det svenska samhället, utan att för den skull bli särskilt ihågkommen, något som Höjer nu med goda skäl vill råda bot på.

Redan i sin doktorsavhandling stötte Höjer på Forsell, då främst på grund av dennes insatser

för statistiken. I *Svenska siffror. Nationell integration och identifikation genom statistik 1800–1970* (2001) analyseras betydelsen av statistiken för formandet av det moderna Sverige. I artikeln ”Kartläggare och konkurrenser. Akrell och Forsell på statistikens fält under 1800-talet” (*Personhistorisk Tidskrift* 1/2007) har han dessutom fördjupat sig i den ansträngda relationen mellan Forsell och en annan av tidens reformatörer, Carl Akrell (1779–1868), vars livsbana till stora delar sammanfaller med Carl af Forsells.

Om Forsell var så särskilt arg är väl tvivelaktigt, även om han fick det epitetet av Lars Johan Hiertas Aftonbladet 1835. Grunden till omdömet tycks dock vara Forsells envisa fasthållande vid att siffror, fakta om samhällets olika företeelser, var nyckeln till en förståelse av samtiden, och till skapandet av en annan framtid. Han representerade, liksom Hierta, en starkt reformistisk liberalism som vände sig mot de privilegier, handelshinder och auktoritära kulturella strukturer som präglade samhället. Perspektivet var oftast medelklassens, men en bred sådan som kunde omfatta allt från hantverkare till mindre bemedlade adelsmän. Höjers bok visar att det också i det äldre ståndssamhället fanns utrymme för begävningar från enklare förhållanden, med en hel del tur och lyckliga omständigheter till hjälp förstås.

Boken om Forsell är ingen traditionell biografi med dagböcker, memoarer eller andra personliga källor som grund. Sådana saknas nämligen, även om det finns brev bevarade. Det blir därför en skildring av samhällsaktörern Forsell, med erfarenhet från statskuppen 1809, som adjutant för tronföljaren Karl Johan under Napoleonkriget 1813–1814 inklusive slaget vid Leipzig, som kartritare, statistiker, ångbåtsentreprenör, riks-

dagsman, nykterhetskämpe, publicist och filantrop. Även om Carl af Forsell egentligen inte var någon jätte på något område, framhåller Höjer, kom han att bidra till utvecklingen på en mängd områden som utgjorde grunden för det moderna Sverige: kommunikationer, kunskapsinsamling och statistik, opinionsbildning och politik. Liksom andra av tidens liberaler var han främst inspirerad av England, det land där hans egna intresseområden var bäst utvecklade. Han besökte också landet och publicerade en reseskildring därifrån.

Forsell dog revolutionsåret 1848, vilket Höjer betecknar som en ödets ironi. En ny era rändades, massornas tid hade börjat. ”Det fanns inte längre plats för filantroper och sociala reformister av Forsells snitt.” (s. 277) Visserligen blev liberalismen mer försiktig, mer moderat inriktad. Ändå återstod det mesta i Sverige efter 1848, och från mitten av 1850-talet inleddes en liberal reformvåg det närmaste decenniet med kvinnans lika arvsrätt 1858, kommunförfattning och nya landsting 1862, näringsfrihet 1864, reformerad banklagstiftning samma år och tvåkammarsriksdag 1865. Många av reformatörerna kom från andra förhållanden än Forsell, som t.ex. aristokraten Louis De Geer, och liberalismen fick också ta hänsyn till radikalare eller mer folkliga element (vilket inte var synonymt). Ändå kan man snarare se en kontinuitet över 1800-talet, än några skarpa gränser mellan perioderna.

Höjer har valt att avstå från notapparat, vilket är rimligt utifrån den mer populära form framställningen har. I stället nämns avslutningsvis de verk som varje kapitel bygger på, kompletterat med en traditionell redovisning av källor och litteratur. Ändå kunde man ha önskat att informationen varit mer utförlig. Åtminstone

ett antal av slutsatserna kunde mer tydligt ha förankrats i källor och litteratur för respektive kapitel. Det skulle bara ha utökat volymen med ett par sidor. Att personregister saknas är dessutom förvånande. Skildringen innehåller ett antal intressanta personer vars insatser forskare och allmänt intresserade mycket lättare kan vidareföra om de enkelt kan slå upp dem.

Sådana mer formella invändningar förhindrar inte att Höjers bok om Carl af Forsell på ett utmärkt sätt ger intressanta inblickar i och perspektiv på 1800-talets Sverige med dess myller av reformatörer, makthavare och vanliga människor. Framställningssättet är tilltalande och aktörerna sätts hela tiden in i ett större sammanhang, utan att deras individuella profiler och öden hamnar på undantag.

Torbjörn Nilsson

GUDRUN NYBERG

Doktor Carlanders Göteborg. Folkliv, sjukdom och död 1793–1814.

Stockholm: Carlsson Bokförlag, 2007. 428 s., inb., illustr.

Läkaren Christofer Carlander (1759–1848) har efterlämnat sjukjournaler, som omfattar 2 210 sidor i folioformat. De har mycket att berätta om göteborgarnas liv och leverne. Carlander tjänstgjorde nämligen 1793–1814 som stadsläkare och familjeläkare i Göteborg. Gudrun Nyberg, själv läkare och med tiden adjungerad professor vid

Sahlgrenska akademien i Göteborg, har arbetat igenom denna väldiga mängd av uppgifter och åstadkommit en allsidig krönika över Göteborgs social- och kulturhistoria under de år, då doktor Carlander var verksam. Några kapitelöverskrifter visar vad man kan hämta i boken: Skönhet, utseende, Tvätt och hygien, Pigor och bodjungfrur, Barnafödande, Visiter och kalas, Giftna och ogifta mödrar, Otrohet, prostitution och krogar, Social misär, Alkohol, Fattigvård, Åldrande och död. Man lär sig mycket om Göteborg genom denna mosaik av belysande och talande exempel.

För släktforskare och personhistoriskt inriktade forskare är boken en guldgruva. Här får vi upplysningar om dryckenskap, nervösa besvär, könssjukdomar och mycket annat, som man mestadels inte finner i andra källor. Det är inte lätt att komma göteborgarna in på livet. De skrev inte några memoarer. Dessa handelsmän och fabrikörer var sällan så framträdande eller högt uppsatta, att de berörs i andra berättande källor, men Gudrun Nyberg ger oss en nästan ändlös rad av korta inblickar bakom fasaderna. Hon har läst journalerna uppmärksam och eftertänksam. Hon ser samband och kan lägga samman två och två. Dessutom har hon nog läst journalerna både framåt och bakåt åtskilliga gånger. Slutledningsförmågan är väl utvecklad, och Christofer Carlander skulle nog ha blivit förvånad, om han hade vetat, att hon till och med skulle kunna avslöja, vilka patienter, som döljer sig bakom täcknamn inom journalerna.

Tyvärr saknar boken personregister, men man förstår författarinnan. På var och varannan rad dyker nya personer upp. Ett personregister skulle kräva ofantligt mycket arbete och uppta orimligt många sidor i den redan omfångsrika boken. Gudrun Nyberg har dock journalerna inskrivna

i sin dator, där hon kan söka på bland annat personnamn och ortnamn. Kanske skulle journalerna någon gång i framtiden kunna läggas ut på någon släktforskarförenings hemsida? De skulle verkligen berika den personhistoriska forsknings möjligheter att komma personer in på livet. Sjukjournalerna ger liv åt historien – särskilt när de tolkas och behandlas av Gudrun Nyberg. Boken är dessutom språkligt klar och välskriven.

Läsaren har anledning att glädja sig åt ett förstklassigt illustrationsmaterial med många personporträtt, som är mycket bra återgivna i tryck. Även byggnader och föremål, väl valda, förekommer som illustrationer. Denna dokumentation i bild ökar bokens värde påtagligt. Gudrun Nyberg är själv en skicklig fotograf, och hon har lagt ner ett stort arbete på illustrationerna. De flesta bilderna har jag aldrig tidigare sett i litteraturen.

Doktor Carlander blev tillkallad för alla slags krämpor och sjukdomar. I många fall saknades botemedel, och doktorn kunde på sin höjd ge patienten några goda råd och försöka lugna vederbörande. Medicinhistoriskt inriktade forskare har mycket att hämta. Genom doktor Carlanders och doktor Nybergs förenade insatser har vi fått en bok, som har ovanligt mycket att ge till ovanligt många.

Lars Gabrn

ADAM TAUBE

Mest medvind – intryck från Uppsala och världen.

Uppsala: Uppsala publishing house, 2006. 368 s.

I en fyllig framställning, försedd med värdefullt personregister, blickar den uppsaliensiske statistikforskaren Adam Taube, född 1932, av den friherrliga ätten, tillbaka på sin släkt och sitt yrkesliv. Reflexioner över tillvaron förhöjer framställningen. Taube föddes in i universitetsmiljön. Föräldrarna Nils och Gurli Taube var flitiga och forskande förste bibliotekariere vid Carolina. De hade därtill breda intressen. Fadern skrev skådespel och modern detektivromaner. Adam Taubes morbror kemiprofessorn Arne Westgren var Vetenskapsakademiens sekreterare. Faderns kusin den frispråkiga Amelie Posse förekom då och då i familjen. Taubes farmors far var den dominante Gunnar Wennerberg, statsråd och akademiledamot. Familjetraditionen beskriver honom som tyrannisk.

Taubes första akademiska ämne blev matematik där han påverkades av sin lärares professor Bo Kjellbergs begåvade pedagogik. Han gick vidare med ämnet statistik och tog intryck av sin huvudman, professorn i ämnet Herman Wold: "Han var småvuxen men stabilt byggd, uppträdde med stor värdighet och tog sig själv på stort allvar." Den internationellt ryktbare Wold lämnade ingen oberörd – därom vittnade nyligen en annan av hans nära medarbetare Carl Johan Åberg i *Berättelser från 1900-talet* (rec. i PHT 2007:1).

Adam Taubes akademiska bana blev den vanliga, lektor, docent och omsider professor. Han utvecklade en specialitet, medicinsk statistik. Den äldre kirurgiprofessorn Gunnar Nyström protegerade honom. Under lång tid undervisade Taube i medicinsk statistik för de blivande läkarna, han var konsult vid kliniska provningar och blev av betydelse för otaliga avhandlingsförfattare. Så småningom inrättades en tjänst hos Cancerfonden som gav honom tillfälle att fullt ut utveckla sina färdigheter.

Liksom sina föräldrar har Taube en estetisk ådra. Han ägnade sig tidigt åt gitarrspel. Det förde honom till Spanien, till fästena för den lidelsefulla flamencon. Andrés Segovia blev en förebild för eget spel. Han fick tillfälle att höra Segovia konserterna i Uppsala redan 1947. Spansk sång och dans penetreras med såväl gitarristen Eva Möller som koreografen Barbro Thiel-Cramér.

Studentlivet i Uppsala har tagit stor plats i den talangfulle Adam Taubes liv. Han medverkade både i Orphei Drängar och i Allmänna Sängen. Med tiden efterträdde han Gösta Knutsson som det sistnämnda sällskapets ordförande. Västgöta Nation har varit en kär hemvist. Omsider blev han för tio år framåt nationens inspektör. Taube trädde i beröring med akademiska förgrundsfigurer utanför hans egna ämnesområden. Han musicerade med filosofen Ingemar Hedenius – i hemmiljö likaväl som offentligt. Vid en promotionshögtid tog Taube sällskap med juristprofessorn Stig Jägerskiöld som lyssnade till det knaggliga latinet – ”hans framvisade lärda

kommentarer . . . var en god uppvisning i traditionell akademisk elakhet: ironiska, grymma och synnerligen underhållande”. – Ett område har dock hela tiden legat utanför Taubes intressen, nämligen det politiska livet.

En utslagsgivande händelse under Taubes akademiska bana blev ett förordnande för tre år som professor i Addis Abbeba 1972–1975. Vistelsen i Etiopien sammanföll med avgörande tilldragelser i landets historia. Kejsaren störtades och republik infördes. Turbulensen hindrade inte Taube att upprätthålla en undervisning. Åtskilligt utträttades bland de etiopiska studenterna. Samtidigt tog familjen Taube del i det lokala livet. Koptiska kyrkliga ceremonier beskrivs utan vördnad. Efter åren i Etiopien kunde Taube för kortare perioder undervisa även i Tanzania och Lesotho.

För några år sedan såg en annan Uppsala-professor, Thure Stenström i en bok (rec. i PHT 2004:2) tillbaka på ett liv i universitetets tjänst. Trots träffsäkra kommentarer är Adam Taubes skrift i överblick och stilistisk elegans underlägsen Stenströms biografi. Men det är inte en hårt drabbande anmärkning. Till stor del är Taubes arbete både roligt och lärorikt.

Åke Lilliestam

HÅKAN LINDGREN

Jacob Wallenberg 1892–1980.

Stockholm: Atlantis, 2007. 555 s., inb., illustr., personreg.

De senaste åren har listan över gedigna biografier om Wallenbergfamiljens ledande gestalter (d.v.s. män) blivit allt längre. Senast i raden är Håkan Lindgrens, professor i ekonomisk historia vid Handelshögskolan i Stockholm, skildring av Jacob Wallenberg. Det rör sig om den Jacob som var sonson till dynastigrundaren André Oscar Wallenberg (1816–1886) och son till Marcus Wallenberg ("häradsövdingen", 1864–1943). År 2006 utkom Ulf Olssons (professor i ekonomisk historia vid Handelshögskolan i Göteborg) biografi över Jacobs farbror Knut A Wallenberg, *Finansfursten. K A Wallenberg 1853–1938* (rec. i PHT 2/2007). Samme Olsson publicerade år 2000 *Att förvalta sitt pund. Marcus Wallenberg 1899–1982*, den Marcus som var bror till Jacob. Släkten Wallenberg har en förkärlek för att låta vissa namn återkomma i släktled efter släktled, vilket gör att läsaren här liksom i andra sammanhang när Wallenbergs historia står på programmet måste hålla tungan rätt i mun.

I samma andetag bör nämnas historieprofessorn Göran B Nilssons stora (och storartade) trebandsverk, samt därutöver en fristående delstudie om tidens bankväsen, om grundaren, den ovan nämnde André Oscar Wallenberg. Böckerna utgavs under 1980- och 1990-talen men sammanfattas behändigt nog i *Grundaren* (2001), för övrigt också utgiven på engelska och franska. Ett något äldre verk bör också med,

professorn i ekonomisk historia Torsten Gårdlunds *Marcus Wallenberg 1864–1943* (1976). Att det också finns djuplodande studier om Wallenbergssfärens banker både av ovanstående och andra författare stärker ytterligare forskningsområdets ställning. Huvuddelen av forskningen har utförts vid de båda handelshögskolorna samt med hjälp av anknutna finansiärer som Wallenbergsstiftelser och Stiftelsen för Ekonomisk-historisk och Företagshistorisk forskning vid Handelshögskolan i Stockholm, som Håkan Lindgren är föreståndare för.

I samtliga fall rör det sig om grundliga forskningsinsatser, något som kan vara värt att framhålla när en allt stridare ström av mer snabbskrivna och ibland spektakulära biografier av journalistiskt eller populärhistoriskt snitt dyker upp på bokmarknaden, som en följd av biografigenrens i sig glädjande renässans. Många års forskning borgar för en god kvalitet och den vetenskapliga professionalismen för att mindre positiva, eller till och med mörka sidor, av den biograferade, inte skyfflas undan. Lindgrens bok om Jacob Wallenberg är inget undantag. Det är en bred skildring av såväl individ som gärning. Författaren uppger i sin introduktion att han i en första promemoria från 1999 underströk svårigheten med "att smälta samman individ och gärning till en fullödig levnadsteckning på grund av avsaknad av material av mer personlig karaktär". Lyckligtvis visade sig det wallenbergska familjearkivet på Täckä Udden på Djurgården i Stockholm också innehålla ett antal volymer av den biograferades privata korrespondens. Några känslosvallande brev är det dock inte fråga om, men även det förhållandet bidrar till att belysa personens karaktär och livsideal.

Vem vardå denne Jacob Wallenberg? En snabb-skiss är naturligtvis vanskelig när det gäller en person vars nära 88-åriga levnadsbana sträcker sig från Oscar II:s tid, över två världskrig och uppbygget av ett socialdemokratiskt färgat folkhem till de första allvarliga kriserna för den svenska modellen under 1970-talet. Dessutom är det en person som genom arv och kompetens fanns på centrala positioner i svenskt samhällsliv i över ett halvt sekel.

Till skillnad från den sju år yngre brodern Marcus genomgick Jacob en sex år lång utbildning på Sjökrigsskolan, ungdomsåren mellan 14 och 20. Därefter följde studier vid Handelshögskolan och bankpraktik i London och New York. Vid 28 års ålder trädde han in i bankens verkställande ledning, en position som behölls till 1946 (VD från 1927). Tiden omfattar 1920-talets bankkriser (något som enligt författaren starkt bidrog till Jacobs försiktighet i affärer), 1930-talets depression och Kreugerkrasch samt såväl känsliga tyska bankkontakter som förhandlingar för Sveriges räkning och stöd till motståndsrörelsen under det andra världskriget. I det senare fallet fördjupar Lindgren kunskapen om Wallenbergdynastins insatser mot nazismen, något som inte förhindrar att också de omdiskuterade affärsförbindelserna belyses. Man bör dock framhålla att det fanns starka beröringspunkter mellan de kommersiella och antinazistiska kontaktytorna. Efter andra världskriget riktades Jacobs verksamhet mot investmentbolagen Investor och Providentia, delvis som en följd av att han fått klä skott för familjens agerande som i amerikanska ögon sågs som djupt klandervärda. Den senare karriären karakteriseras av påtagliga motsättningar till brodern Marcus,

som skötte familjebanken. Särskilt dramatisk blev sammanslagningen mellan Stockholms Enskilda bank och Skandinaviska Banken 1971. Det blev allt tydligare att bröderna gick i otakt, skriver Lindgren (s. 422), något som inte bara gällde denna ödesfråga utan också andra affärer de kommande åren:

Bankfusionen berörde Jacob starkt. Han upplevde den som ett stort svek mot familjetraditionen, och han opponerade sig offentligt mot den. Därmed var sammanhållningen utåt, en av grundsatserna i familjetraditionen, bruten. Jacob övervann sitt obehag för konflikter och bestämde sig för att inte vika sig för brodern när uppfattningar och bedömningar gick isär. [...] I den långa wallenbergska familjetraditionen av principiellt brödrasamarbete betecknar åren från banksammanslagningen 1971 till Jacobs död 1980 ett märkligt men föga känt avbrott.

Att Marcus son, Marc jr., klämdes mellan de två viljestarka männen, fadern och farbrodern, och tog sitt liv någon månad senare, fördjupade den mänskliga tragik som blev priset för banksammanslagningen. För läsaren blir det uppenbart att framgångsrika familjetraditioner av beslutsamhet och järnvilja kan skapa en oförmåga att upptäcka kriser på ett mer mänskligt plan, även när de uppstår mitt inne i familjen, den familj som i 150 år haft en ledande position i svenskt samhällsliv.

En biografi om en person som Jacob Wallenberg har på sätt och vis mycket gratis, även om detta samtidigt ökar kraven på författarens arbetsinsats och kunskaper. Det går inte under

skrivandet att bortse från det omkringliggande samhällets och dess utveckling. Huvudpersonen är inskränkt i maktrelationer och avgörande beslut, såväl för företagen som för landet i dess helhet. Familjens betydelse för det moderna Sverige belyses både av farbrodern Knuts roll som utrikesminister under första världskriget och Jacobs förhandlingar under andra världskriget. Till det kommer decennier av finansiell och industriell verksamhet, i såväl samverkan som i konflikt, med andra krafter i samhället.

En biografi som Håkan Lindgrens över Jacob Wallenberg blir därför också en skildring av det moderna Sveriges historia, utifrån de perspektiv som är särskilt relevanta för huvudpersonens liv och gärning. Boken är också mycket välskriven och i positiv mening lättläst. Den blir därmed ytterligare ett belägg för att vetenskaplig historia kan utgå från individuella öden och samman-smälta liv och gärning på ett både intresseväckande och forskningsmässigt fruktbart sätt.

Torbjörn Nilsson

BIRGER NERMAN

Baltiska Kommittén 1943–2008. En minnesskrift. Ur Birger Nermans otryckta memoarer.

Fälth & Hässler, Värnamo 2008. 80 s, ill., personreg.

Många medborgare i de härtagna baltiska staterna fick en fristad i Sverige under andra världskrigets slutskede. De flesta var civila och

riskerade sina liv under vådliga färder på den nyckfulla Östersjön. En mindre grupp flyktingar anlände i militära kläder, som stridande på tysk sida i kampen mot Sovjetunionen. Dessa placerades i läger på Gotland och svenska fastlandet. I början av 1946 avhystes 146 balter – i enlighet med överenskommelser som tidigare träffats mellan Sovjetunionen och de västallierade – till sina ursprungsdestinationer. De gjorde sällskap med närmare 3 000 soldater av annan nationalitet, främst tyskar. Så gott som samtliga torde ha hamnat i sovjetisk fångenskap.

Balterna hade vänner i Sverige; övriga utvisade tycktes inte ha några alls.

Solidariteten med de baltiska folken var grundlagd sedan århundraden. Delar av dessa staters territorier hade varit svenska provinser under stormaktstiden och på öar och i kustbandet fanns ännu på 1930- och 40-talet svenskspråkiga minoriteter i fungerande lokalsamhällen, rester av en tidigare allmogeutvandring. Många förnäma svenska familjer kunde söka sina rötter i det tysk-baltiska adelskiktet och under den första baltiska självständigheten efter första världskriget skedde en viss import av humankapital i motsatt riktning till de nya staterna. Till dem som då kallades att fara österut hörde den svenske arkeologen Birger Nerman (1888–1971). Mellan 1923 och 1925 var han professor i nordisk arkeologi vid universitetet i Dorpat, grundlagt under Gustav II Adolf. Åren därefter företog han grävningar i Lettland och Ostpreussen. Nerman hade gjort tidiga forskningar på Gotland och i det arkeologiska materialet kunnat belägga nära förbindelser mellan de olika Östersjöländerna långt tillbaka i tiden. Åren 1938–1954 var han chef för Statens historiska museum i Stockholm.

År 1943, mitt under världskrig och tysk ockupation, grundade Nerman Baltiska kommittén, vars förste och mångårige ordförande han blev. Kommittén kom att utgöra en samlingspunkt för sympatiserande svenskar och för balter – inte minst ester – i svensk exil, och utifrån denna utgick en mängd initiativ genom åren som syftade till att propagera balternas rättvisa sak och demonstrera motvilja mot den kommunistiska segrarmakt som hade införlivat tre offerstater i sitt imperium. Det var alldeles tydligt inte fråga om en återgång till tiden före självständigheten: misshagliga delar av befolkningen deporterades nu till avlägsna delar av riket, många gick under där, och en tvångsvis invandring i de nya delrepublikerna satte fart. Kulturell och nationell identitet var hotad. Något världssamfund att appellera till var inte att räkna med. Visserligen – vet vi nu – deltog Sverige i västmakternas kalla underrättelsekrig mot Moskva och det röda hotet, genom flygspaning och ett tämligen fumligt stöd till anti-sovjetiska gerillagrupper. Men vad som upprörde Birger Nerman och likasinnade var den svenska statsledningens korrekta förbindelser till en regim, den sovjetryska, vilken de uppfattade som kriminell och illegitim, åtminstone vad dess herravälde över Baltikum beträffar.

Hur de resonerade och agerade får man en god inblick igenom det utdrag ur Birger Nermans hittills opublicerade memoarer som nu för första gången getts ut som privattryck. Initiativet har kommit från S. Gunnar Edlund, välbekant för denna tidskrifts läsare, och han har också upprättat ett fylligt personregister. Nerman framträder närmast som aktivist och man undrar ibland hur han som vetenskapsman och verkschef – han var också under fyra decennier ledande kraft i Svenska fornminnessällskapet –

fick tidsschemat att gå ihop. På fotografier ser man ansiktet av en karismatiker, en hängiven människa som fick andra att arbeta. Som talesman för Baltiska kommittén engagerade han sig under efterkrigstiden i formandet av vad som närmast måste betraktas som en antikommunistisk international, ett slags NGO med många förgreningar – från Syngman Rhees Sydkorea och Chiang Kai-sheks (Jiang Jieshi), "Formosa-Kina" till ständigt sammanträdande tyska Landsmannschaften som kräver gränsrevisioner och återvändanden till områden varifrån deras anhängare en gång lockats eller fördrivits (till exempel i Polen, Ryssland och Tjeckoslovakien). Nerman – återkommande talare vid sådana evenemang – såg tyskars närvaro i Baltikum som något historiskt naturligt; ryssarna däremot var senkomlingar i Östersjöområdet (1704!). Det är inte alldeles säkert att han på denna punkt var i helt samklang med folkmeningen i berörda länder.

Vad man sysslar med? Stora bemödanden går åt till att förhindra officiella besök av sovjetledare i Sverige. Det ges ut skrifter, författas appeller och förbereds demonstrationer inför Nikita Chrusjtjovs ankomst som skjuts upp vid ett par tillfällen; när besöket ändå kommer till stånd tar det bara några månader innan Chrusjtjov detroniseras av sina egna på höstkanten 1964. Parlamentarikerbesök från den östra grannen vill kommittéfolket inte heller veta av. Det finns en sektaristisk allt-eller-ingen-attityd, en beröringsskräck i denna ståndaktighet som kan påminna om 1960-talsvänsterns mera egenartade uttryck. Men också i den organisatoriska talangen, i det uppofterande engagemanget finns det likheter mellan en Nermansk baltaktivist och en vietnamaktivist som klandrade regeringen för

dess alltför intima umgänge med Washington ("Tage och Geijer, Lyndons lakejer"). Att BK stödde motaktioner mot den så kallade Russeltribunalen, som överlade i Sverige på senvåren 1967, blir i det perspektivet alldeles logiskt. Om Sydostasien faller ur den fria världens grepp, går detta ut över Baltikum.

Flertalet BK-medlemmar från denna tid är inte längre i livet. Deras agitations- och upplysningsarbete hade betydande dimensioner; resultaten blev mera beskedliga. Soldaritetsrörelsen med de baltiska folken kring 1990 bottnade i insikten om att sovjetimperiet höll på att rasa samman. Nu var stunden inne! Birger Nerman och hans förbundna hade ingen sådan mental förmån. De stretade mesta tiden i motvind. Det gör deras insats heroisk, oavsett vad man anser om de politiska hållningar de gav uttryck för.

Anders Björnsson

Personhistoriska nyheter

Personhistoriska samfundets årsmöte

Samfundets årsmöte hölls den 14 maj i Stockholms stadsarkivs lokaler. Följande styrelse valdes för det kommande året: Ordf. Tomas Lidman, vice ordf. Kristina Lundgren, sekreterare Gunnel Furuland, kassör Sven-Olov Larsson, redaktör Torbjörn Nilsson, övriga styrelseledamöter Johannes Rudberg, Lars Ericson Wolke, Peeter Mark, Lars Wikström och som ny ledamot Ann Hörsell efter Evabritta Wallberg, som undanbett sig omval.

Efter de sedvanliga årsmötesförhandlingarna höll författaren Bengt Jangfeldt ett engagerat och fängslande anförande över ämnet "Att skriva biografi – en verksamhet med livet som insats. Exempler Munthe och Majakovskij" (en text på samma tema ingår i föreliggande nummer av PHT).

Symposium om Sven Hedin

Den 10 november 2007 arrangerades ett internationellt symposium på Handelshögskolan i Stockholm med anledning av Sällskapetets tioårsjubileum, *Sven Hedin and Eurasia. Adventure, Knowledge and Geopolitics*. Sällskapet står för The Swedish Society for the Studies of Russia, Central and Eastern Europe and Central Asia. Temat var Sven Hedins forskningsresor, främst utifrån ett konstruktivistiskt perspektiv. För-

tom svenska och ryska forskare medverkade bland annat den finlandssvenske författaren Jörn Donner.

Nya avhandlingar

Bo Eriksson, *Statstjänare och jordägare. Adelsideologi i Per Brahe den äldres "Oeconomia"*. Historia, Stockholms universitet, 2008.

*

Karin Johansson, *De vågade sig ut. En studie av Svenska Mongolmissionens missionärer och verksamhet 1910–1938*. Teologi, Lunds universitet 2008.

Litteratur som skickats till PHT

Marie Steinrud, *Kvinnlighetens sfärer i 1800-talets svenska högreståndskultur*, 2008. Boken är en avhandling i etnologi från Uppsala universitet. Utgångspunkten är hundratals brev från systrarna Marie Charlotte, Adolfin Ulrika, Jacqueline Elisabet och Carolina Tersmeden till vänner och släktingar. Författaren analyseras de fyra systrarnas brev, dagböcker och annat material, bland annat utifrån begreppsparet offentligt/privat.

*

Eva Helena Cassel-Pihl, *För en långt avlägsen framtid. En bok om Wilhelmina von Hallwyl*. Hallwyliana nr 8, 2006. Wilhelmina

von Hallwyls insats som samlare av stora, för att inte säga enorma, mått är väl känd. Mindre känd är hon däremot som person. För henne blev samlandet en hobby, ett sätt att bygga upp ett museum över tidens konst och konsthantverk samt att skapa ett monument över sig själv.

*

Esbjörn Funck, *Några idéer och tänkesätt på Carl Carlesons väg genom den tidiga frihetstiden*, 2008.

*

Jan von Konow, *Förfäderna. Elva levnadsöden ur åttan von Konows historia*, 2008.

Metta Magdalena Lillies dagbok 1737–1750. Utgivare Jessica Eriksson. Kungl. Samfundet för utgivande av handskrifter rörande Skandinaviens historia. Handlingar del 30, 2008.

*

Uppsala stifts herdaminne. Band II:8:2. Lars Otto Berg: Trögds-Åsunda kontrakt 1593–1999. 2. Åsunda kontrakt, 2007.

Carl-Johan Svensson, "Från Winston Churchill till Bobby Sands. Ideologiskt laddade gatunamn och monument i Teheran".

Scandia 1/2008:

Martin Persson, "Nils Wohlin och frågan om arvssedvänjor".

Tidskrifter

Scandia 2/2007:

Henric Bagerius & Christine Ekholst, "En olydig sodomit . Om Magnus Eriksson och det heteronormativa regentskapet".

Dag Retsö, "Instängdhetens nytta'. Kvinnors geografiska mobilitet under medeltiden, och Mätta Ivarsdotters resor".

Medarbetare i detta nummer

- Bengt Jangfeldt* Född 1948. Författare och översättare, specialist på rysk och sovjetisk kultur och historia. Har bl.a. utgett *Med livet som insats. Berättelsen om Vladimir Majakovskij och hans krets* (2007), *En osalig ande. Berättelsen om Axel Munthe* (2003), och *Svenska vägar till S:t Petersburg. Kapitel ur historier om svenskarna vid Nevans stränder* (1998). Översatt från ryska och utgett ett stort antal poeters verk.
- Linda Fagerström* Född 1973. Fil. dr. i konsthistoria vid Lunds universitet 2005 på avhandlingen *Randi Fisher – svensk modernist*. Sedan 2002 konstkritiker med *Helsingborgs Dagblad* som huvudsaklig uppdragsgivare. Forskar just nu om bokomslag gjorda av svenska konstnärer under 1940- och 50-talen för Bonniers.
- Markus Gunshaga* Född 1986, studerar historia vid Lunds universitet. Sysselsatt med släktforskning, och utreder f.n. befolkningen i Bjällerups socken i Skåne från 1600-talet fram till år 1900. Har skrivit ett flertal artiklar om släkt- och personhistoria i svenska och norska tidskrifter.
- Ulf Johansson Dahre* Född 1959. Fil. dr. i socialantropologi vid Lunds universitet. Disputerade 2001 på en avhandling om ursprungsfolk och politiskt självbestämmande i Hawaii. Utgav 2006 *Ursprungsfolk i internationell politik och rätt*.
- Elisabet Karlsson* Född 1976. Studerande i historia, etnologi samt konsthistoria vid Stockholms universitet. Arbetar för närvarande med att slutföra sin magisterutbildning.
- Karl Molin* Född 1944. Professor i historia vid Stockholms universitet. Disputerade 1974 på en avhandling om socialdemokratisk riksdagspolitik 1939–1945. Utgett Östen Undéns anteckningar. Medverkade i Säkerhetstjänstkommissionen. En av författarna till *Sveriges säkerhet och världens fred – svensk utrikespolitik under kalla kriget* (2008).
- Anders Björnsson* Född 1951. Publicist, tidigare verksam inom *Sveriges Radio*, *Svenska Dagbladet* och *Dagens Forskning*. Utgav 2007 en historik över svensk akademikerrörelse, *I kunskapens intresse. SACO:s första sex decennier* och 2006 *Max Weber – inblickar i en tid och ett tänkande*. Skriver på en bok om De Geerska palatset, numera Finlands residens i Stockholm.

- Olof Hägerstrand* Född 1942. Disputerade 1995 i idé- och lärdomshistoria vid Uppsala universitet på avhandlingen *"Juntan" som realitet och hörsägen. Makt och opinionen kring Uppsala universitet under 1790-talet*. Under många år redaktör och medarbetare i kulturtidskrifter. Redaktör för *PHT* 1998–2005.
- Lars Ericson Wolke* Född 1957. Professor i krigsvetenskap vid Försvarshögskolan i Stockholm. Militärhistoriker och författare till en rad vetenskapliga och populärhistoriska verk. Senast biografen *Johan III* och som medförfattare till *Trettioåriga kriget (Europa i brand 1618–1648)*.
- Gunnel Furuland* Född 1964. Bibliotekarie och fil.dr. i litteraturvetenskap 2007 på avhandlingen *Romanen som vardagsvara. Förläggare, författare och skönlitterära häftesserier i Sverige 1833–1851 från Lars Johan Hierta till Albert Bonnier*. Sekreterare i Personhistoriska samfundet.
- Bo G Hall* Född 1938. Jur. kand. och fil. mag. Doktorand i historia, forskar om bruksägaren och statsministern Christian Lundeberg (1842–1911). Tjänstgjort vid Handels- och Utrikesdepartementen. Kommerseråd vid Kommerskollegium 1980–2003. Ledamot av Kungl. Krigsvetenskapsakademien. Lokalhistoriker i Hägersten och Ådalen.
- Svante Hedin* Född 1928. Textilingenjör, fotograf, utställare och historisk författare. Har bland annat givit ut *Armfeldts fälttåg mot Trondheim 1718–1719. En kommenterad bibliografi* (1986), *Kunglig Bildskatt 1850–1950* (1991) och *Fjällvråken Borg Mesch. Fotografpionjär bland samer, rallare och mäktiga landskap* (2001).
- Torbjörn Nilsson* Född 1954. Docent i historia, forskare vid Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Utgav 2004 *Mellan arv och utopi. Moderata vägval under hundra år, 1904–2004*. Arbetade inom det svensk-norska Projekt 1905 i samband med hundraårsminnet av unionsupplösningen. Redaktör för *PHT* sedan 2005.
- Lars Gahrn* Född 1953. Fil. dr i historia vid Göteborgs universitet 1988 med avhandlingen *Sveariket i källor och historieskrivning*. Antikvarie vid Mölndals museum. Har publicerat en lång rad artiklar om forntid, medeltid samt lokal- och personhistoria.
- Åke Lilliestam* Född 1925. Fil. dr. i idé- och lärdomshistoria, 1:e bibliotekarie vid KB, överbibliotekarie vid Karolinska institutet 1986–1990. Redaktör för *PHT* 1973–1980.

Personregister

- Aalto, Alvar, finl. arkitekt, 27
Adler Salvius, Johan, diplomat, riksråd, 224
Adlersparre, Sophie, förf., kvinnopionjär, 229
Adolf Fredrik, 55, 57, 90, 94
Adolf Johan, hertig, riksmarskalk, 70-72, 75, 77f
Ahlbeck, Petter, klockare, 167
Ahlmann, H, geograf, 24
Ahlund, Nils, historiker, prof., Akademiled 18, 21, 30
Akrell, Carl, adjutant, kartograf, 236
Alexander den store, makedonsk kung, 223
Allén, Sture, språkvetare, prof., Akademiled., 66, 70
Almquist, Joh. Ax., riksarkivarie, 17
Almquist, Karl, konstnär, 235
Almqvist, Sven Henning, 103, 104
Alving, Barbro ("Bang"), journalist, 99
Ambjörnsson, Ronny, idéhistoriker, förf., 192, 197, 201, 204
Ancker, Estrid, förf., 222
Andreen, Per G., historiker, doc., 211
Anna Nilsdotter, 168
Arnstad, Henrik, journalist, förf., 211ff
Arvid Johansson, kyrkoherde, 115
Arvidsson, Karl Axel, förf., 150, 156
Asker, Björn, historiker, doc., 64, 68
Aurén, Sven, journalist, förf., 146, 147, 152
Azzolino, Decio, ital. kardinal, 224

Bachman, Marie-Louise, 33
Balodis, Francis, lett. arkeolog, prof., 23, 27
Banér, Johan, fältmarskalk, 67
Barker-Benfield, G. J., britt. förf., 45
Barthel, Sven, förf., 105
Bastiat, Frédéric, fransk ekonom, förf., 215
Beckman, J.E., grosshandl., 39
Beijer, Johan von, postdir., 75, 78
Bendixson, Nanna, konstnär, skribent, 229
Benzelius, Erik (d.y.), teolog, ärkebiskop, 84
Berg, John Ivar, konstnär, 145
Bergholtz, Pia, 143
Bergholtz, Ralph, konstnär, 143

Bergman, Ingmar, regissör, förf., 143
Bergström, Carin, historiker, museichef, 225f
Bernadotte, Estelle, 118
Bernadotte, Folke, greve, scoutledare, medlare, 27, 118f
Bernadotte, Jean Baptiste (Karl XIV Johan), 35
Bertil, prins, 218
Bildt, Carl, partiledare (m), statsminister, utrikesminister, 111
Birger jarl, storman, 18
Björk, Kaj, tidningsman, politiker (s), dipl., 122-125
Björkman, Carl, tidningsman, bokförlägg., 121
Björkman, Leif, historiker, förf., 211f
Björnson, Björnstjerne, no. förf., nobelpristagare, 215
Blanche, August, förf., teaterman, 214
Bolin, Sture, historiker, prof., 31
Bonde Humerus, domprost, 171
Bonniér, Olle, konstnär, 144f, 152, 158
Bourdieu, Pierre, fr. sociolog, 228
Braconier, Jean, högerpolitiker, red., 215
Brahe, Abraham, riksråd, 226
Brahe, Ebba, grevinna, hovfröken, 226ff
Brahe, Erik, militär, politiker, 225
Brandell, Ulf, tidningsman, 211
Brik, Lili, rysk/sovj. förf., 139ff
Bull, Edvard no. historiker, 22
Burman, Carina, litteraturvet., förf., 108
Börjesson, Hjalmar, förf., 233

Campell, Colin, skotsk köpman, 34
Carl XV, 215
Carlander, Christofer, läkare, 237f
Carlberg, Bengt Wilhelm, arkitekt, officer, 90
Carlgren, Maria, forskare, 154
Carlgren, Wilhelm, historiker, prof., arkivchef, 211f
Carlsson Wetterberg, Christina, historiker, 107
Carlsson, Einar, historiker, 29
Carlsson, Gottfrid, historiker, prof., 13, 31
Carlsson, Ingemar, historiker, doc., 117-119

- Carlsson, Sten, historiker, prof., 213
 Carlsson, Stig, förf., 220
 Carlstedt, Gunilla, forskare, 155
 Caron, Pierre, fra. historiker, 36
 Carter, Philip, förf., 45
 Cassel, Gustav, ekonomhistoriker, prof., 216
 Chaix, Louise, 35
 Chaplin, Charles, amer. filmskapare, 102
 Charlotta, Hedvig Elisabet, sv. drottning, 40, 43-60
 Chiang Kai-shek (Jiang Jieshi), kinesisk politiker och militär, 243
 Christian, Ewan, britt. kyrkohistoriker, 234
 Christopher Hansson, 167
 Chrusztjov, Nikita, sov. politiker, partichef, 243
 Churchill, Winston, britt. statsman, förf., nobelpristagare, 28, 141
 Cook, James, britt. upptäcktsresande, kapten, 176, 180f, 183, 186f
 Cornell, Peter, konstkritiker, förf., 152f
 Cruus, Anders, 70
 Cullberg, Johan, psykolog, förf., 138
 Curman, Sigurd, riksantikvarie 17, 20, 23, 25f, 28, 32f

 Dacke, Nils, bondeledare, upprorsman, 214
 Dahlberg, Erik, militär, arkitekt, ämbetsman, 118
 Dahlqvist, Börje, tidningsman, 99
 Dalí, Salvador, spansk konstnär, 150
 Danielsson i Bondarp, Anders, lantmannapolitiker, 214
 Danielsson, Bengt, etnograf, 185
 Danton, Georges Jacques, fra. revolutionär, 40
 Dardel, Fritz von, förf., konstnär, 234
 De Geer, Louis, ämbetsman, statsminister, aka-demiled., 214f, 236
 De la Gardie, Jakob, fältherre, politiker, 227
 De La Gardie, Magnus Gabriel, greve, rikskansler, 227
 De La Gardie, Maria Euphrosyne, grevinna, 227
 Delenare, fra. politiker, 41
 Derkert, Siri, konstnär, 154
 Dickens, Charles, britt. förf., 101
 Dienstbier, tjeck, 110
 Dietrich, Marlene, tysk artist, 155
 Diktonius, Elmer, finl.-sv. förf., 219f
 Donner, Jörn, finl.-svensk regissör, förf., politiker, 219f

 Douglas, Robert, general, 73
 Drakenberg, Erik, militär, 73
 Duhre, Anders Gabriel, lärare, 87
 Duus, Frits, no. redaktör, 8f
 Duus, Henrik, no. redaktör, 9

 Edén, Nils, historiker, prof., statsminister (lib.), 13, 20
 Edlund, S. Gunnar, överläkare, skribent, 233ff, 243
 Edvardsson, Maria, sekr., 158
 Ekeblad, Christoffer, 65, 67f, 70-78
 Ekeblad, Claes (d.ä), generalmaj., riksråd, 79
 Ekeblad, Claes Julius (d.y.), hattpolitiker, riksråd, kanslipres., 79
 Ekeblad, Claes, regementschef, 65, 67, 69-71, 73, 76-79
 Ekeblad, Johan, kammarherre, kommissarie, 63-79
 Elgenstierna, Gustaf, genealog, 233
 Elmroth, Ingvar, historiker, doc., 63f, 77f
 Enander Bo, tidningsman, 16, 27
 Engberg, Arthur, journalist, statsråd (s), 123, 218
 Engelbrekt Engelbrektsson, folkledare, riks-föreståndare, 214
 Englund, Boel, pedagog, prof., 228ff
 Englund, Peter, förf., historiker, Akademiled., 64, 68, 107f
 Engström, Albert, konstnär, förf., 152
 Eriksson, Liss, skulptör, 144
 Erixon, Sigurd, etnolog, museiman, 22, 24
 Erixson, Sven ("X-et"), konstnär, 147F, 153
 Erlander, Tage, partiledare (s), statsminister, 124f
 Eskil Magnusson, lagman, 115
 Essen, von, baron, 55, 58f

 Falk, Knut-Olof, lektor, 24
 Fant, Kenne, regissör, förf., 221ff
 Faustman, Mollie, konstnär, förf., 229
 Feron, Constantin, hovjuv., 7
 Feron, Fredrika, 7
 Fersen, Axel von, riksråd, 48
 Fisher, Eivor, textilkonstnär, lärare, 143
 Fisher, Ejnar, no.-sv. ingenjör, 143
 Fisher, Else, koreograf, förf., 143
 Fisher, Randi, konstnär, 143-159
 Folcker, Göran, konstnär, 145
 Fornander, Abraham, historiker, etnograf, 176-188
 Fornander, Anders, prost, riksdagsled., 177
 Fornander, Catherine, 179, 183

- Fornander, Teodor, 177
- Forsell, Carl af, officer, statistiker, 235ff
- Forssén, Annika, forskare, 155
- Fournier, Casimir, fra. köpman, 34-41
- Fournier, Catherine, 35
- Fournier, Jean Antoine, fra. köpman, 34-41
- Fournier, Jean Louis, fra. tjänsteman, 35
- Fredrik August av Oldenburg, ty. storhertig, 43
- Fredrik av Hessen, lantgreve, 224
- Fredrik I, sv. kung, 88
- Fredrik II, ty. kejsare, 22
- Freij, Wilhelm, lektor, 24
- Freud, Sigmund, österr. läkare, psykoanalytiker, 104
- Fridegård, Jan, förf., 105
- Friedländer, Herman, donator, grosshandl., 15
- Fryxell, Eva, förf., 229
- Fröding, Hugo, historiker, 35
- Gardie, Beata de la, 68
- Gardie, Magnus Gabriel de la, greve, rikskansler, 63, 66f, 75
- Gathenhielm, Lars ("Lasse i gatan"), kapare, 233
- Geisler, Johan Tobias, markscheider, 84
- Gerhard, Karl, revyförf., teaterman, 221
- Gezelius, Birger, geograf, lektor, 8, 10
- Gill, Katarina, 143, 147, 158
- Gill, Olle, konstnär, 143f, 147, 156ff
- Gogh, Vincent van, nederl. konstnär, 150
- Gorbatjov, Michail, sovjetrysk ledare, president, 110
- Gorkij, Maxim, rysk förf., 135, 138
- Grafström, Sven, diplomat, polchef UD, 109f, 211
- Graneskog, Carl, 103
- Grassman, Gösta, pressråd, 111
- Grauers, Sven, historiker, prof., skolman, 33
- Grellson, Rasmus, ringare, 168
- Gripenstedt, Johan August, finansminister, 214
- Grünwald, Isaac, konstnär, 147, 152ff
- Grönroos, Henrik, 8
- Grönroos, Ruth, 8
- Grönroos, Uljas, 8, 12
- Gustafsson, Bo, ekonomhistoriker, prof., 216
- Gustav II Adolf, 223, 226f
- Gustav III, 40, 43f, 48f, 52, 54, 57, 59, 225
- Gustav IV Adolf, 43
- Gustav V, 125
- Gustavsson, Erik Birger, konstnär, 146
- Günther, Christian, diplomat, utrikesminister, 123, 211ff
- Gårdlund, Torsten, ekonomhistoriker, prof., 240
- Göring, Hermann, tysk nazist, riksmarskalk, 141, 221
- Haak, Anna, förf., 233ff
- Hafström, Gerhard, historiker, 30
- Hagerman, Maja, journalist, förf., 231
- Hahn, Canutus, biskop, 163, 172
- Haile Selassie, etiopisk kejsare, 239
- Hallström, Anne-Marie, 13
- Hallström, Björn, 9
- Hallström, Gustaf, arkeolog, antikvarie, 26
- Hallström, Harriet, 9
- Hallström, Ivar, 9
- Hallström, Paul, 9
- Hallström, Sven, advokat, 8, 13
- Hans Jönsson, kämnarsbisittare, 166
- Hansson, Per Albin, partiledare (s), statsminister, 124, 212, 221ff
- Harrie, Ivar, tidningsman, 105
- Hasselberg, Ylva, historiker, doc., 65
- Hasselquist, Fredric, resenär, 190-210
- Havel, Vaclav, tjeck. dissident, president, 110
- Heckscher, Eli, ekonomhistoriker, prof., 24, 27
- Hedenius, Ingemar, filosof, prof., 239
- Hedin, Johan, informator, 85
- Hedman, Sten, redaktionschef, 99
- Hedvig Eleonora, sv. drottning, 63, 71, 73-78
- Heidenstam, Verner von, förf., Nobelpristagare, 108
- Helséen, Erasmus, klockare, 167
- Henke, Edvard, företagare, 24
- Hennings, Beth, historiker, 44
- Henrikson, Alf, journalist., hist. förf., 99
- Henschen, Helga, konstnär, 147
- Heyerdahl, Thor, norsk etnograf, 185
- Hierta, Lars Johan, industriman, lib. tidningsman, 232, 236
- Hildebrand, Karl Gustaf, ekonomhistoriker, prof., 216
- Hirdman, Yvonne, historiker, prof., 107, 149, 151
- Hitler, Adolf, ty. diktator, nationalsoc., 124, 211f, 221, 223, 231
- Hjertén, Sigrid, konstnär, 157
- Holm, T, 27
- Holmberg, Olle, litteraturvet., prof., 105

- Holmvid, skrivare, 115
 Holstein, Eric Staël von, dipl., 40
 Hoover, Herbert, am. president, 26
 Horn, Agneta, memoarförf., 227
 Hult, P, jurist, 24
 Håstad, Elis, statsvet., prof., politiker (h), 27
 Hägerstierna (g. Ekeblad), Christina, 74, 75
 Hägerstierna (Roquette), Claude, hovskräddare, 74
 Hägg, Axel Herman, arkitekt, konstnär, 233ff
 Höjer, Henrik, historiker, fil. dr., journalist, 235ff
 Höpken, von, grevinna, 54f, 57f
- Ifvarsson, Carl, lantmanaledare, 214
 Isaksson, Ulla, förf., 143
- Jablonskis, Jonas lit. dipl., 24
 Jacobsen, Lis, da. filolog, 27
 Jacobson, Gustaf, historiker, förf., 23
 Jakobson, Roman, rysk lingvist, 140
 Jakovleva, Tatiana, rysk emigrant, 139f
 Jangfeldt, Bengt, slavist, förf., 108
 Johannes (Döparen), 204
 Johanson, Klara, förf., kritiker, 229
 Johansson, Alf W, historiker, prof., 106f, 211
 Johnson, Eyvind, förf., Akademiled., Nobelpristagare, 103-105, 124, 221
 Jones, Arne, konstnär, 144f, 157f
 Jones, Margit, konstnär, 157f
 Jonsson, Thorsten, kulturred., förf., 99
 Josefson, Kristina, arkeolog, 107
 Josephson, Erik, arkitekt, 15
 Joyce, James, förf., Nobelpristagare, 101
 Juhlin, Richard, bankdir., 217
 Jung, Helge, ÖB, 125
 Jägerskiöld, Stig, jurist, prof., 239
 Jöns Jönsson, ringare, 168
 Jörgen Stisson, klockare, 164
- Kagg, Lars, fältmarskalk, president, 66, 69f, 75-78
 Kagg, Nils, kammarherre, 76
 Kahle, Sigrid, förf., journalist, 191f, 204
 Kamakau, Samuel, hawaiiansk historiker, 185
 Kamehameha V, hawaiiansk kung, 184
 Karl den store, ty. kejsare, 22
 Karl IX, 227
 Karl X Gustav, 63, 71-74, 77f, 224
 Karl XI, 224
 Karl XII, 65, 85ff, 89, 191
 Karl, hertig (Karl XIII), 43, 49, 56, 60
 Karl XIV Johan, 236
 Karl XV, 234
 Karlsson, Åsa, historiker, generaldir., 65, 193, 201, 205, 209
 Karna Persdotter, 168
 Katarina ("den stora"), rysk kejsarinna, 138
 Kauapinao, Alanakapu, 179
 Kerfstedt, Amanda, förf., 229
 Key, Ellen, förf., rösträttsförkämpe, 228f
 Kjellander, Rune, militärhistorisk förf., 232f
 Kjellberg, Bo, matematiker, prof., 238
 Kjellgren, general, 125
 Kjellström, Adolf, lektor, 233ff
 Klee, Paul, tysk-schweizisk konstnär, 148
 Klinckowström, von, grevinna, 54, 59
 Knut den helige, da. kung, 16
 Knutsson, Gösta, radioman, förf., 239
 Kraemer, Vera von, journalist, förf., 229
 Kristina, sv. drottning, 63, 67-71, 73f, 76f, 107, 223ff, 227
 Kristoffer Santesson, rådman, 166
 Kråka, Sven, kyrkoinspek., 165
 Kumlien, Kjell, historiker, prof., 27
 Kuusinen, Otto Ville, finl./sovj. kommunistledare, 219f
 Kylhammar, Martin, litteraturvet., prof., 107f
 Kåreland, Lena, litteraturvet., förf., 228ff
 Källmark, Harry, konstkritiker, 156
 König, Hindrich, köpman, 34
- Lagercrantz Olof, litteraturhist., chefred, 99
 Lagerlöf, Selma, förf., nobelpristagare, 228f
 Larose, Lorens, borgare, 166
 Lars Jönsson, klockaredräng, 167
 Lars Pålsson, borgare, 164
 Larsson i Tullus, Nils, bondepolitiker (lib.), 213-216
 Larsson, Håkan, riksdagsman c, chefred., 213-216
 Larsson, Lisbeth, litteraturvet., prof., 107
 Larsson, Mats, nationalekonom, prof., 216-219
 Laurin, Carl G, kulturskrib., 15
 Laurin, Casimir, löjtn., 15
 Leifland, Leif, diplomat, kabinetssekr., 108, 111
 Leijonhufvud, Abraham, 66
 Leijonhufvud, Brita, 226

- Leijonhufvud, Sigrïd, 17
 Lenin, Vladimir Iljitj, rysk revolutionär, kommunist, 220
 Leth, Göran, litteraturvet., doc., 99-102
 Lewenhaupt, grevinna, 57
 Levine, Paul, historiker, 213
 Liljestrand, G, fysiolog, 24
 Lillie, Per, 70
 Lilliehöök, Bengt, överset., 75, 78
 Lindahl, Ingemar, dipl., 108-112
 Lindberg, Anna Lena, 154, 157
 Lindberg, Knut-Erik, skulptör, 144
 Lindblad, Thomas, förf., 230ff
 Lindell, Lage, konstnär, 144f, 159
 Lindemann, Birgitta, 8
 Lindemann, Friedrich, ty. kyrkoherde, 8, 13
 Lindemann, Sigrïd, 8
 Lindemann, Theo, 8
 Linder, Gurli, förf., kvinnohistoriker, 229
 Lindgren, Håkan, ekonomhistoriker, prof., 216, 240ff
 Lindmarker, Ingmar, journalist, 108-112
 Lindorm, Erik, förf., 104
 Lindroth, Sten, idéhistoriker, prof., 94
 Linné, Carl von, naturforskare, 190, 194f, 199, 203, 207
 Linnerius, Jonas, biskop, 167
 Linvald, Axel, da. riksarkivarie, 27
 Ljung, Margit, konstnär, 157
 Ljungberg, Erik Johan, industriman, VD, 216
 Ljunggren, Reinhold, konstnär, 146
 Jungstedt, Erik, 176f
 Lorents, Yngve, redaktör, 16
 Lovén, Christian, förf., 116
 Lovisa Ulrika, sv. drottning, 49, 195, 225
 Ludvig den helige, fra. kung, 22
 Ludvig XIV, fra. kung, 48, 79
 Lundahl, Ivar, prof., 32
 Lundkvist, Artur, förf., akademiledamot, 220
 Lundkvist, Ingmar, idéhistoriker, fil. dr., 107
 Lundquist, Birger, tecknare, 100
 Lundquist, Maja, bibl., konsthistoriker, 17, 20, 25, 31, 33
 Luther, Martin, ty. kyrkoreformator, 45, 222
 Lyng-Ahlberg, Einar, konstnär, 144
 Löfberg, Elias, befallningsman, 171
 Lönnroth, Erik, historiker, prof., 31
 Löwenhielm, grevinna, 54, 55, 58, 59
 Majakovskij, Vladimir, rysk poet, 108, 138-141
 Malo, David, hawaiiansk historiker, 185
 Mannerfelt, Måns, vägforskare, 22
 Mannerfelt, Otto, 66, 68
 Maria Christiansdotter, 166
 Maria Eleonora, svensk drottning, 223
 Marshall, T.H., amer. statsvetare, 113
 Marta Persdotter Torina, 165f, 168
 Marx, Karl, tysk samhällstänkare, politiker, 220
 Melville, Herman, amer. förf., 178
 Michanek, Germund, litteraturvetare, förf., 231
 Millroth, Thomas, konstkritiker, förf., 145
 Moberg, Vilhelm, förf., 103-105, 124, 221
 Molin, Carl, konstkritiker, 156
 Muhammed, profet, 202f
 Munch, Edvard, no. målare, 148
 Munck, Adolf Fredrik, hovman, 49
 Munktel, Elsa, konstnär, 154
 Munktel, Henrik, rättshist., prof., 27
 Munthe, Axel, läkare, förf., 135-138, 141
 Mussolini, Benito, ital. facitledare, diktator, 136, 141, 222
 Müller, Leos, historiker, doc., 65
 Myrdal, Gunnar, nationalekonom, statsråd (s), nobelpristagare, 216
 Månsson i Skumparp, Nils, bondepolitiker (lib.), 214
 Mårtensson, Harald, postmästare, 75, 78
 Möllenberg, Gustaf, 7
 Möller, Eva, gitarrist, 239
 Mörner, Carl, friherre, 126
 Mörner, Hans Georg, 70
 Natt och Dag, Svante, forskare, 187
 Nerman, Birger arkeolog, prof., 23, 24, 27
 Nerman, Ture, politiker (soc.), tidningsman, 124, 221, 242ff
 Newman, Ernst, kyrkohistoriker, 168
 Nicolaus Odulphi, kanik, 116
 Nils Algotsson, kanik, 115
 Nils Caspersson, ringare, 168
 Nils Persson, klockaredräng, 167f, 168ff
 Nilsson, Ingeborg, 215
 Nilsson, Göran B, historiker, prof., 240
 Nilsson, Lars-Åke, dipl., kabinettssekr., 108-112
 Nilsson, Torbjörn, historiker, doc., 113

- Nilsson, Torsten, utrikesminister (s), 109
 Nixon, Nils, konstnär, 144
 Norberg, Jonas, förestånd., 91
 Norrby, Göran, historiker, fil. dr., 79
 Norrhem, Svante, historiker, doc., 64, 68, 226ff
 Nyberg, Gudrun, läkare, prof., förf., 237f
 Nyberg, Kenneth, forskare, 195
 Nyblom, Carl Rupert, konst- o litt.hist., prof., 7
 Nyblom, Helena, da.-sv. förf., 229
 Nybom, Thorsten, historiker, prof., 222
 Nyström, Gunnar, kirurg, prof., 238
 Näsström, Gustaf, konstkritiker, 146
- O'Regan, Christopher, förf., 44
 Odhner, Claes Theodor, historiker, prof., 17
 Olofsson, Pierre, konstnär, 144f, 148, 150, 153, 157
 Olsson, Inki, konstnär, 154
 Olsson, Jan Olof ("Jolo"), journalist, förf., 99-102
 Olsson, Per-Olof, 102
 Olsson, Ulf, ekonomhistoriker, prof., 240
 Oscar II, 231, 241
 Oselius, Olaus, 164
 Overud, Johanna, historiker, fil. dr., 151
 Oxenstierna, Axel, rikskansler, 214
 Oxenstierna, Erik, 71, 72
 Oxenstierna, Johan, greve, riksmarskalk, 224
- Palmberg, Johannes, botaniker, 92
 Palmblad, Vilhelm Fredrik, skriftställ., prof., 126
 Palme, Olof, partiledare (s), statsminister, 109
 Papke, Christian, biskop, 167f, 172
 Pasternak, Boris, rysk förf., 138, 141f
 Pehrson, Karl Axel, konstnär, 144f, 148f, 153
 Per Andersson, ringare, 168
 Pernevi, Palle, konstnär, 144
 Persson, Fabian, historiker, fil. dr., 64, 68, 77
 Peter Algotsson, kansler, 116
 Petersson i Påboda, Alfred, lantmannapolitiker, statsråd, 213
 Petrus, lärjunge, 204
 Piper, Sophie (f. von Fersen), 43f, 46, 48, 53
 Piper, Stina, grevinna, 225f
 Pirenne, Henri, belg. historiker, 14
 Pius II, påve, 191
 Plaan, Gustav, lagman, 96
 Polhammar, Christopher, bergsdir., 83
 Polhem, Christopher (d.y.), 84
- Polhem, Christopher, ingenjör, vetenskapsman, 83-96
 Polhem, Elisabeth, 84
 Polhem, Emerentia, 84, 86f
 Polhem, Gabriel, ingenjör, vetenskapsman, 83-96
 Polhem, Hedvig, 84
 Polhem, Maria (f. Hoffman), 83
 Polhem, Maria, 84, 87
 Polonskaja, Veronika, 140
 Posse, Amelie, förf., 238
 Posse, Gustav, kammarherre, 66f, 73
 Posse, Knut, överståthållare, 67f, 77
 Possing, Birgitte, da. historiker, 107
 Post, L von, geolog, 24
- Rasmusson, Nils Ludvig 20, 33
 Rei, August, 27
 Reinholdt, Johan, klockare, 164, 166, 169-172
 Retzius (f. Hierta), Anna, 232
 Retzius, Gustaf, anatom, tidningsman, akademiled., 230ff
 Rhee, Syngman, sydkoreansk politiker, president, 243
 Ribbing, Carl, 225
 Ribbing, Gustaf, 10
 Ribbing, Lina, 10
 Ribbing, Per, landshöv., 73
 Richert, Arvid, ambassadör, 213
 Ridderstad, Carl Fredrik, redaktör, 112-115
 Riise-Gadd, Carl, konstnär, 146
 Risbeck, Annika, 165
 Risbeck, Botela, 166
 Risbeck, Magnus, klockare, 164f, 169
 Risbeck, Petter, 165
 Robespierre, Maximilien, fra. revolutionär, 36, 40f
 Rodén, Marie Louise, historiker, prof., 223ff
 Rodhe, Lennart, konstnär, 144f, 148-151, 153, 156
 Rodhe, Margareta, 147
 Roman, Johan Helmich, komp., 93
 Romare, Kristian, 144
 Romare, Stefan, 144
 Rooke, Thomas, britt. läkare, 179
 Roos, Anna Maria, förf., 229
 Roosval, J, konsthistoriker, 24
 Roosvelt, Franklin Delano, am. president, 28
 Rosén, Einar, konstnär, 146
 Rosén, Jerker, historiker, prof., 27

- Rosengren, Henrik, historiker, fil. dr, 106-108
 Rossander, Armand, konstnär, 144
 Rousseau, Jean-Jacques, fra. upplysningsfilosof, 46, 54, 56, 59f
 Runestam, Staffan, historiker, bibliotekschef, 126
 Rückersköld, Reinhold Galle, 94
 Rystad, Göran, historiker, prof., 74
 Rönbeck, Jöns, kyrkoherde, 166
 Rössing, Horst, tysk militärattaché, 211f
- Sahlgren, Niclas köpman, 34
 Said, Edward, palestinsk-amer. litteraturforskare, 191f
 Salling, Sören Nilsson, guldsmed, 166
 Sandberg, lector, 24
 Santesson, Gerd, antinazist, 120-122
 Savickis, Jurgis, lit. dipl., 24
 Scheffer, Ulrik, diplomat, hattpolitiker, riksråd, 226
 Scheynius, Ignas, lit. flykting, 27
 Schnurre, Karl, tyskt sändebud, 212
 Schück, Adolf, historiker, doc., 1:e bibl., 7-33
 Schück, Ellen, bibl., 7, 9, 12, 14f
 Schück, Elsa (g. Gezelius), fil. lic., 8f
 Schück, Ester (g. Lindemann), 7f, 13, 27
 Schück, Gerda (g. Grönroos), 8, 12, 27
 Schück, Harriet (g. Duus), fil. kand., 7-9
 Schück, Henrik, litteraturhist., prof., 7-11, 14-19
 Schück, Herman, historiker, prof., 16, 19, 31, 116
 Schück, Ingrid, 21
 Schück, Laura (La) (g. Hallström), 7, 9, 13
 Schück, Marianne, 16
 Schück, Ruth (f. Josephson), 10, 15f, 21, 32
 Schück, Sigrid (f. Feron), 7-11, 13
 Schönberg, Arnold, österr. kompositör, 219
 Segerborg, Pälle, chefred., 104
 Segerstedt Wiberg, Ingrid, förf., debattör, 222
 Segerstedt, Bengt, förf., 150, 156
 Segerstedt, Torgny, chefred., antinazist, 105, 124, 141, 221ff
 Segovia, Andrés, gitarrist, 238
 Selander, Johan, lib. red., 221
 Sheldon, Charles, 86
 Sigismund, svensk/polsk kung, 227
 Silva, Noenoe, hawaiiansk forskare, 184
 Sjöberg, Birger, förf., 107
 Sjöberg, Laura, 7
 Sjöberg, Nils, 66
- Sjöblad, Christina, litteraturvet., 44
 Sjödin, Lars, 116
 Sjögren, Bengt, konstnär, 144, 146
 Sjögren, Margareta, förf., journalist, 100
 Sköld, Per Edvin, politiker (s), statsråd, 105, 125, 222
 Smith, Adam, skotsk filosof, ekonom, 215
 Sofia Magdalena, sv. drottning, 49, 54, 57
 Solzjenitsyn, Alexander, rysk förf., nobelpristagare, 138f
 Soop, Gustav, kammarherre, 71f, 77
 Soop, Knut, 72
 Sparre, Axel, landshöv., 70f
 Staël von Holstein, Eric, dipl., 40
 Stagnelius, Erik Johan, skald, 176
 Stake, Harald, generalmaj., landshöv., 73
 Stalin, Josef, sov. kommunistisk diktator, 138f, 220
 Stavenow, Ludvig, historiker, prof., 12f
 Stavenow, Åke, konsthistoriker, 12, 15, 27
 Stedingk, Gösta von, militärattaché, 211
 Stéenhoff, Frida, förf., debattör, 107
 Stenbock, Magnus, fältmarskalk, 119
 Stenbock, Magnus, generalguv., 170
 Stenlås, Niklas, historiker, fil. dr., 65
 Stenström, Thure, litteraturvetare, prof., 239
 Stiernstedt, Marika, förf., 228
 Stille, Åke, historiker, 26
 Stolpe, Sven, förf., 104, 121
 Strindberg, August, förf., dramatiker, 103, 138, 232, 235
 Strömberg, Martin, konstkritiker, 157
 Styffe, Carl Gustaf, historiker, överbibl., 29
 Stähle, Carl-Ivar, språkman, prof., 31
 Sundberg, Anton Niklas, ärkebiskop, 215
 Swan, James, amer. handelsagent, 39
 Svanström, Ragnar, förlagsman, 16
 Swedelius, Jakob, magister, 85
 Swedenborg, Emanuel, ämbetsman, naturforskare, mystiker, 86f, 91
 Svedjedal, Johan, litteraturvetare, prof., 107
 Sällström, Åke, 116
 Söderberg, Rolf, förf., 156-159
 Söderberg, Tom, 16
 Söderblom, Nathan, ärkebiskop, fredspristagare, 8, 126
 Södergran, Edith, finl.-sv. förf., 219

- Taube, Adam, statistikforskare, 238f
Taube, Gurli, 1:e bibl., 238
Taube, Nils, 1:e bibl., 238
Tegnér, Esaias, biskop, förf., 178
Tessin, Nicodemius, riksråd, 65
Tetzen-Lund, Christian, da. konstsamlare, 152
Thiel-Cramér, Barbro, koreograf, 239
Thordeman, Bengt, riksantivarie, 31, 33
Thoré, Anders, forskare, 194
Thorsell, Staffan, journalist, förf., 120
Tingsten, Herbert, statsvetare, prof, chefred., 99
Tollander, Gustaf, resenär, 196
Torslow, Severin, stadskommin., 170
Torstensson, Lennart, fältmarskalk, 66-70, 77
Tott, Claes, kammarherre, 66f, 69ff, 73, 75, 77
Trimakas, Antanas, lit. dipl., 24
Triolet, Elsa, rysk-fransk kommunist, 139
Troilius, Jakob, prost, 85
Tunberg, Sven, historiker, prof., rektor, 13, 16ff, 21, 23, 29-32
Uhr, Johannes, 164
Ulfeldt, Corfütz, 72
Ulrika Eleonora, sv. drottning, 87
Ulrika Fredrika Vilhelmina av Hessen-Kassel, stohertiginna 43
Ulvros, Eva Helen, historiker, doc., 107
Undén, Östen, jurist, utrikesminister (s), 109
Upmarck, Johan, prof., 84
Uthmann, Bruno von, ty. militärattaché, 212
Wahlbäck, Krister, historiker, prof., 211
Wahlström, Lydia, historiker, fil. dr., 44
Wallenberg, André Oscar, bankman, riksdagsledamot, 240
Wallenberg, Jacob, bankdir., 216, 240ff
Wallenberg, Knut A, bankdir., utrikesminister, 240ff
Wallenberg, Marc, bankman, 241
Wallenberg, Marcus ("häradsövdingen"), bankdir., 222, 240
Wallenberg, Marcus (d.y.), bankdir., 240ff
Wallin, Harry, lektor, 24
Vallman, Uno, konstnär, 144, 146, 150f, 153
Vancouver, George, 180
Wargentin, Pehr, astronom, statistiker, 84, 89ff, 94
Weibull, Lauritz, historiker, prof., 16
Welt, Gabriel, häradsövding, 83
Wennerberg, Gunnar, förf., statsråd, landshövding, 238
Werkmäster, Barbro, förf., 154, 157
Wessén, Elias, språkforskare, prof., Akademiled., 18
Westgren, Arne, kemist, prof., 238
Westin, Gunnar T, historiker, prof., 33
Westman, K. G., jurist, statsråd (bf), 222
Westman, K. G., justitiemin. (bf), 105
Wiberg, Magnus, företagare, 216ff
Wiberg, Yngve, företagare, 216
Wiberg, Åke, företagare, högerpolitiker, 216-219
Wicksell, Knut, nationalekonom, liberal förf., 216
Victoria, sv. drottning, 136, 138
Wied, prinsen av, ty. diplomat, 211
Wiktorsson, Per-Axel, 115-117
Wilson, Woodrow, amer. president, 12
Wine, Maria, poet, 143
Winge, Oscar, teaterdir., 123
Winge, Sonja, skådespel., 123
Winstrup, Peder, biskop, 163
Wirsén, Carl David af, förf., akademisekr., 231
With, Erik, finl. general, 26
Wold, Herman, matematiker, prof., 238
Vougt, Allan, tidningsman, statsråd (s), 122-125
Vougt, Carl Fredrik, kanslisekr., 123
Vougt, Ellen (f. Claréus), 123
Wrangel, greve, 52, 54
Wrangel, grevinna, 56
Wagner, Elin, förf., kvinnoakadem, 228f
Yrwing, Hugo, förf., 31
Åberg, Alf, historiker, prof., förf., 177
Åberg, Carl Johan, ekonom (s), chefred., 238
Ågren, Kurt, historiker, prof., 64
Åström, Lars Erik, konstkritiker, 144
Åström, Sverker, diplomat, kabinetssekr., 108
Öhman, Catharina, jungfru, 93
Örnskiöld, fru 54
Öste, Sven, journalist, 99
Österlund, Jonas, lakej, 93
Östling, Johan, historiker, fil. dr., 106-108
Östman, Nils 16

